

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com>

Slav 4998.962(6)

**HARVARD
COLLEGE
LIBRARY**

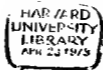
Нова

Громада.

Літературно-науковий
місячник.

№ 6, Червень 1906.

Slav^Δ 4998.962 (6)
✓

7282

У КИВИ, 1906.

Друкарня С. А. Борисова, Маложиитомирская, № 16.

Що є в 6-й книзі:

Кримський А. Бейрутські оповідання. I. „Растлініє правів“	1
Бондаренко Ів. В ріднім хутері Євгена Гребінки	24
Капельгородський П. Весною. Вірші	40
Винищечко В. Моє останнє слово. Опов. (Кінець)	41
Чернявський М. Така бюрократів. Вірші	67
Гриченко В. Кулішені творк і сільські читачі	68
Щербаківська Є. На чужому. Оповідання	84
Вдовиченко М. До в'язнів. Вірші.	89
Черняк Нісон. Червона в'ч. Драматичний нарис. З єврейської мови переклали Марія Ф. та Сергій Б.	90
Черкасеико С. Перед грозою. Вірші	97
Мандринець. Про Селянську Спілку	98
Єфремов С. Велика навчителька і мизерні учні	107
Чернавський М. Українці і поляки в Дуці	133
Ярошеаський Б. За кордоном: Роль селиштва в громадських руках.—Справи у Франції, Австро-Угорщині та Англії	139
Лозинський М. Вісті з Галичини: Виборча реформа.—Загальний політичний страйк в Австрії.—Загальний політичний хліборобський страйк у східній Галичині.—Хліборобські страйки за полішнення умов роботи й заробітку	145
Єфремов С. Відгуки з життя та письменства: Своя хата на чужині.—Політична свадцiana Драгоманова й баламутні заходи коло неї	152
Бібліографія: I. Євген Гребінка. Українські твори. М. Павловського. — О. Павло Штокалко. Цвіті Марії. П. Є. —А. Гриневич, свящ. До Бога. Євангельські наголоси. Е. Д. —Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими славянами. С. Є. — М. Драгоманів. Козаки. Д. Д. —ка.—Собраніє політичеських сочиненій М. П. Драгоманова. П. Є.	162
II. Українська преса	171
III. Що є по журналах: „Вільна Україна“, „Записки наук. тов. ім. Шевченка“, „Зоря“, „Л.-Н. Вістник“, „Свѣт“. „Український Вѣстник“, „Ukrainische Rundschau“	172
IV. Нові книжки	175

БЕЙРУТСЬКІ ОПОВІДАННЯ.

I. „РАСТЛІНІЄ ПРАВІВ“.

1. ІМЕНІННИК.

Бейрутські єзуїти,— ої з них народ дуже розумний та догадливий!

Єсть у них школи — найкращі на цілу Сирію; так до тих своїх шкіл вони залюбки приймають і дітей православного арабського люду; сподіваються, чи не можна буде своєю наукою прихилити їх якось до католицтва, або хоч на унію повернути. Тільки ж проти цього он-що було б їм не на руч: вчитимуть вони православних дітей цілий тиждень спокійненько, а надійде субота — підуть діти із своїми православними батьками до своєї православної церкви на вечерню, а далі, другого дня, підуть знов до своєї церкви на одправу недільну,—от вам разом і пропаде геть уся „не зла, тиха“ праця єзуїцька, що непомітно була велася над дитячою душею цілий тиждень. Заборонити ж дітм ходити з батьками до рідної церкви—не випадає. Та єзуїти—народ тямущий: знайшли собі спосіб, щоб усе про людські очі було шито-крито. Завели вони порядок у своїй школі, щоб у суботу була наука й по обіді тай аж до заходу сонця; як прийдуть діти до школи в суботу зрана, так уже й до вечора через науку не аертаються додому, а тим часом православна вечерня одійде. А другого дня, в неділю—знов дітей зраику кличуть до школи,—та не на лекції, не на „classes“... борони Боже, бо це ж свято!.. Ні, в школі одбуватимуться так собі лиш прості „études“, щоб діти вкупі з учителями лекше могли вивчити свої „devoirs“ на понеділок, а потім учителі поведуть їх

кудись зв гóрод на прогулку, бо того вимагає шкільна гігієна. Отак у неділю рано, вже в годні сьомій, діти збираються до „коллеж“ і зраз сідають до вчення *dévoirs* нв взавтра. Ще й „девуарів“ не повиучувано, а вже в манастирському костьолі, що при ньому коллеж, дзвонять дзвоин до католіцької божої служби; вчителям треба йти до костьолу, в щоб діти самн без догляду не пустували, ведуть їх до езуїцького костьолу. Одстоять діти католіцьку службу божу тв послухають проповіді—дають їм поснідатн; потім—ведуться знов „études“, в тоді—й на спільну проходку. Так воно й гігієнічно буде, й педагогічно, і до схизматицької служби не підеться.

Гігієнічно, та чи зовсім? Чи то гвразд, щоб бідолашним дітям не давати волі зв цілий тнждень ані же? Чи то по-людськи, щоб у дітей не було й днини, вільної од учення?... Аті хиба ж це твк? Адже езуїти—нврод не тільки розумний, бв й добрий. Кожного місяця вони обирають якнісь будень,—ну, от середу, вівторок, вбо що,—твій одзвояють дітей од нвуки нв цілий день, вби лиш той деиь не випав проти православного празннка. Знов же й кожнісінького четверга наука закінчується як раз о півдні, дітей пускають додому, і вже тоді цілий четвер аж до вечора—то їхній день: нехай собі дітва гуляє вдома, нехвй бігає, стрибає, веселиться, не журиться. Честь і слава мудрим і добрим езуїтам!

Був один такий четвер 5 шебáтв 1897 року; шебáт—то по нашому февраль, вбо лютній; езуїти були б сказали, що то вже 17-го шебáта, та православні араби держаться старого стилю. В той четвер жінка бейрутського доктора Гедїє,—отого, що сидить у православному кварталі Рмейль,—не дуже радїлв езуїцькому четверговому звнчаю, тай не без досади думала, шо ось, мовляв, настане південь—тай діти поприходять із коллежа. Бо в неї, зв нікольством, иазбиралася сила брудної білизни, вж за цілий місяць, і треба було її попрали. Звичайно всі хазайки в Бейруті перуть білизну в п'ятницю: на суботу воно буде готове,—от нв неділю й надїти можнв свіженьке-чнстеньке. Тв Гедїїха добре бвчила, шо твку велику купу вона не впорве за однн день; і надумвлвся вонв—частнну того шмаття впорвати ще в четвер, в вже решту в п'ятницю. Звнчайним хазайським звнчевем взялв вонв двоє величєнних бвняків, напхала їх брудною

близною, наляля водою і, як водиться, поставила баняки на велику-превелику глиняну жаровню (печей у Сирії нема), щоб вода закипіла тай увесь бруд щоб із близни випаривсь; все вона робила сама, бо проста сім'я Гедїа не держала наймички. Іще й не кипить, іще й не зараз прати, а в пані-Гедїхи хмаристі думки до голови заходять. Опівдень поприходять діти із школи,— шд його тоді, в Бога, чинити! Хоч скрутися, більш нічого! І за дітьми наглядай, щоб одно одному голови не порозбивало, і білля пери та оджимай, і обід вари!—„Вигадали ж ті бісові єзуїти звичай: у четвер—та щоб діти не вчилися, а байдики били! І де це по цілїм світі видано?! У четвер!... І чи не гріх їм од Аллаха православного!... Гедїсі, через близну, стало здаватися, що нема вже вищого й смертельнішого гріха, як байдкувати в четвер.

На біду, один з її маленьких хлопців і зовсім не пішов сьогодні в школу. Бо він зветься Ельян; отже ж сьогодні п'ятого шебіта—святого Ельяна; а вже ж тії „франжі“, європейці б то, позаводили тепер у Бейрутї таку моду, щоб іменини святкувалися. Давніше араби й не чували були про таке диво, ніхто й не знав, що в людини можуть бути „іменини“; ну, а тепер знають і святкують. Звісне діло, іменини бувають тільки в тих христїян, в яких і ймення христїянські. Бо коли якийсь христїянин зветься Фуадом або Несїмом або яким інакшим мусульманським ім'ям, то звідки ж він викопає собі іменини, в якому календарї? Свята церква не знає таких ангелів-хранителїв, щоб звалися вони Фуад або Несїм. Ну, але святий Ельян у христїянськїм календарї є, і Гедїшиному хлопчикові сьогодні радість: отці-єзуїти ще вчора сказали йому, що сьогодні він може не йти до школи.

Скучно хлопчинї на самотї. Заспївав він собі французьку дитячу пісеньку, що вивчив у школі: Il était une bergère, qui gardait ses moutons. Та швидко обридло. Ага, он біжить кицька.

— Бис-бис-бис!—закликав її Ельян. Кицька, що звалася Хосна („красуня“), довірливо підбїгла. Ельян скопив її тай міцно тримав; йому шість год, сила єсть, кицька не видереться. Учора Ельян, як вертав із школи, то бачив, як один парубчачок, що мався зарізати пївня, спершу зробив з ним кумедїю, або, як вимовляють сирїйські араби, „комдїю“. Той парубчачок прив'я-

зав був півня довгим шнуром за ногу до кілочка, а тоді потрошку, кожну пару хвилин, надрізував йому ножем шию. Півень бігав на припюні, мов скажений; кров дзюрила йому з надрізаного горла; на жовтім піску намалювалися дуже-дуже гарні червоні взорв. А діло діялося просто на шляху. Навкруги погуртувалося багацько людей,—і старих, і дівтори,—таї усі похваляли вигадливого парубчака; всім було весело, а дівтора з радощів аж гукала та верещала. Особливо сподобалася вчора Ельянові ота частина „комодії“, як у півня вже три четвертині шиї було перерізано, а він таки ще бігав і так кумедно-кумедно ирутив підрізаною головою; знов же й кров була тоді вгору, такою високою течією, наче з водомета! Шкода тільки, що після того півень в скорості впав і вже більше не бігав; „комодії“ настав кінець, і публіка поросходилася.

Оце тепер Ельянові заманулося прив'язати Хосну до стола і надрізати їй горло, щоб і вона бігала, як учора півень. На жаль, не було мотузка. Тоді хлопчина надумав собі другу „комодію“: він цупко схопив Хосну за хвіст, підніс її високо-високо, на скільки сягали вгору його рученята, і зачав похожати по хаті, вимахуючи висячою Хосною, немов „шамміс“ (дякин) кадліницею; в аккомпанімент до цієї церемонії він поважно приспівував: „Господи, воззвах к тобі, услиши м'я“, що не раз чув, як співає вдома на молитві його побожний батько. Кицька з диким нявчанням звивалася на хвості немов гадюка, силуючися вдралнути Ельяна.

У матері в кухні саме був уже доспівав один з наставляних казанів, коли почувся духовний дует Хосни з Ельяном. Швиденько мати вбігла з кухні в хату, видерла кицьку, смикнула Ельяна пальцем по носі і так само швиденько вернула до кухні.

Ельян, як зостався сам, трохи помізкував. От він згадав, що тут у великій шахві на буфеті стоїть тарілка з „дибсом“, себто з виноградним повидлом, або наче патокою. Підставивши собі стілець, він виліз до шахви, розчинив дверці таї застромив пальця в густий смачний „дибс“, щоб полизати.

На лихо, мати зачула грукання од дверців.—„А ти, поганцю, сину шісдесятъох пантуфліві!“—буркнула вона, покидаючи казани з білизною і, з недопраним мокрам рушииком у руках, поспішаючи знов до хати. Що до лайки: „син шісдесятъох пантуф-

лів“, то вона мала собою визначати, що аж трицятєро людей топтали поганця-Ельяна ногами, мов яку гадюку.—„І хто вигадав задля лїнєвих отї клятї йменини, бодай тому все лихе було!“—вигукувала панї Гедїха, смикаючи Ельяна за ноги: „Злїзай менї, осле, зараз із шахви!.. зараз!!.. Не маєш чоґо робити, то взяв би, вчив би свій деуар на взавтра!...“ Хоч панї Гедїха й не знала французької мови, та слово „деуар“, через французькі єзуїцькі школи, знають тепер чисто всі араби в Бейруті, навіть своє рідне слово „фард“ призабули.

Ельян поволї злізав з буфету. Мати, щоб захотити його, гепнула його скількись разів по шії мокрим, гарячим рушником, що був у неї в руках. Хлопець утік із хати в сад.

Невеличкий сад коло їхньої господи був дуже гарний і поетичний. Найбільше було тут дерев апельсинних та померанцевих, але були й інші: гвоздичне, що скидалося на плакучу вербу, мигдалове, що саме тоді вкрите було чудовим, пахучим цвітом, лаврове, оливне, та всякі другї. Кипариси й пальми роскішно піднімалися вгору; коло них плохенько тулився ароматний повзучий ясмїн, а недалеко росли мірти,—і всі пахощї зливалися в наркотичний, п'янючий потїк, серед якого иноді, за вітрецем, прорїзувалася міцніша течійка гострого духу лампоцвітїдатур. Та Ельяновї було не до ароматїк: він заходився оглядати апельсиновї дерева, чи нема де плоду. Та нічого не було, всі апельсини були пообриватї, а через дїтей Гедїха не могла допильнувати навіть стародавнього звичаю: кидати на деревї один чи пару овочїв необірваних, щоб „дерево не будо сиротою“, бо єсть примїта, що коли „не покинути дерево сиротою“, то воно й на той рік родитиме. Ельяновї знов пригадався дїбс, знов захтілося поласувати.

— А що, коли я в мами добре попрохаю? то, може, хоч задля йменин моїх вона менї дїбсу дасть?—подумав він.—Та треба попередумати чимсь ло мами пїддобритися. Ага! прикинуся, ніби не знаю, де моя книжка заверглася, тай пїду про тую книжку питатися в мами, щоб знала, що я хочу вчити деуар. Тодї мама подобрішає, а тодї й дїбсу дасть...

Тільки ж він не відав, щō тим часом сталося в кухні.

Треба знати, що кухня в арабів ані трохи не така, як у нас. Немає там печї, немає грубки; арабська кухня—це просто

наче комора. Коли треба спекти хліби (х'бз'ет) або пиріжки (ф'т'їр, аж'їн б-лахм) або якусь кращу, ніж звичайно, печеною з м'яса, або що,—то на те єсть „ф'єрні“, себто громадські пекарні або будочні, з великими пічми; туди й несуть те, що треба. Пекар („ф'єр'ан“) принесе сире м'ясо чи сире тісто чи зліпляні пиріжки попече або посмажить за смішно-невеличку плату; та й смачніше воно виходить, ніж коли б пекти вдома, без печі. Арабські господині так звикли до цього порядку, що не добачають жадної мороки в тім, щоб носитися з сирим тістом геть з хати. Ба навіть, коли б хто захтів пекти щось таке вдома, то громадський голос не похвалив би його. „Свої хліби отдавай пекти пекареві, хоч би він часом і спалив половину їх“,—навчає арабська приказка. А звичайну хатню страву готують хазяйки на „тиб'бах“, себто жаровнях,—глиняних найчастіш. В кухні єсть не одна, а скілкись жаровень. На спід жаровні насипають вуголля і розпалюють; зверху по-над уголлям становлять залізну або глиняну решітку, а вже на тій решітці, над жаром, примостують, що треба: чи там горщик, чи кастрюльку, чи ринвочку із стравою.

У пані Гедїхи один тиб'бах стояв був сьогодні на столі, і в нїм варилися зелені стручки квасолі з бараниною; а два другі тиб'бахи стояли коло столу на землі, і там у казанах кипіла брудна білизна. Доки пані Гедїха поралася була з Ельяном коло шахви в хаті, забралася до кухні двоє котів-кавалерів, що прийшли були очевидячки з візитом до Хосии. Вони скочили ив стіл, щоб рознюхати, щд там за їжа вариться в ринві. Аж тут раптом зарипіли двері: пані Гедїе, визволивши од Ельяна кицьку, вертала до кухні. Коти прожогом метнулися із столу до вікна. Як скікнули, то зачепили за тиб'бах і перекинули ринву з квасолею та м'ясом. Вся страва бухнула із столу вниз тай не куди, як у казан з білизою, де вода аж клекотіла, виларюючи геть увесь бруд із шмаття.

— Ой, сусідоньки-голубоенькі ратуйте!—зчинила галас пані Гедїе.

Із сусідніх, близесеньких подвір'їв того самого кутка, з однієї, з другої, з третьої кухні, повибігали сусіди. Прибігла й ситт-Варде, і Омм-Іскандер і ситт-Вікторія і Омм-Нажіб. Не треба було багатько й розказувать їм, щд і як. Моториенько, щиро і

з величезним баб'ячим галасом, що чувся певно й на третьому шляху, заходилися вои пособляти Гедїїсі. Котра квасоля й шматки баранини не зовсім їде потопилися в казані, в пливали зверху, ті вони повихоплювали зручно з казана попросту пальцями і склали знов у ту саму ринву, де воно було й варилося; а котрі стручки та шматки м'яса потонули, ті довелося витягнути поміж білизни ложками та друшляком; і це вони склали в ту саму ринву. Таким способом страва не загниула: геть усе було вибрано і знов стало доварюватися, і обід—не пропащий. Нема де правди діти: теперечки позаводилися в Бейруті такі з'європейщені араби, що були б не стали їсти такої їжі: сказали б, що гидко брати до рота таке м'ясо й квасолю, які навіть одну хвилину побували в казані з білизною. Та з таких новітніх дурнів усі добрі люди тільки сміються та дражняться.—„Барізіл“, себто „парижанин“—кажуть на такого людя. А втім, не багацько ще таких у Бейруті й єсть. Омм-Нвжїб дуже добре якось-то обїзвалася про цих „паризьких“ перебендів, що, коли б усіх отих „барізілв“ подержати з тиждень на Їжі святого Антонія, то куди б їхнє гидування й поділося!...

Тв тепер жіноцтву ані думки не було про чиєсь можливе гидування чи не гидування, бо треба було нвійшвидче врятувати й білизну; адже кип'яток у казані, куди була ввалилася страва, зробився тепер дуже мвсний. Живо притягли велику олов'яну балію („синїє“), що вживається в арабів для білизни замість наших ночов. Туди, з великим гамором тв метушцею, заходилися викидати білизну, що по одній штуці вилувлювали її із киплячого казана... Пішла гаряча пара по всій кухні, нвче дим коромислом... Гойкання... жіночий крик... гармидер... Гедїїха, звісно, метушилася й репетувала найлучче од усіх.

Отож серед такого пекла увійшов до кухні Ельян на садові двері. Не вважаючи нв розгардіяш, не вважаючи ані трохи на те, що мати з сусїдами мало не скрутяться коло білизни, хлопчик зачав смикати матір за спідницю.

— Имми-и-и-и (Мамо)!...—затяг він дитячим плаксивим тоном (Треба було б казати: „їммі“, та в Ельяна через плаксивість виходило „їмми“).—Имми-и-и-и-и!...—жалісно ростягав він на примхливий дитячий лад:—Иммі!... фе-е-ен кте-е-ебі? (Де моя книжка?)...

Хлопчині дуже хтілося дибсу. За-для дибсу треба було похвалитися любов'ю до книжки. То і щб йому до білизни!

Як почула ситт-Гедіє, що Ельян смикає її за спідницю, вона обернулася тай на хвилину ніби закам'яніла з лютого дива.

— „Н-н-с би-н-н-с уль-отта би-н-ниф-ац!“... Себто: „Тут і людям скрута, а ще й кітка кричить, що вона—породілниця!“—обурена зашипіла вона словами арабської приказки і штовхнула Ельяна в груди.

— Я вчитись хочу!—запхикав він.

— Ого! Це—зовсім, як та жінка, що в приказці: „Жит-ні штара, жит-ні!... Йй рижж-ль, та'а маххит-ні!“... „Ой, та й напала ж на мене охота працювати, напала!... Але йди-но, чоловіче, висякай мене попереду!“... Іди мені, чортячий хлопче, геть з кухні до диявола!... Бодай ти був проклятий на твої йменини! Ййхриб бейтак!...

„Ййхриб бейтак“—значить: „бодай твоя хата завалилася!“... Хати в Сирії будуються не инакше, як із тесаного каміння; згоріти вони не можуть, а завалитися та зруйнуватися можуть. Через те араби, коли кого лають, то зичуть йому: „ййхриб бейтак!“ і це найзвичайніша лайка. Гедісі ані думки не було, щб, коли б розвалилася Ельянова хата, то була б розвалилася її влвсна хата. Бо ніхто з арабів ніколи не вдумується в цю лайку, щб вона визначає, а несвідомо вигукують її всі, куди ни ступни.

Потроху-потроху надійшов і південь. На дзвіниці езуцького монастиря вибило дванацять. Ельян, що був уже трохи притомився з нудьги й сидів нишком у кутку коло хвіртки, разом побачив, що його брат Фуад, сестра Матіль (себто Матільда) і ще й друга сестра Аліса вертають із школи додому.

Ельянові раптом стало дуже весело. Він почув, що по всім його тілі забили яксь живчики. З великого, надмірного напливу енергії він, сам не знаючи—як і через що, кинувся несподівано до Фуада, що трохи був старший за нього, схопив Фуада за руки, придержав і зачав його копати ногами в живіт.

Сторопілий Фуад, хоч старший і сильніший, з несподіванки не знав був, щб чинити, і не боронивсь. Та далі, що малося сили, укусив Ельяна за вухо. Обидва заверещали так, мов недорізані поросята. Матіль і Аліса теж, задля компанії, заходилися горлати.

Прибігла Гедіха із „шовбеком“ (качалкою) і, без усяких довгих допитів, взяла всіх лупцювати, по чім попало, а Ельянові,— се вже спеціально за-для йменин,—наділила з'осібнв пару смвч-них лупасів, „не въ счетъ вбонемента“; ще й додала: „А оце тобі, ймениннич!“

Незабаром після того прийшов додому сам хазяїн хати, доктор Гедіє, „ль-хакім Гедіє“, як кажуть усі на його.

Хто людина заїжжа, хто не знає тутешніх моровів, хто забуває, що попавсь у тую сторону, де в столітніх Авраамів родяться Ісааки, той, коли не бачив ще самого доктора Гедієв, а бачив тільки малих його дітей, повинен подумати, що батько—чоловічина ще не старий. Адже найменшій Гедієвій дочці Алісі допіро чотири роки!... А тим часом ль-хакімові Гедіє є вже сімдесять вісім год. Він і глухий, і не добчає, і зубів недолік, і голова й руки трусяться. Він чоловік сухорлявий, височенний; і здається ще вищим нв зріст через свій довгий халат—„гомбаз“. Бо хоч тепер у Бейруті геть уся молодь і навіть більшина людей пристарюватих удягаються вже зовсім по-європейському, зоставляючи ще хиба червону феску на голові, однк старі діди давню одж іще не кидають. Через те й на хакімові-Гедіє—довгий шовковий гомбаз, себто халат або шляфрок червоно-рижої хварби, густо розлінійований половжніми білими смугами, що йдуть з гори в низ. Підперезаний він мотузком, бо то така мода до гомбазів у Бейруті; по других містах люди підперізують гомбази широкими чересами, або шалями. Нв ногах у Гедіє з-ло-під-халата видко височенні білі паньчохи і низесенькі пантофлі, як у наших лапсердакових жидів. На голові—червона ярмулка-феска, що їне скидають з голови, навіть сидячи в хвті. Обличчя...—ох, нема де гріха діти!—обличчя хакімове дуже скидається на мишаче, тілки-що схилене вниз. Шкура нв лиці—вж сіра, така поморщена; зморшки дуже рельєфні іще й через те, що він боро-роди, ані баків у старого немає, бо всі тутешні христіяни, окрім попів та черців, голяться. Зпоміж світських людей тут з боро-дою ходять лиш мусулмани та божевільні та ще ті христіяни, котрі, не боючись посміхів, хочуть геть зовсім скидатися нв європейців; такі, знов, і замість червоної фески носять

європейський капелюш або бріль. Вуси а хакіма-Гедіє єсть: аони снаї, чи сірі, рідесенькі. Й дуже довгі, тверді, як щетинка; отож через них Гедієве облччя найбільше й скидається на мишаче, або хоч на старе котяче. І очі бігають як у мишей; а брови—аж білі, і звисають бахромою на очі, як часом у снчіа.

Ох, треба признатися, що поміж арабами тільки бородаті мусулмани мають на старости літ поважне й величне і гарне обличчя. А християнин—доки аін молодній, дотн з нього такий ародник, що аж-аж-аж; а постарівся—то й виглядає не по-людськи: котрній—скидається на горіллу, котрній—на снау мишу, котрий знов—на старого облізлого ката..

Ль-хакім Гедіє не вчився а ніяких спеціальних школах. Буа даано колнсь у Дамаску одні старий т'ямущній хакім,—то Гедіє і поняа у нього всю лікарську науку. В Бейруті теперечки аж двое медичних факультетів з європейськими професорами; одні—в монастирі у отців-єзуїтів при їхньому „університеті святого Йосипа“, а одні а „Syrian protestant college“ у американських місіонерів. Ті обидва університети постачають докторів на цілу Сирію й Палестину, і докторів тепер у Бейруті, не вам кажучи, як собак нерізаних. Тільки ж оті новітні докторі беруть дорого, а Гедіє гарно подякує й за бешлік, себто за копійок двацять; через те пацієнти ще не зоасім його кидають. Знов же й ліки його не дуже дорогі й не дуже мудрі, а прості собі нівроку: хина, слабительний лімонад, чи якийсь инакшній „тесгіль“, себто пургатів, то що.—„Тай давно ж аін гоїть людей,—то хоч факультетської науки ніколи аін не аїдав, мусіа з довгої практики аробитися на досвідченого лікаря“,—думають бейрутські харпаки, пам'ятаючи своє прислів'я: „Хто старший за тебе на день, той мабуть чи не на сто літ за тебе розумніший“. Опроче, всі шанують хакіма-Гедіє іще й за його побожність: він не те, що молоді докторі; він нааїть книжок не читає, бо молитаслови на пам'ять зиве, а в саїцьких тепер пишуть про саме кохання; аін, як є аїльна година, зараз молиться та святнх пісень спіаає. За те люди його поважають, і пацієнти ще од нього не одкидаються.

Як прийшов старній додому, посїдали асі обїдати. Обїдали по простому звичаю, по старосвіцькому, без стїлця, сидячи на широкім килимі, а по середині стояла „сїфра“, або „трапеза“:

дуже низький круглий стіл. І їли по-старосвіцькому, без тарілок і без аилок, руками. Та й на що ті тарілки? Юшки на обід не варять, а асе инче—легко їсти на „хѳбзі“. Коли ви подивитесь в слоаник, то знайдете там, що слоао „хѳбз“ має значити „хліб“. Та коли казати прааду, то а арабіа зовсім немає хліба, або того, що ми звемо хлібом: паляниць аони не печуть і не знають, а печуть лиш тонесенькі коржі тай звуть їх „хѳбз“, і ото—їхній хліб. Покласти шматок м'яса на хѳбз, або зачерпнути хѳбзом з миски трохи рижу—от вам і жадної тарілки не тра. Може хто спитає: а кістки або жили або пліаки з м'яса—куди ж їх дівати? куди їх скидати, коли тарілки перед собою немає?—А! асе те, що обсмоктано або обгризено, треба знов класти на ту саму спільну миску, де лежить усе м'ясо. Воно праада: як багато накидається а миску пліаок та кісток, то не дуже зручно вибрати з-поміж нагорнутої купи шматок цілого, ще не братого м'яса. Але ж у кого очі єсть, той не помилиться, а а голодного, як каже присяів'я, „очей не пара, а цві парі“.

За обідом Гедїїха розказала чоловікові, що аитворяв Ельян і що то за йменини.

— А а церкві ти був?—шамкаючи спитав батько а хлопця.

— Ні, баїї (тато), не був.

— Отак!... Ох, ці франкські вигадки!... Вигадали йменини, та до церкви не навчать йменинника піти, а кажуть, щоб лиш подарунки дарувати!

— Які подарунки?—спитала Гедїїха.

— Заїсно які. Понакупляють йменинникові цяцьок та ласошіа, дарують гроші, то що... Така мода у франків!...

Пообідавши, хакім пішоа спати. Жінка принесла сито „аккуму“ і розсклалася на підлозі, щоб перечистити аккумуля на аечерю. Це праця доага. Аккумуля—то собі такі будяки, дуже колючі, з м'ясистим стеблом; коли пообтинати колюче аолохате листя й покинути саме-но стебло, то з нього виходить дуже смачна їжа,—так ніби спаржа. Чистить собі Гедїїха аккумуля, аж гульк!—до неї прийшоа і сіа Ельян. Хлопчакові дуже вбилася а тямку батькова опоадка про йменинні подаруночки.

— Имми (мамо)! зана аін одразу:—Имми! дай мені п'ять нехасів (мідних шажків)...

Ельян каже на матір—„тн“, бо по-арабськислово „ви“ не прикладається до одної людини, тільки до багатьох.

Певие діло, мати й не подумвала ваоляти синоау волю. Не дивниця, що Ельян зачаа протяжио голосити гортанним тоном:

— Аие-аие-аие-вие!—затяг він; далі на пів-секунди перепинився й потяг повітря в себе, далі зноа затяг саюю гортанню доагу ноту: „Аие-аие-аие! аие-аие-аие!“ ... Пішоа концерт!

Арабські діти плачуть инвкше, як франжійські. Звісно всім, що вrabська мова дуже горлова. Особлиао ж, есть там один такий звук, що рідко хто з єаропейців инвачиться його коли-не-будь вимовляти. Той заук зається „айн“. Вузлуааті німці—(хитрі в бісал)—постерегли, що, коли прислухатися, як риплять немазані двері, то ото ж і маемо того самого арабського айи'а. Другі філологи знов кажуть, що мвие теля, коли мукае до своєї мвтері, то вимоаляе арабський айи зоасім чисто: „мабуть чи не од верблюжат у пустинях і навчилися враби свого айн'в“,—догадуються вони. Треті зноа запевнюють, що й кожен європеєць уміе вимовляти арабське айи, коли слабує на морську хоробу; бо коли, вибачвіте, він ригає, то той заук, з яким люди ригають, і есть найчистіше айи. Та мвбуть чи не лекше вам буде инвчитися того вйив ось як: притуліть кіичик язика до нижніх зубів, далі притисніть цілий язик щільно-щільно до спідньої челюсти, щоб горло було вільне, тай силуйтеся вимовляти гортанкою не то „а“, не то „е“, не то „г“,—от вам і вийде той словутній айи. Спробуйте: може, пощастить вам це зробити!

— Аие-аие-аие-аие!... Аие аие-аие-аие!...—айнував Ельян щось із піа години, сидючи на підлозі коло матері, коло сита з вккумом. Мати,—їй і байдуже,—чистила собі любісінько аккум. Вона нааїть не помічалв того плачу й забулася про нього, хоч Ельян голосив близько коло її вуха, і міркуаала про свої хатні справи. Твк само й батько—спав собі спокійно, бо, хоч Ельянове голосіиня дуже-дуже скидалося нв різьке теляче чи верблюжаче мукання, та було воно доволі рівномірне й моиотонне.

Фуад, Матіль і Аліса тим часом були гайсали по подар'ю. Нарешті їм прийшло на думку, що з Ельяниового голосіння можив собі зробити дуже втішну забааку. Вони прийшли до хати, всі тройко посідали поруч Ельяна і зачали йому підсобляти. Скоро він роззяляв рота та починав саюю айнову ноту, заразї-

сінько роззявляли рота й вони, тай підтягали братові дуже енергично, а як Ельян спинявся, щоб одсапнути, спинялися й вони; брався він наново голосити,—приставали до нього й вони дружнім хором. І їм було дуже весело. Матері було зовсім байдуже до їхньої забави.

Тв Ельянові далі вже й не видержка стала. Раптом серед голосіння, обірвавши одну свою дуже високу ноту, він скочив, хвицьнув у живіт Алісу, вона вж перекинулася, далі зробив те саме з Матіллю, а з сильнішим Фуадом зачав битися навулачки.

Тепер мусіла вступитися в діло й мама. Тв не встигла ще вона розборонити і вгамувати дітей, коли прокинувся батько. Крехтячи, плямкаючи губами, підвівся він з ліжка, підійшов до дітей і скинув з ноги шкуратяну пантофлю, щоб покарати винних; різок тут не вживають. Як же бвчив він, що галасують усі діти однаково, то попередю побив їх пантофлею геть усіх однаково; а що приводцем здавався батькові Фуад—звісно, старший! — то безвинному бідоласі влетіло на прикінці скількись лишніх паців, тай то не по спині і не по шиї, як іншим, а просто пантофлею по лиці.

Вчинивши таким побутом святу справедливість і втихомиривши дівту, старий хакім, крехчучи з утоми, знов пішов до ліжка, щоб спочити після трудів праведних.

— Не варто було всіх бити!—кинула йому нв здогін жінка, зрештою доволі байдужно:—Винен був тільки Ельян!

— Ет! кáди ль-ул'їд шянак хáлю! „Хто захоче дітей розсудити, тому просто треба повіситися!“—одвітив старець звичайною приказкою, яку раз-у-раз можна почути од арабських батьків.

— Тфу алейк (Тьху на тебе)!—зашепотів тоді Фуад на Ельяна і плюнув на нього. Ельян сунув його кулаком під ребро. Розлютована Гедїха повиштовхувала всіх дітей на подвір'я, кленучи езуїтів, що вигадали свято в четвер.

2. ШЕЙХ ЖЯММЁЛЬ.

Не дуже довго довелося Гедїсі після того посидіти на самоті коло сита з акумулятом.

Вона сиділа на підлозі спиною до дверей, що вели на подвір'я. Двері були розчиняні, бо хоч февраль у Сирії трохи хо-

лодійший од усіх других місяців, та такв й у февралі буває добра спека...—звісно, як коли. Звичайно про февраль не дурно кажуть: „шебât—ма илу тбât“, „у февраля нема постійности“; та сьогодні день був дуже теплий, і Гедїѣх навіть сидїла спиною до незачиняних дверей.

Схилена над своїм аккумулятом, вона й не зогляділася, як коло неї раптом вирїс якийсь високий чоловік, а позаду нього— дві жіночі постаті, обіпнуті в біле.

— Нигарик саїд, йїї Ом-Никўльа! День твій щасливий, Миколина мати!—привітався гість, титулюючи паню-Гедїѣе ім'ям її старшого сина, як того вимагає арабська звичайність. Формула: „день твій щасливий“ значить попросту: „здорова була!“

Панї Гедїѣе підвела очі, хвилину приглядалася до того, хто стояв над нею, і радісно скрикнула:

— Чи ба! Шейх Жяммель!... І не впізнала була!... Нгарак мбарак! (Се значило: „День твій благословений!“ Це теж формула, якою відповідає той, кого привітають, отак як у нас відповідають: „доброго здоров'я!“)...—Заходь, заходь он-сюди, Амінів батьку!—запрохувала вона його, підводячись і показуючи рукою на сусідній покоїк, що грав ролю вітальні. Тепер вона Жяммеля, як годиться, величала вже „Аміновим батьком (Абу-Амін)“, бо старший Жяммелів син звався Амін.

Всі воии: ситт-Гедїѣе, шейх-Жяммель і обидві обіпнуті білі жіночі постаті—увійшли до вітальні.

— Ну, як ваше дороге здоров'я? як почуваетесь? (Кїф сиххаткон иль-азїзе? кїф халькон)—увічливо проказував шейх-Жяммель звичайні привітні арабські формули.

— Свава Богу! дякуємо Богові (Ль-хамд ілля! нашкор алла)!—одповідала ситт-Гедїѣе, вклоиняючись і прикладаючи руку до серця.

— Як ваш добрий нвстрїй?... Як вам на думці?... Як вам діється (Кїф иишираҳкон? кїф хатїркон? кїф шдглькон)?—вимовляв шейх-Жяммель церемонїальні привітні питання.

— За твоїми молитвами!... За божим доглядом!... Най і тебе Бог сохранить (Би-даак!... Назар алла!... Аллах йїхфзак)!...—знов кланялася панї Гедїѣе.

— Як здоров'я богохранимих (Кїф халь иль-махрусїн)?—допитувався гість, називаючи дітей „богохраними“, як воию й годиться.

— Моляться, щоб і твоя милість почувався гаразд!... Нівроку, прости Боже (Бийс'влю хатир жнїбак!... Астагфир Алла!)!...— проказувала йому господина дому одвітні привітальні формули.

Вже й з цих довгих церемоній одразу видно, що шейх-Жяммель не тутешній, бо ділові бейрутинці так довго не вітються, а обмежуються на якійсь одній із тих формул. Ба й виглядав Абу-Амін зовсім-зовсім не так, як бейрутинці: знати, що він або, може, з Лівану, або з якихсь инкших, іще дальших гір. Перш усього, коли вже не казати про його величезні чорні блискучі очі, кожному мусіла кинутися нв увагу його чорна-пречорна борода, лиш де-не-де покрапляна сріблястою сивиною,—борода нв прочуд ро-скішна, борода поважна, борода величя. А в Бейруті свіцькі люди борід не носять. Ціле Жяммелеве обличчя мало на собі особливу, своерідну расову відпечатку. Бейрутинці і другі сирійські городяни—то здебільша поараблені греки, почвсти італьянці, вірменя і инші левантинці; вони араби, бо їхня мова—арабська, але з виду, своїм типом, вони не одрізняються од греків. Отже ж гірське Жяммелеве обличчя було геть семітське; надто вирізувався високий ніс, не такий пересадно горбатий, як у свреїв, але просто гордовитий. Вбрання, що нв ньому, теж особливе. Штани, „шерваль“,—чорні, широкі, із широченною мвтнею (дї-нвб). З плеч звисає голубий плащ, „аба“. На голові—вишнево-червонв намітка, „кяффїє“, перетягнута, мов чорною дїядемою, шовковою чорною вужівкою; з нею нвмітка трохи скидається й на дамський капор, і на чернечий каптур, чи нв капішон; ба й нижні краї сеї хустки мвльовничо спадають на спину й на плечі поверх пвща. Мов чорна гадюка, що наче скільчилася на голові в шейха круг тім'я і висків, в'ється тісною дїядемою навкруг червоно-темної намітки отв товста шовкова вужівка, скручена із чорного шовку; у шейхв Жяммеля ця шовкїва вужівка-дїядемв—завтовшки мвбуть чи не на добрий канвт. Зветься вонв „вгяль“, себто перев'язка.

Жїночі постатї, що прийшли з шейхом (то були дївчвта, як трохи згодом виявилося), сповиті були кожна з голови до ніг в широке біле простирядно, чи в мішок, схожий нв саван; те простирядно зветься „изар“, або „покривало“. В крижах изар був перетягнений, або підперезаний нвче невидимим паском, якоюсь підшитю поворозкою, і через те спїдня чвстив

изару виглядала так, як біла спідниця. За те верхня частина того савану була зовсім-таки ніби міх, надітий на голову, на ствін і навіть на руки і пришитий до спідниці; тільки ж той міх був дуже-дуже широкий, просторий і складчатий, і в нім zostавлено було одну-однісіньку діру: для очей і обличчя, яке виглядало звідти неначе з черничого білого маптура. Тай тая дірка затуляна була навішеною черно-жовтою серпанковою хусткою („манділь“),—щось наче вуаль, і не загнуті були самісінькі очі та частина лоба.

— Хто з тобою, Абу-Аміне?—спитала „Омм-Никўльа“ („Миолина мати“), ядбувши довгу церемонію перших привітань і посадивши Жяммеля на одному з низьких довгих диванів, що стояли суцільною четвероунтиною лавою коло всіх чотирьох стів у тій світлиці. Кам'яна підлога в тій світлиці була вкрита не тільки так, як у других покоях, себто плетяною із соломи та з трістя рогожею (циновкою, матою), яну араби звать „хасіре“; ні, поверх „хасіре“ настеляний був іще й великий иилим, що вкривав мало не всю підлогу, досягаючи своїми берегами аж до всіх чотирьох диванів, які стояли коло стів. Окрім того в вітальні стояли низесенькі різьблені иругленькі столички для кави, дамаської роботи, мозаїчно виложені перламутром. На стінах висіло сількись вицвілих фотографій та два великі хромолітографовані портрети царя Олександра III і його жінки-цариці. Тайі портрети висять тут у кожному православному домі, а подекуди вже видко й царя Миколу II.

— Це мої дочки,—одказав Гедїсі шейх Жяммель:—можете одгорнути свої манділі,—вдався він до їх, (а вони були не сідали)—бо тут свої люди... тай сідайте.

Дочки охоче повідкидали манділі на бік, поцілували Гедїху в руку тай посідали на дивані, яи сидять европейці. А тим часом їх батько пересів з дивану на долівку, на иилим, бо видко, що на долівці, підобгавши ноги, йому сидіти було вигідніш.

— Не радю я тобі, Амінів батьку, щоб вони тут у Бейруті носили манділь,—вдалася Гедїха до гостя.—Ба навіть і изар не випадало б їм носити. Борони Боже, мусулмани подумают, що з тобою йдуть мусулманки, тай буде тобі халепа. Варто було б, щоб замість изару вдяглися вони в спідницю й иофту, бо з наших християнои рідко вже котра ходить в изарі. А що до

манділю, то неодмінно-неодмінно нехай твої дівчата його скинуть!

Шейх Жяммелъ здвигнув плечима.

— Воно правда, навіть у нас у Палестині, недалеко од нашої Гази,—ну, от, приміром, у Святім Г'броді,—дехто з християнських жінок уже ходить теперечки без манділя. Та ще й кажуть теперечки, буцім манділь — то вигадка ісламська. Тільки ж мені здається, що ця нова мода—то розпушта. На мою думку, якимось воно не личить, щоб жінка ходила перед очима чужих людей з незагорнутим обличчям. А тим паче дівчина! В євангелії говориться: „Аще хто воззрить на жену оком прелюбодійним, уже прелюбодійствова з нею в серці своєм“. То щоб людей до гріха не призводити, треба жінкам неодмінно затуляти обличчя манділем... А в тім: коли в Бейруті, кажете, так убіраються самими мусулманки, то...

— Та ще я бачу, що вони не нарум'янені і не набіляні,—перебила його ситт-Гедійє.—Цього в нас тепер у порядних людей не водиться. Треба їм дати Сілила...

Шейх-Жяммелъ здивувався і хотів щось сказати. Та не встиг сказати нічогосінько, бо йому перебили.

Буде тому минут з десятеро, прокинувся був старий Гедійє в своїм покої. Він полежав трохи, полежав... далі підвівся, позіхнув скілкись разів; глухенький, він не чув, що в домі є гості. Йому було скучно. Щоб розаажити себе, він узяв чотки й зачав голосно молитися та гугниво співати на грецько-арабський церковний лад, прогортаючи чотки пальцями. Тутешні старі люди, як нема їм нічого робити і стає скучно, раз-у-раз починають із скуки молитися; а чотки—то вони їх завсіди носять із собою, ба навіть серед веселої розмови люблять крутити їх у руках, „мин-шян ит-гс'аллі“, „задля розваги“, як мовляють вони. Дак оце тепер старий Гедійє заходивсь молитись та співати, коли як стій почув, що його жінка в сусіднім, зачинянім покоїку наче б то з кимсь розмовляє. Не перестаючи муркотіти сява з молитов та підспівувати дещо гугниво-божественним гласом, старий Гедійє пішов туди, де чув гомін.

— І по множеству щедрот твоїх очисти беззаконіє моє...—почули Жяммелі з Гедііхою коло дверей. Там стояв хакім-Гедійє.

— Наїпаче омий м'я от беззаконія моего,—буркотів Гедїє, уважно обкидаючи всіх підсліпуватими своїми очима та перегортаючи чотки. Аж раптом він упізнав Жяммеля, і слова з молитви увірвалися:

— І от грїха моего оч... День твій щасливий, Амінїв батьку (Абу-Амінє)!—скрикнув він, покидаючи своє божественне гугніння.

— День твій благословенний, Юріїв батьку (Абу-Жіуржі)!—радісно одказав Жяммель. Він підвівся з підлоги і, старосвіцьким звичаєм, приклав руку спершу до серця, потім до лоба і низько вклонився, торкаючись тою рукою аж до землі.

Правду кажучи, Жяммель був на хрещене ймення Нажіб, а Гедїєве хрещене ймення було Юснф. Та в араба велике щастя і честь—батькувати. Тим-то відколн чоловікові народиться старший син, усі забувають батькове справжнє ймення тай не звать його вже инакше, як „батько“, „абу“, додаючи до того „абу“ синове ймення. В хакїма-Гедїє од покійної першої жінки старший син зветься Жіуржі; через те Гедїє давно вже инакше не титулується опроче як „Абу-Жіуржі“; і покійницю-жінку титулували „Їмм-Жіуржі“, „Юрієва мати“. Од другої, теперішньої жінки старший Гедїїв син зветься Мнкола: „Никўльа“, або, як вимовляють у Бейруті—„Н'ўля“; через те Гедїху кличуть „Їмм-Н'ўля“, „Мнколима мати“. В Нажїба Жяммеля снї-первак зветься Амін; через те Жяммель не є Нажіб, тілkn Абу-Амін.

Абу-Жіуржі і Абу-Амін поцілувалися

— День твій благословенний!—ше раз сказав шейх-Жяммель одвітні слова прнвітальної формули і широ стиснув Гедїєві руку, (а це вже иовітій спосіб здоровкатися). Чи сподїався ти, що колнсь доведеться нам знову побачитися?

— Трнцять сім год, здається, буде, відколн ми всі покинуїлн Дамаск... Бо якого року скоїлася дамаська рїзаннна? Адже 1860-го?... Я досї вже побейрутнвся,... мабуть, що й мову дамаську досї вкрай забув...

Це була неправда, бо старий Гедїє вимовляв і досї всі слова на дамаський лад.

— А я,—осміхнувся Абу-Амін,—говорю, як чуєш, уже зовсім по-газськи... Воно правда, чисто по-дамаському я ніколи й не амів добре, бо, сам знаєш, батьки мої й дід і увесь наш рїд—усї з Гази: всі мн—палестинці. Хто-хто, а я, відколн покинув

Дамаск та вернувся до свого гнізда в Газу, забув балакати по-дамаськи геть до нащадку!..

— А що привело тебе до Бейруту?—спитала пані Геді́ха, цікаво поглядаючи на Жяммелевих дочок. Хоч неповоротливий, мішкуватий ізар своїми широкими складками скривав їх стан і робив з них якусь незграбну купу, та одтулені обличчя свідчили, що ті дівчата—вродниці. А в тім, негарних арабок є дуже мало: всі народ уродливий.

— Сказати б, що й не сам-собою приїхав, а дочки принеолили!—осміхнувся шейх-Жяммель.— Вони одбули всю науку а московській школі, що коло Єрусалиму під Віюлесмо́м, у Бейт-Жалі. Вчительки-московки хотіли були залишити їх і на далі а себе, щоб теж повиходили на вчительок. Та в мене, хвалити Бога, достаток є: не захотілося жити самому без дочок. Вернули вони додому,—бачу, страх як нудяться за школою!.. І надумався я провезти їх трохи до Бейруту, нехай розважаться.

— А я їм женихів нашукаю!—жартовливо сказала Геді́ха.

Дівчата раптом зчервоніли і постуляли коло очей кінці изарів так, що обличчя зовсім не стало видно, мов за запоною. Шейх-Жяммель вдав, буцім нічого не чув, але бачити було, що на його думку не випадає казати такі речі перед дівчатами, хоч би й жартом. Щоб одбігти од цієї теми, айн зачал розпитувати, де вчать діти Геді́в. Він аж ужахнувся, як почув, що—в єзуїтів.

— Он б краще оддали їх до москбів!—докірливо сказав він.— Не знаю, як хлопців, а дівчат москоби виховують дуже добре, навіть наче чорниць. Навчають бути покірними, навчають, як батьків шанувати, а найбільше навчають кохати цілим серцем грецьку віру.

Грецькою вірою, „дін ер-Рум“, араби звать православіє. Тим-то, хоч себе вони в звичайній розмові називають арабами (улед-’Араб), та коли розмова торкнеться їхньої релігії, то кажуть: „ми греки“. І се не має значити, буцім вони признаються до грецької національності,—навіпаки, греків вони дуже не люблять,—а попросту це значить: „ми—православні“. Росіяни вони так само зауть греками. Це так, як на Буковині русини про себе кажуть, що вони „волоської віри“. Варто завважити, що справжні греки, котрі щовіністичні (а хто з греків не шоаі-

ністичний!), не хтять признавати православних арабів за арабів, а нарікають їх *ἑλληνοβασταρφόνοι*, „елліни-чужомовці“. Антропологічно це більше-менше правда, коли казати про Сирію; та в Палестині—чисті семіти.

— Єсть у нас у Бейруті московські школи,—казав Гедіє,—та що нам з них за вигода, коли там французької мови не вчать!

— Так і треба, бо французька мова—католицька!—закинув шейх-Жяммелъ.—І я колись був жалкував, що мої дочки французької мови знати не будуть, та одна вчителька споміж тих москочок добре мені сказала: „Не знатимуть французької мови?—ну, значиться, до католицтва їм шлях загороджено“.

— Ех, куме! католицька вона мова—католицька, дак коли ж нам без неї тут важко! Знаєш наше прислів'я: „Коли до собаки діло маєш, то й собаку прихильно привітаєш: Добридень, паночку! Ес-собх биль-хейр, йї сіді!“... Хто по французьки тут у Бейруті не вміє, той, як я, далі-далі з голоду пропадатиме!... Ваша Палестина, як-шо згине Туреччина, може ще й дістанеться москочам; ну, а нашв Сирія—тд вже звісно, що нікому не припде, опроче як Франції. Та вже й тепер не розберу я, чи арабською, чи французькою мовою більше говорять тут у Бейруті!... Адже геть усе тут у французьких руках: і школи, і фабрики, й порт, і залізниця, і торговля, і банк, і все, все!... У нас і приказка зложилася: Фейн-мабтишлях ель-лѳв ль-франсавійє, бтйжі вв'фн, „Французьку мову хоч би куди ти кинув—вона знов стане перед тобою стійма“. Наш старший син Н'уля має доброго товарища—столяра, і той раз-у-раз працює в езуцькому монастирі і має хліб; а коло нас живе сусіда, так само столяр,—то він Боже як заздрить товаришеві нашого Н'улі тай каже: „Що й говорити! франжійці платять за роботу краще, ніж наші араби, та біда моя, що до мене франжійці не підуть, бо я їхньої мови не тямлю“.

— „Лучше тобі одно око їмущу внити в царствіє небесное, нежели дві оці їмущу ввержену бити в геенну огненную“,—одрубав Жяммелъ.

— Е, ні, не кажи, Абу-Аміне!—виправдувався Гедіє:—мої діти, хоч і знатимуть французьку мову, а до геєнни огненної не підуть, бо зостануться до кінця віку добрими греками.

Жяммель замість відповідати вдався до мвлого Фуада, що саме тоді ввійшов до хати:

— А ну, хлопче, перехрестись. Та не по-католицькому, в по-православному!

Як би він не був додав остатньої уваги, то Фуад напевне був би перехрестився зовсім добре по-православному. Тв почувши суворий наказ: „не перехрестися, борони Боже, по-католицькому“ хлопець сторопів і збився з пантелику.—„Во ім'я Отця“, вимовив він, кладучи три пальці нв лоб, „і Сина“—кладучи пальці нв серце, „і святого Духа...“

Тут Фуад припинився, завагавшись, чи ліве, чи праве плече мве він знвменати. Досі він завсіди квав пальці спершу на плече праве, себто як усі православні христіяни. Але оце тепер, і сам не знаючи через що, узяв тай назнаменував попереду ліве плече!

— А що?!—сказав Жяммель.

Гедіє схопив сина за плече:

— Коли ти мені посмієш іще раз отвк перехреститися, то я тебе вб'ю!—засиччв він.—Ти не знвеш, що за це—пекелна мука?!... Ти не знаєш, що усі єзуїти підуть до пекла?!.. Ти не знаєш, що і вся їхня віра згорить?!... Не казав я тобі цього?!..

— Казав,—прошепотів переляканий Фуад і хтів був податися з хати.

— Ні, хлопче! стій!—спинив його Жяммель.—Прокажи мені ще символ віри.

— Вірую во єдиного Бога Отця, Вседержителя...—швидко за-торохкотів Фуад, аж поки дійшов до осьмого члена:

— І в Духа Святого, Господа животворяшого, іже от Отця і Сина... Ні, ні! тільки од самісінького Отця!...—поправився він похвпцем.

— Бачиш!—завважив триумфально Жяммель.—Сресь!

— Ні, добродію Абу-Аміне!—перехопив Фуад.—Ій-Богу ж, я знаю як слід! Це мене тільки в школ! отак призвичаєно казати, що „і от Сина“. А сам я добре знаю, що не од Сина, в тільки од Отця!..

— Це знаєш, в кажеш не те!

— Ні, ні!... валл'г-білл'г (їй-Богу і присяй-Богу), ні!—щиро виправдувався мвлий хлопець, несподівано нвбіраючись релігійного запалу.—Я католиків і єзуїтів—ух, як ненавидю!!—фана-

тично вимовив він.—Є в нас у колежі один хлопець, що перейшов на католицизм,—то се ж я найбільш од усіх дражню його та лаю та кидаю пісок за комір. Раз він мене спленив тай каже: „Чого ти лізеш?... чого чепляєшся? Я сирота, моя мати бідна, вона не має чим мене годувати і зодягати, через те я й мусів перейти на католицизм. А як добуду науку в колежі, то заразінько тоді й покину католиків“... А я взяв тай пожбурив у нього камінюкою!

— І повір мені, Абу-Аміне, що той хлопець, як виїде з колежу, таки одкинеться од католицизму!—дуже гордовито завіряв шейх-Жаммеля хакім-Гедіє:—Ти ще не знаєш наших православних бейрутян: вони тілки дурять отих еретичних дурнів. Знаєш прислів'я: „Чиєї руки вкусити не можеш, цілуй її тай благай Бога, щоб усохла“! Так і вони роблять. Доки хлопець у школі, доти кланяється езуїтам, ба, часом і католика з себе вдає, а скінчить школу—то езуїти йому не дорожчі од козячого вітру... А то ще бувають і такі, що навіть, як і школу покидають, удають із себе католиків, беруть од езуїтів усяку роботу, тягнуть із них грошки та підмоги; а мають помірати—візьмуть тай покличуть православного попа і в нього висповідуються, і ховає їх під православний! А вже ж дітей своїх, хоч сами влають католиків, нізащо не охрестять по-католицькому!...

Гіряк шейх-Жаммель не розумів, чого Гедіє так пишається з тих лицемірних штук. Він собі думав, що навіть прикидатися католиком—теж бридота.

— Ех-ех-ех, Абу-Жюргі! —дорікнув він, хитнувши головою:—бачу, що тут у вас у Бейруті не гарзд люди живуть, не праведне життя ведуть... Фасед оль-ахляк, „растлініє нравів“ у вас... он що!

І він, немов на те, щоб самому собі зазначити любий контраст, злегесенька позирнув краєм ока на своїх дочок, що за цілий час ані лари з рота не пустили, а все мовчали, як воно й личить „нерастлінним нравам“.

Вираз: „фасед оль-ахляк“—доволі архаїчний, книжний; та побожний ель-хакім Гедіє, що зник до мертвої церковно-арабської мови, очевидячки не міг його не зрозуміти. Тілки ж йому здалося, що Жаммедь мабуть чи не переборщує в своїм суді. А в тім, як розбалакалися він та шейх-Жаммель іще довше на

цю саму тему, та як пожаліли про святу створину, то зачав і хакім-Гедіє лаяти „растліїє нравів“ у новітніх бейрутя, спеціально ж у новітніх лікарів. Тв вже zarazом переказав віи створому приятелеві і про сьогоднішній синові „ймеини“, що вигадали езуїти, і про те, щд сьогодні хлопець виробляв.

— Квжу ж, чисте „растліїє нравів“—буркиув шейх-Жяммель:—ои, диви, і мвлого вашого Абдаллхв бо-знев чому ивчвють!...

Гедіха покривдилася, що шейх, через помилку, сказав на Ельяиа „Абдаллах“,—неначе в Гедіів дітей так багацько, що важко й зятямити їхїй ймеиня.

— Не Абдаллхв, в Ельяи!—поправила вона гостя.—Абдаллахв в ивс зовсім иемве. Од першої жінки мав Абу-Жюржі ось кого: Жюржі, Мхайля, Жебрана та Адель...—усі воии в Єгипті... А мої з ним діти: Н'уля, Асмв, Брбара, Хвфиза, Аталлхв, М'ар'ям, Мйтрі, Фуад, Матіль, Ельяи і Алїса. І ото всього!... білше ие було нікого!... Абдаллхв иїякого в нас немве!...

Через цю помилку, зрештою, Абу-Аміи не втратив їхньої приятні: далі Абу-Жюржі і Ом-Н'уля зовсім од широго серця впрохали шейхв, щоб він, борони Боже, не йшов шукати собі притулку деінде в гостях, в шоб зупинився, як годиться давньому доброму товаришеві, в їхній господі. Про те ж, що Жяммель міг би собі шукати, нв франкський лад, ивїнятої хвти,—про це нікому й думка до голови ие прийшлв: цього були б не дозволили звичайні закои вrabської гостинности.

Кінець буде.

А. Кримський.

В ріднім хуторі Євгена Гребінки.

Не одні раз мені доводилось перебувати в тих місцях, де вперше побачив світ та виховувався письменник, якого ім'я хоч звичайно за останні роки й померхло, а проте не може піти в забуття для тих, хто шавує перші проміні української художньої творчости. „Браття, пам'ятуйте про небіжчиків!“—сеї великий заповіт давно землею покритого французького публіциста й разом видатної людини Ляменне, мимоволі згадується кожного разу, як помічаєш лехковажно-швидко забуття молодими поколіннями навіть свіжих могил, де навіки сховано могутні уми та благородні серця, які ще на передодню, ще вчора керували думкою та почуттями мас. Гребінка, звичайно, не був таким велетнем, не був навіть видатним талантом, а проте в сі перші дні нової культирно-політичної доби, що перебував український народ, годяться згадати одного з тих, хто в сумні часи безпросвітнього моруку ве раз запалював свій досвітний вогник...

I.

Євген Павлович Гребінка або, як реніш писалося по-російському, Гребёнка, побачив світ 21 лютого 1812 р. в хуторі „Уб'їщице“, Пирятинського повіту в Полтавщині, в сім'ї лідяча. Року 1825-го він почав науку в „гимназії высшихъ наукъ“ кн. Безбородка в Ніжині, яку й скінчив р. 1831. Пробувши два роки в резервному козачому полку, він веріхав р. 1834 до Петербургу, де спершу вступив урядовцем в комісію духовних шкіл, а після того (власне, з року 1838) вчителював по різних середніх військових школах та в інституті гірничому і в офіцерських класах морського кадетського корпусу. В Петербурзі й помер він 3 грудня р. 1848, а його тіло перевезево потім на рідний хутір у Полтавщину.

Літературна діяльність Гребінків почалася ще на шкільній лаві, де він видавав часопис „Аматузію“, писав російські вірші й розпочав переклад 1—ої глав пушкінської „Полтави“ на українську мову. Але відомим в літературі Гребінка став після того тільки, як видав окремою книжечкою свої „Привказки“, тобто українські байки. Це було р. 1834, і після того він багачко писав по російських періодичних виданнях, де його писання з охотою брали до друку, бо їх залюбив читав петербурзькі урядовці, що складали найголовніший контингент тогочасних читачів. Багато російських творів Гребінки тепер швидше історично-літературна: вони розсвіщали шлях й більш-менш підтримували ті (не так для українців, як для росіяян) нові літературні смаки, яких геніяльним законодавцем довелося бути землякові Гребінків—Миколі Вас. Гоголю *). Тепер цих російських оповідань, романів то-що майже ніхто не читає, і в російській літературі, як і в Гребінки, на превелику шкоду і собі, і рідному народові, оддав таку силу свого літературного хисту, його мало-мало не забув вже. Отже тим рельєфіше вступає значіння його, як першого і чи не найкращого українського байкаря. Правда, теми його „Привказок“ не завжди оригінальні, (та у кого взагалі з байкарів нові були скрізь такіми?), але глибокою оригінальністю й печаттю не вби-якого таланту визначена їх обробка. Перед нашими очима розвертається жива картина українського життя. Природа, люде, мова—геть усе вхоплено з рідної дійсності, все блищить фарбами народності, до живих джерел якої так рідко, на жаль, звертався потім наш письменник. Де-які з „Привказок“ виявляють протест художника проти освяченої віками неправди тогочасних відносин, які виростили на ґрунті кріпацтва; „Сонце та хмар“—гимн силі світа і правди, яка все здолає, і т. п.

Літературна спадщина Гребінків українською мовою не велика. Де-що в сій спадщині малоцінне (переклад „Полтави“). Двадцять шість „Привказок“, дві-три пісні, з яких одна й досі співається в широких пругах українського громадянства („Ні, мамо, не можна нелюба любити“),—от і все, що придбало право на увагу

*) Див. нову розвідку проф. Н. А. Котляревського „Николай Васильевич Гоголь“, яка раніш друкувалася в „Мирі Божьєм“.

нащадків з усіх писаннів, які дан своїму народові Гребінка. Але си невеличка сладщина, написана до того в добу пошестного походу великих так само, як і малих, письменників-українців вже протоптаню стезкою російської літератури, зробила ім'я письменника незабутнім для тих, кому дорогі інтереси нормального поступу українського народу до світла правди і краси.

Хутір або „деревни“—„Убѣжище“, про яке зараз буде мова, має таке вазивсько тільки в офіціальних актах та паперах. Селним-українцям ця щировеликоросійська прикладка не відома вовсім. До 30-х років минулого століття сей хутір зветься Яром або Глибоким Яром, бо він розлігся на одному боці глибокої долини („Яра“), в якій тече маленька річка Оржиця. Саме таке назвище („Глибокий Яр“) стрінув я в знайденім мною листуванні батьків С. Гребінки, яке датується ще 1814 роком. Що ж до ймення „Убѣжище“, то його надав хуторові давно покійний властитель панського маєтку, батько письменника, Павло Іванович Гребінка, або, як він завше підписувався, Гребіонкин *). З сього „штабс-капітана в отставкѣ“ бун великий прихильник російської мови й російської культури взагалі. До того, він не бун позбавлений претензій на таку-сьму ориґінальність. Через се от і довстало таке чуже, як на українське ухо, назвище хутора. Але й тепер, коли вам трапиться взяти підводу з Пирятина або з якоїсь станції залізничної до хутора, то не важтесь називати так його, бо напевне вас не зрозуміють і ви рискуєте надолго застрити в полі, кибя що трапиться підвода, якої власник має щоденне „касательство“ до „бумаги N такої-то“, тобто належить до сільських „властей предержавних“.

І тепер так само, як і в старовину, місцеві люде сей хутір знають під ім'ям „Яр“ або, точвіш, „Гребінчин Яр“, відповідно до прізвища колишніх властителей усього хутора, а тепер тільки поміщицької оселі.

Не що давно се був глухий, геть од світу одрізаний кут-

*) Не до речі тут буде, може, доводити, але я цілком не згожуюсь з проф. Огоновським, який в своїй „Исторії літератури рускої“ каже, що то в гімназії тільки перетворили „Гребінку“ нв „Гребіонкина“. Всі документи, які я маю, свідчать проти проф. Огоновського.

чок Полтавщина, а зараз, як прокладемо Київ-Полтавську залізницю, також Чернігівсько-Красненську вузькоколісну вузку, наш Яр став у тісніші стосунки з околішнім великим світом. Верстов за 8—10 од хутора на першій із згаданих колій стоїть станція, вву прозвали на спомів псьменника „Гребенка“, хоч збудовано ту станцію не на ярівській землі, а в найближчому сусідстві з селами, що мають зовсім інші назвища.

З пракоду сього охрещування станцій на ймення визначних людей або, взагалі, вазвиськами, так чи инак зязаними з життям їх, не можу разом не згадати про ту метанорфозу, яку втерпіти мусіла одна з станцій тієї ж таки Київ-Полтавської колії. Спершу ту станцію назвали „Сорочинцам“ (між ст. Миргородом та Бреськами). Станція досить далеко стояла від рідного містечка Гоголевого, хоч малося на меті нагадати як раз про сей рідний куток нашого великого земляка. Минуло трохи часу, і от виявилось, що на широчезній території російської держави вже равш були станції, що так само назвище мали „Сорочинцы“, одна десь біля Уральських гір навіть, а через се деякі недосвідчені урядовці на полтавській залізниці не раз засылали місцеві грузи в „мѣста, не столь отдаленныя“, а зов тамошні примушували такий саме багаж робити мало не навкругсвітню мандрівку до Полтавщини й назад. „Чтобъ зло пресѣчь“, вадали станції ише назвисько: навісь „Сорочинець“ маємо тепер „Гоголево“ (по вашому, була б „Гоголівка“).

Київ-Полтавська колія перетинає ярівські землі верстами за 1—1½ від саяого хутора. Недалечко є й „разъѣздъ“, з якого тутешні покійники клопоталися витворити справжню станцію, але даремно. Прокладка залізниці мала, само собою, звичайні в таких випадках наслідки, а васамперед—що, сказати, кедасться в вічі—то привусова експропріяція земельних участків у селян, у яких землі й без того, звичайно, обмалъ було, а потім, як водяться, велике підвищення цін на землю, так само й арендних. Не знаю, чи дістали вже селяне гроші за одібрину у них на залізницю землю. Правда ймі, не що давно, волв мені довелося мешкати ціле літо в Яру, про се ще аві чутки не було, хоч колія давно вже була смінчена й поїзда ходили по ній. Знаю тільки, що одного разу (р. 1903) за часи робітничих розрухів, які счинилися по українських містах (у Київі, Конотопі, Одесі й т. и.), и суміж-

них з залізною колією п'ятницьких звуктах, селяне збиралися лягти на колію й лежати тамечки, „поки гроші віддадуть“. Того часу се був один із засобів боротьби мійського пролетаріату, який подекуди справді лягав на колію (напр., у Києві), щоб не пускати поїздів. Проте наші хлібороби таки не зважались на такий „рішучий“ крок, хоч місцева поліція, налякана аграрними рухами р. 1902 й начивена спеціальними інструкціями що до „сміутів“, не мало було клопоту зазнала від таких чуток, і певне не одна „бумага N такої-то“ народилася з сеї причини в потаємних місцях тутешніх канцелярій.

II.

Ділючись з читачем твої вражіннями та спостереженнями, які я здобув, перебуваючи в одному з куточків Полтавщини, не можу не спинитися на природних умовах тієї місцевості, де жив та виховувався наш письменник. „Wer den Dichter will verstehn, muss in Dichters Lande gehn“ („хто хоче зрозуміти поета, мусить йти в його країну“) — ці розумні слова німецького поета, закликають до того, щоб висліджувати всі умови (а, значить, і географічні), за яких жив поет, за яких він здобув і перші вражіння і дальший розвиток свій. Найбільш слова ці торкаються тих письменників, яких творчість кохалася переважно в місцевих мотивах, в рідній стихії, хоч, певно річ, природи та історія одбиваються й на світовому генії, що черпає зміст своїх художніх композицій з великого вселюдського моря. В очевиднім разі внаслідок повинен бути тільки більш тонким, бо важче спостерегти в спектрі такого світового генія місцеві й часові промії.

Хутір Яр стоїть на річці Оржиці. Є кілька річок, що мають туже саме назвище. Мені відомі: Суха, Гнида та Мокра Оржиці. Всі вони збігаються десь до луни й течуть геть аж до Сули, а ся вже вливається в Дніпро. Яр стоїть на Мокрій Оржиці, від якої до його йти треба широкими болотяними луками. Сі луки розсвинулися на великих просторах по-над річку, по-під хутором. Мвнувши міст та греблю, піднімаємось на гору, де розлігся хутір. По обидва боки дороги встають зелені стіни свідів, що простяглися по горі аж до болотів, де викиають в гушавні очерету та осоки.

Проїхавши одну хуторючку вулицю, вїку з обох боків обступили хатки, простуємо до панської оселі.

Оселя—се власне великий сад, де дві дерева мішма стоять з фруктовими. Тут є старі дерева, коло яких клопоталася сама природа (дуби, клени, в'язи, тополі, верби), а разом з ними бачимо де-що з людського садівництва: така, напр., липова аллея, укосує дерево з своїми занатто черволивим квіткам і т. н. Тепер сад занедбано. Його потроху навіть вирубають на будовання, на паливо. Яровські селяне не мають своїх лісів, і через те їм застається обертатися до пана, який за невеличку ціну дає дозвіл рубати дерево в саду. Сумно бачать, як невеличкі тополі, в добру обійму, всі ще вчора давали стільки холодку та захисту співочову птаству, сьогодні лежать трупом, підтяті невблаганною шлямкою, щоб піти потім свиняв за повітку або-що. Проте треба миритися з тим, бо поки що вишого порятунку нема. Цілком зрозуміло, що через таку скруту або, краще сказавши, повний брак матеріалу на будовання та паливо, розкішний колись та пишній панський сад сь-ьно порідшав. Діди тільки оповідають, який він гарний колись був, і з жалем свідчать, що сей недорізок ділвицини втратив свою колишню величність та красу.

А проте й тепер ще чимало цікавого можна знайти у старому панському саду, який бачив за своїм віку багатько людей і „білої“, й „чорної“ кости. Серед дерев ще трипляються тут старезні рідкі екземпляри дуба та клена; що в гушавині свого верховіття дають притулок нечисленній силі гнізд пташачих, а через те паває тут вічний пташиний базар з його мстунією та галасом. Гарні також тут поляни, весною та влітку поросквічувані усякими квіткам. Тут знайдемо цілі кльми запашного чебрецю, синіх сокирок, стрункої дикої скабіози, жовтого звіробію, рожевого еспарцету, пахучого горошку, фіалки та інших пахучих зілля і квіток. І багатько інших рослин, що не кидаются в вічі, зібралася тут, в одному місці—скромні обіч з вібраними в пишні шати, вепаче велика мати-природа загадала умисне зачарувати „даря природа“, васуповеного в одвоманітний вузенький „європейський костюм“, різнобарвнїстю та невимушеннїстю вбрання своїх нечисленних дітей. Там, геть унизу, за схилі, що спускається до вохкого яру, хміль оповив молоді варости куців і витворив своїми розмаїтими силітами справжній грот; тут блідовидий переступень,

блвй чепкий гйрчак (Galush Arapina) та плодюча рожева лiцiя б'ються за право володiти вербовою лiсою, що перетинає де-якi клаштикв саду, а непереводний через свою плодючiсть подорожник—сей неперевдний босик рослинного царства—йде бордюром скрiзь по-над стежками, байдужно коливаючи од зегенього вiтру своєю блiдворожевою голiвкою, неначе кажучи: „менi однаково, довiчно я житиму, хоч ви й топчете мене раз-у-раз своїм бруднимв ногами“... А на самому в'здi в сад вас стрiчає пишна рослина, яку звать николи таволгою,—се не та червона таволга, що росте на вiдомiм днiпрянськiм островi Таволжанцi, де колись був одного часу осередок Запорiжжя *), а пишна—бiла, злетка жовтястого кольору, яка нагадує вiвчальнi кiвти молодi.

В одному з закуткiв саду, геть-геть од брами, починається спуск у яр, в глибоку долину, що розляглася до обидва боки Оржицi. Нешврова стежка в'ється мiж зеленими стiнками дерев та кущiв. Вона спускається все вище та нижче. Повiтря тут холодкуватiше, вохкiсть од близького вже болота все щiльнiш обгортає вас. Вузька луковата стежка звертає коло австуха, що горбочком випнувся праворуч, i перед очима розвертається широка просторiнь болота, якого середина заросла травою, а берегв оточевi лiсками. Весною тут ходять без високих ботфортiв не можна: нога в'язне, глибоко рвне в соковитий ґрунт. Влiтку ж, коли пекучi промiни сонця вiзьмуть свою чималу частку болотявоi вохкостi, ходити куди легше: в найгiрнiй разi можна взутися в колошi. Тихо, тихо тут. Лише чвакання пiд ногами положе одноманiтву, монотонну твшу, та хйба-якась птиця прорiже своїми крилами моччаане повiтря. Менi часто доводилося тут бачитв вславлему народньою пiсвею чайку, яка з невимовною трiногою, з шапючим за серце жалiбним стогоном, крутилася сврiзь, по всiх усюдах надболотяного повiтря, неначе вона загубила десь тут, в сiм мовчазнiм i образливобайдужнiм олотi, щось їй близьке, щось дороге,—може, дiтей, що вона „вивела при битiй дорозi“... I кожного разу, коли я бачив чайку, що квдалася з одного боку в другий, я згадував i пiсню, яка вславила ту птицю—символ нашої крайнв, i оден сумний епiзод мого дiтвства, коли вачальство

*) Пор. *Зварницькiй Вольности запорожскихъ козаквъ.*

тії середньої школи, де в вчнися, заборонило нашому регентові вчити нас і сієї, й виших українських пісень лише з тії првчнни, що вони—„хахлацкія“: замість їх, ми ще пильніш повинні були товети: „Мы дружно на врагов, на бой, друзья, сиб'їшимъ“, „Парнасскимъ жаромъ напоены, благимъ учеемъ одарены“ і т. д.

Але від життєвого болота з його сваволею, насильством та вишми набутками конаючої аракчеївщини верномось до поквнутаго нами на хвилну справдешнього болота, де, в усякім разі, ми можемо знайти більш првемве товариство, бо й тут є своя флора, що без слів говорить багато кікавого і нашому розумові й почузанням. Ось неkvітуці напоротників та хвоці, сі ветерани в царстві рослини: колись горді з своєї самотв й велвчезности, а нині, здрібнівши після твсячолітнього жаттв, вони мусіли поступитись першою ролею в чудовій драмі природи своїм нащадкам-сусідам з їх кокетною квітковою оздобою. З сих останніх маємо тут: білу березку, що ховаючись в'ється між болотяних кущів, сбрмливий, гарвенький білосор, який вчені не дурно прозвали мешканкою Парнаса, що опивилася на болоті (*Parnassia palustris*), пвшу гвоздику й багато виших. Отже квіткові рослини звикають тут перед силою неkvіткового зілля, в яке густо вбралася широкопола просторінь болотяної низини.

Ідучи далі по цій сумішці землі, трави та води, з якої не там, так тут проступає болотня іржа, доходимо до берега Оржичі. Густий високий очерет темнозеленою стіною став у воді, наче збіраючись вкрай посісти річку, й тільки явельчкі клаптики її пдверхві ще вільні від сього повчазного охоронивка якихсь річкових та болотних тасмивць, про які лише нагадує його сумне, тасмне шолестіння. Сю охорону держать з очеретом ще пишноквітна маківка або ж водяна лілея, ся „біла німфа“ ботаників (*Nymphaea alba*), яка змагається з жовтним твковочками за вільну від очерету частину водяної поверхні і за її нулковате дно, нудя нїлася їх довгі дудчасті стеблини, де так легко залутатвся купаючвсь. Саме тут, на самому чистому й глибокому місці Оржичі, стоить купальня. Вся річка тепер густо поросла зіллям і дуже мілкою зробилася. На ній показують місце, де колись була купальня: тепер воно густо заросло лататтвм, тобто листям лілей та жовтх глечиків, і дуже мілке, так що й дно видво, засяке

павликами (ракушками) та поросле куширем... І тихо-тихо, ледве помітно тече прозора вода серед загальної мовчанки...

Коли не звертати на болото, а йти стежкою по-під схилом, що замикає низину, просто до дрібних лісків, які перетиняють твань, то опиняємось біля урочища, досить комедійної конфігурації, вже тутешні селяне доладу прозвали „панською колошою“, бо сей шмат землі, вирізаний безупинною працею колись великої ріки, справді, нагадує своїм рельєфом підшову панських колош.

Знідсь, через баштан з його огірками, сояшником та вищою городняною пробіраємось знов на гору, залиту снемом літнього сонця. Скинувши очима на всю низину, милуємось тихим красядом маленької річки, луки-болота, лісків, що вигадливо пороскидалися то тут, коло самої річки, то десь далеко, аж по той бік, на обрії. Не грізна природа перед нами розвертається, не масивні селі твої суворі гірські розколина нелицько виявляють нині свою диму красу, не безмежне море безлюдне підносить игору свої шалені бурюни, сердито кидючи їх у берег, де понадбережне каміння розпорошує їх в піну або в веселку брзків... І, проте, ми не можемо стояти байдужно до цієї мирної поезії закритої річки, яка журливо тече серед тьмяного очерету, з її лілеями твоїми жовтими тиконочками, синіми нічними свідками місячної ночі, коли блідонді, з зеленими косами, мавки збираються в свій круговий тавок... Я не прихильник теорії відрубаних національних типів, ще менше валежу до оборонці конбасно-горілчаного патріотизму, але, дивлячись на спокійну красу долини, мимонолі запитую себе: та чи не ця саме природа витворила той народ, який живе навколо, такий, а не вищий, чи не вона переважно надає йому і його журбу тиху, і часом несподівану тугу, і лірику глибокого почуття, і жадання краси? І хоч би яка була відповідь на сей запит з боку холодного розуму, серце почуває сю тьмяну сдність і дає суголосний відгук на музичну природної стихії. Як же не любити своєї матері—природи, що з любовію вложила в вашу душу частину своєї вічної істоти!...

Проминувши баштан, виходимо на рівну площу поля. Далечінь сих нині безкраїх не можна вже назвати пустинною, бо одечки недалеко бачимо телеграфні стовпи, будинок „роз'їзду“, сторожкої будки,—одне слово всі ознаки того, що „господинь Купонь“, мовляв Гл. Успенський, простув свою десницю разом з

шуйцею і ва сі „лани широкополі“, тихі й лагідні ще вчора. Що-дня поспішають в обдва боки поїзди, лякаючи коней та птахів і зацікавлюючи не мить хлібороба, адебільшого ще чужого до цієї нової культури гурьоту, чаду та заліза.

Ріанку, порохом укритою дорогою вертаємось до оселі й ватикаємось ва куп цегли, що валяється трохи осторовь. Се руїни колишньої панської винниці. Вони нвгадують про влюблений колись лівобережними панами та полупанкав промисел ¹⁾. Тепер вад сими руїнами минулого легковажно гуляє вільний вітер мон наміряючись до-щенту роспоршити й розвіяти сі цегельні недобитки...

Оттамі більш-менш ті природні умова, серед яких родився і жив донгий чвс Б. Гребінка. От про сю природу оповідає він у передмові до свого альманаху „Ластівка“ (1841 р.), де, як відомо, приймав участь уривком з поеми „Гвидамакі“ і Т. Г. Шевченко, що присвятив Гребінці свого „Перебендю“. Гребівка так пише в отій передмові:

„Кожний тобі день, було, що-вобудь там веселить серце: ждеш було весни, як бо-зна чого. От після Стрітєвня і стане подувать ген відтіля, з Запорожжя, тендєнький вітерець; сонєчко, вибравшєсь угору, вже геть припікає, в сіроми-волвки, стоя біля тину, знів ввгрівають свої бока. Незабаром сніжок понаяся водою; сирізь вода! Степ синіє, як море, а по ньому од сонця, як жар, грають вскри. Де набереться у Господа тієї птиці: сирізь летять гуси, журавлі, лебеді, мов якась летюче військо вудьсь поспішає. Жайворовки щебечуть під небесамв, ластівки в'ються, бугай гудє у болоті, а білв його, знай, раз-у-раз, свистить овчарик. Усе живе, усе дашє!“... А через тиждєнь степ „ль рута, зеленіє“... „по садах цвітуть голубєнькі проліски“, і плодови дерева „окинутьєся пахучви біленьквм цвітом“... „Там що равко кує зозуля, цілє-сєвський дєнь висвистує іволга... що вечір співа соловейко... Там тобі легко дихать, так весело...“ ²⁾.

¹⁾ Пор. Ефименко, Ал., Южная Русь, т. I.

²⁾ Ластівка. Сочинєнія на малороссійскомъ языкѣ. Собралъ Е. Гребенка. Спб. 1841, стор. 3—5. з передмови „Так собі до земліків“. Витяг сей і далі подаємо тепєрешнім правописом.

А про рідну річку Оржицю мова мовиться в байці „Рвбалка“:

Хто знав Оржицю? А ву-те, обзивайтесь!
Усі мовчать. Гай-гай, які полопаї!
Вона в Сулу тече, у нашій стороні.
(Вн, братця, все-таки домівки не цурайтесь!)
На річці тій жили батьки мої
І панства чортів тиск... ?).

III.

В панському саду, про явй була мова вгорі, стоїть і тепер та сама хата, яку згадає Гребінка в тій передмові „Твк собі до земляків“, звідкв ми втягли раніш наведену цитату. Хата й досі мало не твк сама, якою колись була; пороблево тільки де-які прибудовки та дрібні переробки.

Хата має дві світлиці, і в одній з явх висять по стінах старвнні портрети самого псьменника, його матері Надеждв Йванівни (з роду Чайківських), і братв Аполлона Павловича. Всі три портрети знальовано масляними фарбами. Найбільший з їх портрет псьменивва. Се не той портрет, яквй нам доведося бачитв в втовій залі Ніжвнської гвмвазії, де Гребінку знальовано en face, мало не в повний зріст, під кленою, з собакою ¹⁾. Собаку масмо й на яровськуву оригвалі, але на сьому портреті з псьвенника змальовано тільки бюст, в профіль (en trois-quatre), і вбрання тут зовсім ише, не вгально-свропейське, а якесь оригвальне, з високим комірем і жовтими кантами. Матв псьвенника намальованв бабуною, яка держить в руці листа, заштемплъованого сургуною печаттю і схожого до твх чвслених листів з соровових ровів мвудого століття, які мені пощастило знайти в родовному архіві Гребівчввого Яру.

Саме на в'їзді в Яр Пвратинський шляхом, праворуч, розлігся чвмалий сад, що належить поміщикам із сусіднього хутора,

¹⁾ „Прыказкы Евгена Гребинкы“, видавня Б. Грінченка, Черв., 1899, стор. 30.

²⁾ Се—праця художника Мокрицького. Кожю в неї ми бачили в українському музею В. Тарновського в Червингові, а друковані відбитки можна знайти в збірнику „Лицей князя Безбородка“ (1859 р.), в українському збірнику „Визь“ (т. I), також і скрізь при творах Гребінки.

Мар'яювка, дд. Мазаракі. Частину того саду давво перекупила родина Гребінок для свого родинного кладовища. Се місце обкопаво окопом. На кладовищі сплять вічвм сям батькв Євгевові, він сам, його братв та сестри. До останнього часу на могилі псьмеввшка стояв був простий дерев'яний хрест, а тепер могилу „украшаєт“ такв ж простий, але чавуний пам'ятник, який поставило, після пропозиції гласного Стороженка, Пярятинське повітве земство. На пам'ятнику спереду, написано: „Євгевій Павловичъ Гребенка. Родился въ к. Убъжищъ 12 января 1812 г., умеръ въ г. С.-Петербургѣ 3 декабря 1848 г.“, а з боку читаємо: „Пярятинское земство незабвенному земляку 30 сентября 1900 г.“ Могилу обгорожено чавуввими штахетамв. Нема чога й казати про те, шо місце вічного упокоєння псьмеввшка, похованого в закутному хуторі закутного повіту, славе нікто не навіщає, крім сусід в. Цікаво, шо коли становили пам'ятника, не було навіть нікого від земства, і за всьм шильвував один в теперішніх власників Яру, та і взагалі вся оця справа робила вражіння чо-гось нібв примусового, ящирого з боку земства... Шо, справді, Пярятинське земство так і повокилось, побачимо ще трохв далі.

Саме протн саду, де знайшло пртулок родинне кладовище, стоїть школа, збудована р. 1896. Ще ведавво на цім саме місці стояв шинок, давня будівля батьків Євгена Павловича. Його ваймалв єврея. Нвбожі Євгена Павловича, сучасні господарі Яра, з яких одного (Сергія Аполлоновича) збито потім на війні в Манжурії, рішили булв землю, шо була під шинком, оддати під школу; додавл ще трохв землі на потребв вчительського персоналу (горді то-шо), до того ще дали весь матеріал на будівлю й більшу частву коштів на будування школи; маэкою стін та иншою підсобною працею првімалв тавож участь і яровчавє з мар'янівцямв. Як школу збудовано, її передали Пярятинському земству, шо вазвало її школою іменв Є. П. Гребінки. Ходить чутка, шо в помешканві земської управв давво дось валяється портрет псьмеввшка й навіска з відповідвям налясом, отже „повк шо“ в школі кива мі одной речв, яка б нагадувала про ту людину, ім'я якої носять школа... Земству годвлося б подбавт про те, щоб місцеві люде зналв, кому й за шо споружено пам'ятника, бо шо до сього й тут, як і скрізь, павують образлвво-дві думки. Одвв з ділів-яровчав, який добре пам'ятає часн кріпацтва й навіть ве

забує самого письменника (не що давно він помер), казав мені, що Євген Павлович був дуже великим паном у Петербурзі, а саме „генералом“, і от за це власне й поставлено йому пам'ятника... Eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu.

Я сказав: „годлося б земству подбати“. Зенчайно, зенстно, завдяки дивним, щоб не сказати гостріш, умовам, яким підлягала українська література, не мало до остаєїх часів права придбати для шкільної бібліотеки ані одної беллетристичної навіть квічки, не могло, значить, набути й українських творів Гребінки. Але Пярятівське земстно ніколи й не дбало про оборону потоптаних прав українського народу, і навіть р. 1898 в роковини смерті письменника, не скористувалося з сього слушного моменту, щоб нагадати, кому треба, нагадати громадянству і бюрократії про сі елементарні права народу, що чекає кращої долі. Та і взагалі се земство не видавалося ніколи висотою громадянських почувань і не раз прикладало рук до такого роду вчків, які личать хвба ворогам зенстна. Ще недавно колишній голова земської управ д. Криницький (тепер „правопорядник“) за допомогою інспектора народніх шкіл д. Николайчика (тепер директор), „українофла“ і колишнього співробітника „Кієвскої Старини“, добре дбав про те, щоб яровська школа не мала „вблагонамьренних“ (в щедрінськїм розумінні слова) вчителів, і робив все можливе й неможливе за-для того, щоб винищувати „вольный дух“ в Яру. Але годі про свх „добродіїв“, на яких була і ще довго буде багата Україна...

IV.

Вже мало зосталося з тих яровчан, що зазнали і досі пам'ятають письменника, а коли хто й пам'ятає, дає ве дуже. Він бо тільки вряда-годв, в літні канікули, наїздв сюди спочив трохи від столичної суств. Отже й сі слабі відгуки далеких спогадів свідчать про вього, як про людину надзвичайно добру та лагідну,—характеристика, до речі сказати, не противна поглядові, який склався серед біографів Гребінки. Такий погляд біографів спирається адебільшого на посвідчення товаришів Гребінки з Ніжівської гимназії та на діяльність його, як учителя, по військових школах у Петербурзі. Мені ве що давво доввалося стрінутись в одному з полтавських завутоків з старезним „штабе-капитаномъ въ отставкѣ“, виховавцем

Петербурзького вадетського корпусу з тих часів, коли там учителював Гребінка, і сей дід з запалом згадував про свого доброго вчителю.

Однє првстаруватий вже селянин з Яра, той самий, що вважає покійного письменника за генерала, оповідав мені якось, що Євген Павлович одного часу лаштувався на завсїгди оселитися в Яру, взятися до господарства, збудувати селянам церкву та школу. Все оце діялось ще на незабутих народі часин кріпацтва, саме тоді, коли кріпичий режим розвив у цілій красі своїй (не забуваймо, що Євг. П. вмер р. 1848). Важко вгадати, що то за поміщик вийшов би з мітератора та вчителю слоеесности — такого лагідного, яким був Гребінка. Можливо, що отой режим був би м'якший, але система, звичайно, лишлась би, бо соціально-політичні погляди, або враще — настрої нашого письменника були більш, ніж умірковані, не сїгнули за межу гуманно-сантвментальних бажаній. Се, правда, не перешкодило йому, як художнику, досить виразно підкреслити в де-яких творах неправду соціальных відносин того часу, бодай се можна сказати про перші рови його літературної діяльности, поки він ще не встав до краю змішатися з громадою тодішнього петербурзького чиновництва, що нівелювала й позбавляла індивідуальних рвс навіть не таких м'яких людей, як Гребінка *).

До чого вноді доводили вище згадані кріпацькі відносини, можна бачити хоч би з такої історії, в якій людські сльози перемішано з людським сміхом, що віколи не зникає зовсім, ні за яких обстаннн не переводиться. В Яру вколив можна й досі почувти такі дикі слова: „мабуть, ти на панщину йти не хочеш“, з якими звертаються до хлопців, що ходять ще в одвій сорочці, хочи вже годилося б їм вживати й штанців. Що се значить? Уже ж тепер панщина нема, принаймні, в звичайному розумінні сього слова. Але се відгук далекого минулого, мертвий пережток, що до останніх часів ваховав у собі натяв на живу дійсність бувальшини. Був такий у старовину звичай, що сільський староста за-

*) Я маю чимало листів Гребінки, які досить виразно маюють психіку сього вкраїнця за 40-і роки, коли він майже цілком зник серед російського урядового громадянства.

ганяв на панщину тільки тих, хто був годячий до праці: малих дітей не брато. Одною з надвірних ознак достатньої доспільости була для хлопців відома частини хлоп'ячого вбрання, бо селівська дівтора взагалі до певних літ обходяться без сій частини. Но може бути непевність в тому, що за тяжких часів крішцької безправности, коли поміщицький прикажчик вибірав здатних до оранки та всякої иншої роботи на панських ланах, фактивні безплатки вигравали, ти й не раз це вони робили, а регулярно: вже ж під небезпечний час можна було спокійно скинути штани й похожати „санкюлотом“ (в первісному розумінні сього французького титулу босявок). Отже селяне яровські оповідають, що одного разу се темчисове „саякюлотство“ прибрало форму незвичайного страйку. Якось яровська економія рішила погнати за-поле селян із сусіднього села Коровайв. Ті попередю одмовились, бо сей заклик був чогось несподіваним і не відповідав економічво-правовим звичаям навіть тих жорстоких часів. Отже к'нець-кінцем з прокльонами на устах мусіли наші дядьки до панських ланів братись. Проте, тут були не всі, тільки старі й підстаркуваті, а молодь вигадала хитру форму страйку: нарубив простісілякю поскидав штани... Певніше, що в сім оповіданні чимало прибрихво, а проте диму без вогню, кажуть, не буває і крішцький вогонь лишив по собі дим у формі згаданої приказки, що показує, який був спосіб одикувати від панщини.

Коли я непомітно перейшов від сучасного до минулого, мені забажалося спивитися ще на характеристичні того цікавого історичного матеріалу, який я знайшов у родинному архіві й бібліотеці яровської оселі, але з багатьох причин уважаю більш зручним так чи инак використати добутий матеріал окремо. Скажу тільки, що мені пощастило видобути з архивної пилюги чимало цікавого що до історії тих поколінь, які вступали одяю одне, починаючи з половини XVIII століття, і з'окреми що до біографії С. Гребінки. Дивлячись на оцю кучу старих книг, недрукованих листів, генеалогичних та інших документів, не можу не сказати на прикінці кілька старих слів про сумну долю, яка здебільшого зустрічає в нас спадщину од старонини, переважно письменної. Ще яровські властивки що до сього на велику догаду не заслужили. Діди бережно передавали від покоління до покоління свої книги, листи. Отже й тут через пожежу, що зруйнаувала великий пан-

ський дім, довелося недопалки—а між Тми книги й документи—запхав в енцицгадаву хату письменника; а через тісноту нв се стало в пригоді горіще, куди і зложили старе „сміття“ в книжках тв документах. Чимало загнвуло ще раніш, перед пожежою; багацько мвтеріалу пропало од вохкость, багато знайдено вже роспорощеним та розшматованим. Усе запхато було по кошиках або жиросто купамв валалося долі на горвці. Листуванним з початку ХІХ століття—а був тут і листи віжинського гимназиста Євг. Павл. Гребіонкина і листи його батьків за р. 1814—набито якийсь зашкарублий від старостя, „ветлий деньми“, шкуратяний портфель, видно, добре зазнайомленвий з пацюкамв і тільки певне через його весмакопитість (бо, важу ж—зашкарублий вельми) не догравли вони його до краю.

Покидаючи Яр, згадаймо знову його природу, гарний краєвид, журлику річку. Мені можуть закинути, що за-для байдужої, нехай і чудової-природи, за-для минулого я мало про людей росповідав, що зараз мешмають серед тих „див і краси“, що живуть в злиднях... Се так. Отже моє єдине завдання було змалювати по змозі все, що має більше або монше відношення до письменника. Що ж до злиденного життв „царя природи“, мушу завважити раз те, що Яр з єього боку не видається жадною оригінальною рисою: соціально неправда тут твк само панує, як і скрізь, а вдруге—цю краса прародв тільки підкреслює страшений бруд життв, страшени матеріальні злидні та духовне убожество тих, кому од віку призначено бути „царями“ серед тих роскошів...

Та чується вже хода нових часів, нових людей, що внесуть гармонію і красу в людське життв. І що до єього Яр теж не виявляє винитку, бо й тут так само, як і скрізь, почувается сей подих нової весни, що мусить принести зубоженим людям сподівану правду й гармонію; і тут, як і всюди, старий світ б'ється з новим, і хоч поки перевагу мають заступники старої соціальної неправди, але яснїє вже свита зірмв нової доби...

І знов мені хочеться сказати: і в сі велвчні дні, коли країва, неправдами старого ладу змучена, виглядає приходу сонця

правди, ве забуваймо про вебійчиків, які свого часу, в добу без-
просвітної темноти, засвічували свій досвітній вогник.

Ів. Бондаренко.

ВЕСНОЮ.

Тихо та любо на дворі!..
Вечір на землю спускається,
В небі займаються зорі,
Мла наакруги розстилається, —
Тихо та любо на дворі!..

Степ що хвилини теміє,
Плине туман по-над річкою,
З-заходу край червоніє
Довгою дивною стрічкою,—
Степ що хвилини теміє...

Ані шелесне у гаю!
Листя висить, не гойдається,
Змучене серце до краю
Вечером гожим впивається,—
Ані шелесне у гаю!

Співи лунають звабліві,
Ген покотили долиною...
Гетьте, думки положліві,
Годі лякати домовиною,—
Співи лунають звабліві.

Смерти весною немає,—
Все росцвітає, пишається!
Спром тому, хто вбиває,
Хто над весною знущається,—
Смерти весною немає!

П. Капельгородський.

Моє останнє слово.

КІНЕЦЬ.

9.

Тяжко мені про цей кінець писати! Поки про инше писав, все-таки не так боляче було, в ось тепер треба говорити про цей ганебний, страшний мій кінець—і рука важка робиться, як камінь. Важко мені писати, але... все одно—мертві сорому, здається, не мають.

Кінець прийшов.

Я вертався з „науки“. Минала вона нудно, мляво, голова боліла, мозок сукняний був, серце висхло. Нудно було і мені, і їм.

На улиці нвче легче було стало фізично, але зате знов виступила моя мука, моє питання життя вбо смерті. Я знав, що ні до чого не додумаюся, але вже звук по де-кільки раз нв день думвати про це—і думав уперто, з мукою та злістю.

Я йшов помвлу, дивлячись собі під ноги й не озираючись. Мене штовхали, прохали пробачення і знов штовхали—я не звертав на те уваги та й собі мвшинально прохав пробачення.

Раптом, нв розі однієї улиці, пам'ятаю—Суворовської, зо мною порівнявся якийсь добродій в котиковій шапці і, раптово перепинивши мені дорогу, твердо сказав:

— Почекайте!... Вас—арештовано.

Се вийшло так несподівано, так неподобно до моїх думок, що я спершу не зрозумів нввіть його. Аве він не став чекати того, поки я дорозумуюся до чогось: винявши з кишені саистка, він різко засюрчав у його й крикнув:

— Звощик!

— Тв що таке?!—страшенно хвилюючись та лякаючись, скрикнув я.—Що вам од мене треба?

— Я—агент тайної поліції. Маю наказ вас арештувати... По-жалуйте...—зробив він рукою жест до звощика, який в однім мент десь узявся коло нас.

— „Шпиг!“ тільки тепер пролетіло у мене по всій істоті й я зробив навіть інстинктивний рух, щоб тікати, але „добродій“, очевидно, на се сподівався, бо враз став зовсім близько ноло мене і мовчки з погрозою почав дивитись мені в лице. О, як виразно я пам'ятаю його зараз, наче вся його мерзенна постать вросла мені в мозок. Пам'ятаю навіть, що номір його пальто був смушевий і, мабуть, був без гудзика, бо сидів нриво і незграбно. І сі чорні, товсті вуса з сивиною, і нахабні, пукаті очі і борідка з чимсь біленьким на ній. Він нагадав мені тоді якогось прикажчика з великоруського магазину з чаем чи посудом.

Десь узявся поліцей записаний і збентежений. Він одною рукою придержував шаблю, а другою поправляв на голові шапку. „Добродій“, побачивши його, заріз жє виияв з нішені якийсь білет, показав його поліцаєві і сказав, показуючи на мене:

— Треба провести в участок.

— Слушаю-с...—узяв поліцей „під нозирьок“ і став ноло мене.

— „Очевидячни, важний шпиг“, подумав я машинально. Прокжі почали вже вупинятись і пильно придивлятись до нас.

— Пожалуйте!...—твердо проназав удруге шпиг і навіть злегка штовхнув мене до звощика. Я покірливо поліз на бричку. З одного боку примостився поліцей, дихаючи духом махорни й цибулі, а з другого—шпиг.

— В Манежний участок!—голосно сказав „добродій“ до звощика.

— Соціяліста спіймали... голубчика!—долетіло до мене від купки що встигла вже коло нас зібратись. Звоцин зацмокав, занокав, зашарпав ліктями й ми поїхали.

— „Значить, мене арештовано...“ думав я янось тупо, гостро почувавочи разом з тим ножний рух шпигової руки, що піддержувала мене за стан. І було щось чудне в цьому всьому: якийсь чоловік підійшов до мене, поклинав другого чоловіка, взяли мене й кудись везуть. Через що? З якого права?

Я уявляв собі арешти з оповідань инакше: з жандармами, трусом, дворнином, поліцаєми. Звісно, я чув про арешти на улицах, але се вже занадто ялось просто й несподіванно вийшло.

Шпиг і поліцей мовчали. Йшли собі люди по тротуарах, їхали туди й сюди екіпажі, миготіли тіні в освітлених вікнах

будинків,—усе було так просто, заічайно і разом з тим так неприродно, абсурдно поруч з цим чимсь страшним і безпоаротним, що трапилось зо мною.

— „Та я ж арештоааний! У мене а кишені брошюрка, прокламації й програмка!“—з жахом згадаа я.—„Викинути! Як-небудь, а конче треба аикинути!“

Але як? Кожний рух мій буа під контролем чотирьох напружених, пильних очей. Я вдаа, що хочу ніби зручніше сісти і тим часом заклав руку а кишеню. Але шпиг зараз же взяа мене за рукав, обережно підняа мою руку й суаро сказаа:

— Ні, аи аже, будьте ласкааі, без цього...

Не знаю, що він думаа,—мабуть, злякаася, що я за реоальаером поліз. Але мене вмить обхопило душе, гнітюче хвилювання.

— Куди аи мене аезете?—крикнув я на шпига.—Яке аи маете праао людей хапати на улиці?!

Він поаернув до мене саое паскудне лице і я побачиа на йому найциріше здиаування.

— Як то—„куди“?...—спитаа він.—Та я ж аам сказаа, що а участок...

Поліцай теж поаернуа до мене свою пику і ще більш засмерділо цибулею й махоркою. І такий се буа дух безглуздий тут в моєму станоаищі, такий протилежний йому, що я зрозумів якось, що коли аони везуть мене, значить, так і буде, і рятунку нема; і що все так і поаинно бути: і сей поліцай, і дух цибулі з його рота, і спокійна, байдужа улица; і що, коли асе таке собі заічайне та спокійне, то очевидячки й мені лякатись нема чога.

— „Пеане, обшукають і аипустять... Брошюрки — дурниця. Се я просто аід несподіаанки... Дурниця!“

І справді, я трохи заспокоіася і навіть те дуже напруження, яке я тільки тепер почув і яке з першого ж слоаа шпигового проняло мене було, тепер змінилось на холодне завірання серця і а аиски перестало мені гупати.

Заощик „з шиком“ підкотив до ганку участка, біля якого стояло де-кілька поліцаїв. Вони аесело про щось балакали, але, забачиаши нас, замоакли й витріщились на мене серйозними, пильними очима.

Ми пройшли мовчки повз Їх, попереду шпиг, потім я і за нвми поліцай. Якоюсь брудною й темною сходнею ми пройшли в велику кімнату, заставлену всю шафами тв столами повними якихсь великих зшитків та книжок. Горіла одним одна лампа нв передньому столі, за яким сидів рябий, довголиций „околодок“ і щось писав старанно. Як ми увійшли, він підвів голову і оглянувся на нвс. Я помітив того вечора (взагалі я страшенно гостро все помічав), що погляд йому був якийсь чудний: не то зляканий, не то невважливий якийсь. А се було через те, що (як я потім придивився) у його були дуже рідкі вії, наче міллю видені.

— Ось... Запишіть...—промовив шпиг, показуючи нв мене.

— На улиці?—спитав околודок.

Шпиг мовчки хитнув головою. Поліцай прикипів біля дверей.

— Ваше прізвище?—ласкаво звернувся до мене околудок, розгортуючи якусь велику книгу, що лежала коло його.

Я сказав.

— Тек-с...—зітхнув околудок і став записувати.

І після кожної моєї відповіді він говорив „те-ек-с“ і зітхав, ніби в цьому й було усе те страшне, що трапилось зо мною.

— Не повезло-с?—співчуваючи і зовсім не нвсмішкувато промовив він, скінчивши питання, й подивився на мене своїми риб'ячими очимв.

— Ну, нічого... Доведеться трошки погрітись у нас... А тепер дозвольте обдивитись вас... Городовой!

Поліцай, як опарений, підбіг до столу.

— Обдивись Їх... Делікатней, бал-двані... Нада з понятієм робити!—строго прикрикнув він, коли поліцай дійсно грубо почв термосити мене, лізучи своїми незграбними руками мені в кишені. Поліцай вмент зробився ідеальною делікатністю: він доторкався до мене, як до начальницького фарфорового посуду і, витягаючи з кишені брошюрки, так сопів і пихтів, наче тягнув з криниці величезний цебер води. І роблючи се, звісно, душив мене своїми пахощами.

— Брошюрочки...— сумно розглядав околудок книжечки...— Те-ек-с... А це?

— Прокламації, звісно...—з хмурою іронією бовкнув шпиг.

Я зненвисто глянув на його. Пам'ятаю, що тільки з цього моменту я почувив до його це невдержне, удушливе почування.

Околодок усе записував. Одібрали годинник, ніж, гаманець.

— А гребінчик можна залишити...— простягаючи мені гребінець, приємно всміхнувся він.—Річ безпечна.

— А годинник—хиба небезпечна?—глухо спитав я.

Околодок зробив найприємніше лице.

— Годинничок?... А це, бачте, річ така: годинничок може спокусити сторожу... Річ цінна... Гребінчик—двадцять, тридцять копійок, а годинник (він глянув на годинник)... в годинничок рублів сорок, п'ятдесят коштує... золотенький... У Шміда зводили купувати?

— Не пам'ятаю, не знаю...—відповів я.

— Годинник славний... І механізм, мабуть... Все вже?

— Так точно, все! Прикажете на пост мені?—одійшов на бік і випроставсь поліцей, забираючи з собою свої пахощі.

— Підожди, одведеш ще врештованного в приміщення... Прийдеться вам заночувати у нас,—схиливши в ласкавім безсиллі голову на плече й розводячи руками, звернувшись до мене околодок, нвче ввічливий хазяїн, у якого негода застукала гостя.

— Що ж зробите?... Сьогодні вже нема нікого в жандарським правленні,—пізно... А ось завтра раненько вас попросять до ротмістра вбо навіть до самого генерал... Нв об'яснення, значить... Булку й чай вам дадуть там в приміщенні... А може бажаєте собі чогось перекусити, то дозволяється на свої гроші купити... Як же, дозволяється... А завтра раненько...

— Мені треба додому звістку дати,—сказав я.—Як це зробити?

— А це вже завтра раненько... вам все скажуть... Завтра ранесенько... Сьогодні вже все одно пізенько; в от завтра—то вже все... Може, й зовсім собі підете додому... От побалакаєте... І вясниться все... До приємного побачення!

— Ну, пожалуйте!—грубо сказав шпиг і рушив з кімнати.

Я сціпив зуби од зненависти і мовчки пішов за ним; в за нами поліцей. Знов пройшли сходнею й увійшли в якийсь пону-

рий, напівтемний коридор, освітлений неаеличкою лампочкою, що стояла коло входу на столі. Одна стіна коридору була глуха і ховалась у темряві під стелею, а в другій був цілий ряд дверей з чотирикутними дірками в кожних. Біля столу два поліцаї й якийсь чоловік в піджаці та облізлий шапіі пили з мідного, опецькуватого чайника чай. Коли ми увійшли, один поліцай схопився і зараз же підбіг до перших дверей і чимсь дуже клацнуа у них, замкнув і, підбігши до других, зробив те саме. Я потім вже довідався, що то він зачинаа „вовчки“ а дверях, щоб арештовані не бачили один одного. Далі, він підбіг до третіх дверей і широко відчинив їх.

— „Для мене!“ подумав я.

Дійсно, це було моє „поміщення“. Обдивившись камеру, шпиг жестом запрохав мене увійти і сказав:

— Не можна ні дряпати нічого, ні писати, ні перестукуватись!— і вийшов. Заторохкотіа засуа, клацнув замок і я зостався сам один. Вони ще постояли біля дверей, щось шепочучи і зазирнувши ще раз до мене у „вовчок“, пішли. Я машинально сів на койку і, не роздягаючись, озирнувся. Камера була вузька, висока, понура. На маленькому столику коло койки стояла така ж сама лампочка, як і в поліцаїв, і скупо блимала поганеньким, жоатеньким світлом. Крім койки та столика не було більше нічого. Через усю дерев'яну, некрашену і страшенно брудну підлогу сірили якісь плями. Вони йшли від задньої стіни до дверей і на обох кінцях були більші й виразніші. То були сліди довгого ходіння моїх попередників.

Було тихо-тихо. Щось сіре, страшне полізло мені в груди і здавило їх. Кінець!.. Життя зосталось там!..

І була якась страшна протилежність між цією камерою й тією спокійною, добродушно-байдужою улицею з тими будинками людьми, лихтарями. Нічого більше нема! Нема навіть сих байдужих людей, що так „діловито“ покінчили зо мною. Виконавши свою „службу“, вони, позіхаючи й чухаючись, пішли собі знов на улицю ловити таких, як я.

Поліцаї чоґось засміялись і сміх їхній аажко застря у коридорі, як камінь, кинутий в болото. Я встав з койки й підійшов до дверей. Вовчок буа одчинений і проти його ступнів на трое темніла сіра, глуха стіна. Направо видно було кінчик

столу і плече одного поліція, якого слівко освічувала лампочка. Вони спокійно собі сиділи, наче нічого не було особливого, нвче не було ні сеї тупої стіни, що таємниче й суворо ховалась у темну височінь, ні цього вовчка, ні голик, понурих стін моєї камери. Вони балакали про щось приємне для них, ніби вони сиділи дома, а за сими дверима були не ми, живцем поховані, в їхні брудні, одгодовані „куфарки“. Незрозуміло й дико! Вони ж не бачили мене ні разу, я лиха не зробив їм ніякого—чому ж вони так байдуже сміються, знаючи, що я там, за оббитими залізом дверима, що сірий, тяжкий одчай душить мене?...

Я одійшов знов до койки і помалу скинув з себе шинель, картуз і кальози.

— „Зовсім домов“ подумав я. І тут мені зразу згадалась моя кімната, патинки під ліжком, дзеркало, крісло.

Як далеко зосталось те життя і люде! Мені здавалось, що я давно-давно колись бачив те життя та й то, мабуть, уві сні, в що справжнє, постійне моє життя було в сій камері з цією дохлою лампочкою і хмурими, старими стінами. І яке все те було неважне, смішне—всі ці Люсі, Івани Кіндратовичі—в порівнанні до цієї тиші, величезної, душевної й повної вохкого, сивого жаху й одчаю.

Я знов підійшов до дверей. Над самим вовчком я помітив якісь літери. Я почав розглядати.

„... бійтесь тих, що тіло вбивають, душі ж не можуть убити“—прочитав я. Але, придивившись краще, побачив, що перед першим словом було щось вишкрябано. Се було слово „не“: очевидячки, жандарам більше подобався текст без його. Я проти волі всміхнувся на таку наївність того, хто вишкрябав. За текстом було вишкрябано ще щось. А далі стояло одно прізвище, друге, третє: Ф. Федоров. Ар. 5/VI 01 р... А. Левчук... С. Корнієнко, переслається в Арх. губ. на 8 р.

Потім нижче: Д...й...вбіє!

Де-які написи позатирано,—видно, жандарі тут походили; де-які сами постирались від часу. І що більше я придивлявся, то більше я бачив їх, пописаних усяко: олівцем, цвяхом, склом, шпилькою. Написи ці були й нв дверях, і на стінах, і на столі, й нввіть у столі, в шухляді. З невимовним хвилюванням ходив я

по камері й розглядав їх. Боже! скільки їх пройшло тут передо мною! Хто вони? Де вони тепер?

Здавалось, тіні їхні стояли тут, поруч зо мною, і тужливо дивились на свої написи.

„І ми, товаришу, тут так само стояли й журились, як ти,— іначе стояло в повітрі їхнє нечутне шепотіння круг мене.— І ми прощались тут із життям і брали важкий хрест його собі на плечі і несли... Куди?... Далеко-далеко від життя, туди—на каторгу, в безлюдні, холодні краї, в замуровані домовини, в вертепи мук, насилля та неправди. І ти бачиш—ми йшли бадьоро, ми гордо йшли своїм шляхом, лишаючи нв йому свої сліди, ці написи. Читай і йди, товаришу, за нами!..

І від цих слідів, від нечутного шепотіння віяло якоюсь потіхою, чимсь бадьорим і ніжним, як поцілунок сестри.

Але тиша росла й росла; стіни камери понуро давили своєю оголеністю, своїми темними кутками,—стіни, з яких, здавалось, точилися страждання й сльози, а кожа щільна дихала зненавистю й прокляттям. Сліди ніг, сліди упертих, важких, як хрест, болючих дум сірли на підлозі, мовчазно ховаючи ці думи, свідками яких були вони та ці проняті стражданням сірі стіни. Лямпочка моргала, іначе й собі хотіла щось сказати, та не могла й тільки натякала,—мовляв: „і я щось знаю, та треба мовчати...“ У грудях мило. Думки, уривчасті й безладні, як пластівці снігу, падали на гарячий мозок і танули, і танули...

— „Котра то година?... А проте, все одно. На віщо?... А на улицях тепер ходять... Котік вже спить, мабуть... Треба, щоб мені подушку й одіяло прислали... Завтра на допит... Усе одно. Коли б хоч трохи на улицю вийти... А! все одно. Нема вже життя...“

— Го-о-о-о!...—раптом прокотився десь глухий згук і замер. І ще тихіше стало. Десь чути було не то ходу чийось, не то постукування. І іначе иалаякана сими згуками, сіра нудьга заби-лась знову в грудях, завилала і злістно вчепилась гострими, різучими кіхтями в серце. Ох, як боляче було!

Я схопив себе за голову і, спершись ліктями на стіл, закам'янів увесь. І вмить, мій погляд намацав якись иемаче літери на стінці. Я нахилився ближче.

„Друже мій! Брате мій! Страднику-брате! Хто б ти не був— не падай душею!“

Ах, як це вірно було сказано, як гарно було сказано! Хотілось ридати від них, від сих чудових слів.

• — „Такі Я не впаду!—схопився я і заходив по камері.—Ні, браття! Я також піду за вами непохитний і мідний! Хвій мучять, хай катують, хай давлять стіни, хай—не зломлять! Не зломлять прокляті, тупі, бездушні, ні! Хвій убивають тіло, душі ж не можуть убити!“

Пім'ятаю, я так твердо й рішуче стаа стукати підборами, що навіть викликав підозріння у одного з поліцаїа, бо я чув, як коло моєї камери стали тихенько прокрадаться чийсь ступні і в вовчку враз з'явився ніс і пара пильних, напружених очей. Забачивши ці члени людського тіла, мені проти волі захотілось почути й людську мову і я спитав його:

— Якв тепер годнна?

Очі й ніс мовчки й уважно дивились нв мене.

— Я питаю, яка тепер година?—повторив я.

Очі й ніс посміхнулись і, счезаючи з вовчка, насмішкуаато промовили циничну фразу, спеціально істнуючу для сього питання.

— Ідіот!—вилаявся я.

Очі й ніс вернулись і гостро заблищали у вовчку. Подивившись хвилинок із п'ять на мене, він сказав:

— Ти, брат, обережней будь з ідійотами, а то як пропишемо тобі тут ідійота, дак не скоро забудеш... Розумний який звійшовся... Сволоч паршива!...

Останні слова були сказані вже за вовчком. Я кинуся до даерей, але зараз же одійшов і безсило сів нв койку.

Яка рація обурюватись? Виб'ють, „пропишуть“ і не вб'ють. І знов я став ходити, ходити, ходити...

Більш од усього життя здалась мені тв понура, тяжка ніч. Акуратно попадаючи в сліди, я ступаа від стінни до дверей і од дверей до стінни і думвв, і думва, і думвв. і страшно иноді ставало від того, що я сам думаю з собою. І здавалось, що від сього мозок мій спотикається сам об себе, а це скидалось на божевілья, і страшно було.

Я передумав про все: і про завтрашній допыт, на якому я постановив нічого не говорити; і про Люсю, яку я згадав просто і навіть тепло, без брудних думок; і про рідних, які чогось стали мені ближчі й дорожчі; і про Гвіюру, про „чистоту“, гуртки, про все, що лишилось там, в життю.

А тиша, наче змовившись з стінами, уперто гнітила; гнітила невідступно, не лякаючись звуків моєї ходи, які вона нечаче ковтала без сліду, без звуку.

Де-кілька разів я підходив до ліжка, щоб лягти, але, глянувши на цю койку, покриту чимсь сірим і брудним, з огидливістю здригався і знов ходив і ходив. Поліцаї, здається, змінились, бо до вовчка підходили якісь інші пики й дивились у камеру, пробуючи з грюкотом замок. Нврешті, ноги мої не держали більш тіла, яке само пвдало з утоми й засинало. Я рішуче підійшов до койки і вже хотів підійняти одягло, як раптом згадав:

— А блощиці?

Я поствновив обдивитись. Підняв одягло й оголив брудний, засмальцьований, тонкий, як перепічка, матрац. Потім узяв в одну руку лямпочку, другою за край підняв матрац і присвітивши, зазирнув. Боже мій! В нвійспокійніщих позах групами і по одинці засідала ціла врмія огидливих паразитів. Зачувши світло, вони стурбовано заворушились влє, нвчє похмуро засоромившись, знову втихомирились. Я з одчвєм поствнив лямпочку на стіл і безпомічно сперся на стіну:

— „Ох, як же тяжко!“—прошепотів я.

І вмить, коло вовчка зачулось шврудіння, потім сміх і хтось злорудо пробурмотів:

— Ага! „Тяжко“? Тут, брат...

Але я вже не чув далі. В мені ураз все здрігнулось, забилось і спалхнуло, нвчє я ввесь був з гвзу й до мене піднесли запаленого сірника.

— Поганець! Мерзота!—дико вирвалось у мене і страшно прокотилось серед могильної тиші. Як у тумані пам'ятаю, що я опинився коло дверей, що бив їх кулаками, головою, що коло моєї камери з'явилися здякані і лихі пики поліцаїв, дєсь у сусідній камері те ж хтось бив у двері, звідкись розлягався істе-

ричний крик і верещання і по всьому таємниче-хмурому коридорі стояв галас, було темно і страшило.

Мене не били й не в'язали. А проте, напевне не знаю, може й били і в'язали. У всякому разі останнє, що було потім, я пам'ятаю, як у-вісні. Здається, приходив околודок і не рябий, а другий, здається, десь боролись чи бились і хтось крнчав: „Това-а-риші! Това-а...“ і змовк чогось; здається, я ридав на койці, а в вовчку хтось стояв і сміявся.

Вранці мене збудили, на-швидку дали вмигтись і зараз же повели на допит. Ішли тією самою сходнею, але допит був у другій кімнаті, куди я під конвоем двох жандарських вахмістрів не швидко добрався. Спершу сидів в одній кімнаті, повній шаф, столів і писарчуків, потім у другій такій самій і нарешті привели мене в третю, де я застав двох жандарських офіцерів, старого й молодого. Старий, сивий увесь, з пофарбованими на чорне вусами, мав поважини і гордовитий вигляд і нагдував генералів, яких малюють на лубочних картнах. Молодий був худий, в окулярах, з ріденькою, білявою борідкою й червоною бородавкою на лобі.

— Прошу сісти,—показав молодий на стілець коло столу, а сам став щось швидко переглядати в паперах, що лежали перед його на столі. Старий стояв біля вікна й дивився у його.

Почалнсь учорашні питання, на які я відповідав мляво, не дивлячись на те, що хвилювання душгло мені в грудях.

— Ну-с, а де ж ви добули собі ось цю програмку?—гладючи знайомий мені аркушик паперу, спитав молодий, пильно дивлячись мені в вічі.

— Я цього не можу сказати,—відповів я тихо. Старий подивився на мене і знов одвернувся до вікна.

— А брошюрки і прокламації?

— Також не скажу,—вже голосніше і спокійніше сказав я.

Молодий повів плечима, наче не розуміючи, яка рація мені не говорити і, покопавшись у паперах, вмить підняв голову і гостро-пильно дивлячись мені в лице, різко сказав:

— Даремно відмовляєтесь від показання. Вас виказав ваш же товариш Олексій Серебряников. Знаєте такого?

Се був один з улюблених моїх учнів у першому гуртку, веселий, чесний, розумний, революціонер од природи. І він?...

— Ні, сього не може бути!—спокійно посміхнувся я. Старий живо подививсь на мене, а молодий, проковтнувши ледве помітну усмішку, хутко нахилився до паперів і почав писати. Я раптом зрозумів свою помилку й похолов увесь.

— Що ж я наробив? Я признав Альошу за свого товариша... О, прокляття!

— Ніякого Серебряникова я не знаю!—злісно промовив я.

— Вибачайте, я вже записав, що ви твердо переконані в тому, що Олексій Серебряников не може вас видати. Так принаймі ви зводили висловитись...

— Знов кажу,—я ніякого Серебряникова не знаю. Сказав я „сього не може бути“, бо раз я такого не знаю, то й не може бути, щоб невідомий мені чоловік виказав мене. І знов кажу, що цілком одмовляюсь від усяких показаній. Прошу одлустити мене... крім того, я не можу сидіти в сій камері і прошу одвезти мене сьогодні в тюрму. А також дати мені спроможу подати звістку додому про свій арешт... І прошу сьогодні ж у тюрму...

— Що??—враз зачулося скаженим басом від вікна.—В тюрму? Га?...

Старий був уже коло мене і грізно витріщив на мене свої старі очі.

— В тюрму? Та я згною вас тут, в участку!.. Поки не дасте докладного показання про все... розумієте? про все, доти не випустю вас звідси. Так і знайте! Я вам покажу, як одмовлятись од показання. Я вас вивчу говорити! Можете йти!

Я встав і швидко вийшов з кімнати під конвоєм вахмістрів, боячись, щоб не повторилася вчорашня історія.

Мені всунули в вовчок чашку чаю, булку й де-кілька грудочок сахарю. Я автоматично взяв усе де й, сівши на койку, так само автоматично почав кусати булку й запивати її брудною, гарячою водою. Гнів і одчай вихроми крутились у мене в грудях, змінючи один одного.

— „О, подлі, прокляті!... О, подлі, прокляті!“—твердив я, то бігаючи по камері, то знов сідаючи й беручись до булки.

— „Виказав, виказав!... О, подлі, прокляті!... О, подлі, прокляті!“

І знову схоплювався, лютуючи й бігаючи, як захоплений пожежею.

До мене кілька раз підходили то за чашкою, то просто подивитись, то зачиняли мені вовчок і я мвшинально думав, що це ведуть когось із товаришів, але я не зупинявся на тому і бігав, і бігав.

Обід я звів також автоматично, але після його почув страшенну втому. Я ліг на койку і завмер. Як раз проти мене високо в стіні було невеличке, напів кругле вікно. Брудні шибки мало пускали світ, але все-таки видно було шмвточок неба такого ж брудного й сірого, як і свмі шибки. І небо те ворухилось і сунуло кудись, похмуре й велике. Чвсом воно ніби всміхалось і тоді робилось блакитним, чистим і глибоким. І від його посмішки у мене тут внизу, в цій домовині, ставало затишніше і сірі стіни також посміхались понурою усмішкою. Але воно зараз же ховало її, наче свмо каючись за легкомисність, і знову сунуло кудись, сіре й похмуре. А в домовині моїй робилось ще тісніше й безнадійніше.

Біля камери раптом зачулись ступні й чиясь мова.

— Твк, так... Розуміється...—загудів у вовчку звйомий бас старого жандара. Я підвівся на ліктю й повернув туди голову.

— А як будете виробляти свої штуки, як учора,—обертаючись до мене, нвче провадячи далі перервану розмову, заревів він, грізно дивлячись у вовчок—то вас крім того зв'яжуть! Чуєте?

Я злістно посміхнувся й знову ліг лицем до вікна.

— Коли *з тобою* балакають, то встать треба! Меррзавеці!—враз скажено заревло коло вовчка.

Наче розпалений прут пронісся мені через мозок і застряв у грудях. І від цього, як і вчора, мене обхопило полум'ям. Але я не схопився. Я з болючим, скаженим напруженням уп'явся пальцями в сіре одіяло й закам'янів, не підвівшись навіть. Серце билось, як в вгонії.

— А!... Твк ти так? До-обре жі... Я ттобі покажжу-у!... зашипіло у вовчку і ступні хутко стали відходити од камери.

Минуло з п'ять хвилин, з десять, може й годинв минула—нікого не було. Я лежав в тій свмій позі, в скаженим напруженні і ждав. Нікого не було.

— „Не буде“... подумав я й почув, що ослабнув страшенно. Думки почали плутатись, серце наче випало з грудей і замість його зосталось тільки порожнє місце; тіло щеміло... Десь чи в

усі мені, чи у коридорі щось прнемно задзвеніло, потім неприємно закрутилось у голові, я повернувся на бік, щоб збутися цього і... зараз же заснув важким, недужим сном.

Спав я, мабуть, дуже довго, бо, коли прокннувся, то в камері мені горіла лямпочка і поруч з нею стояла чашка з холодним чаєм. Я жадібно випив його й підійшов до дверей, щоб покликати поліція. В коридорі, як і вчора, як і три роки мабуть тому, горіла лямпочка і, кидаючи весь коридор у похмурій тіні, освічувала тільки краєчок столу та порожній стілець коло його.

— Городовой!—крикнув я в вовчок. Зачулись ступні й коло вовчка з'явився мій учорашній провожатий.

— А! Здравія желаєм!—весело сказав він, як до старого свого знайомого.—Чайку хочете?—подивився він на чашку.—Е! нема вже чайку. Проспали ви чайок... Десята година тепер...

— Хм... шкода,—пробурмотів я й одійшов до койки. Поліцей ще трохи постояв, зітхнув і одійшов од дверей. І скоро тільки він одійшов, в одній стіні я почув якесь постукування. У мене страшенно забилося серце. Я підбіг до того місця, де чувся стукіт і собі застукав чашкою. Стук почувся знов часто й весело, а потім після паузи розміряно і правильно.

— „Ах, се він говорить до мене!“—згадав я, хвилюючись від того, щоб не збитись, і від того, що не знаю твердо азбуки стуків; і справді, я зараз же загубив лік і постукав чашкою на знак, що не розібрав. Сусіда почав з початку, але зовсім помалу.

„Раз, два, три, чотири, п'ять, шість“—лічив я...—Пауза...—
„Раз, два, три...“

Я прудко внічив і стукнув, що зрозумів.

Се була літера „я“. Шостий рядок, третя літера.

„Раз, два...“—Пауза.—„Раз, два, три, чотири, п'ять“...

Літера „к.“ Я прочитав: „як“ і весело стукнув. Сусіда застукав частіше.

— „Раз, два, три... Три чи чотири?... П'ять...—Пауза...—Який же рядок?... Раз, два, три... „П“. чи що?... Раз, два, три...—Пауза—Що він говорить? Раз, два... Не розумію!—застукав я.

Сусіда сердито стукнув на знак „слухайте“—і знов почав:

„Раз, два, три, чотири...“

В коридорі щось заходило, я озирнувся й загубив лік.

„Стук, стук, стук... Що він говорить?..“

Мені вже ніяково було перебивать йому знов і я слухав уже, не лічучи навіть, бо все одно нічого з того не вийшло б. А товариш, гадаючи, що я вже розбіраю добре, стукав усе частіше й частіше, роблячи паузи і знов стукаючи. Нарешті він скінчив, дряпнув по стіні на знак „кінець“ і застукав допитуючись одповіді.

Почав я стукати.

„Раз, два, три...—Пауза...—Раз, два, три... „Н.“

— „Розумію“ стукнув він.

„Раз, два.—Пауза.—Раз. „Е“.

— „Розумію“.

„Раз, два, три; чотири...—Пауза.—Раз, два, три, чотири. „Т.“

— „Розумію“.

„Раз.—Пауза—Раз. „А.“

Сусіда мовчав. Очевидячки, або я помилився, або він. Я повторив останню літеру, але він стукнув, що не розуміє. Я почав сердитись.

„Слухайте!“ застукав я „Раз, два, три...“

— А перестукуватись не дозволяється!—раптом зачувся у вовчка чийсь сердитий голос. Я здригнувся від несподіванки й мовчки одійшов до койки.

— Генерал звеліли вас звязать, як тільки ви щось там,—сказав помалу поліцай, дивлячись на мене. Потім одійшов од мого вовчка й пішов до сусіди. Вертаючись від його, він ще раз зазирнув до мене й пішов до свого столнка. Товариш мовчав. Я підійшов до стінн й постукав. Він одстукнув, але зараз же дряпнув на знак „кінець“, іще зробивши якісь знаки, котрих я не розумів, і замовк, не відповідаючи на мій стукіт.

— „Мабуть, потім“—подумав я.

Нудьга й відчай, налякані перестукуванням втекли й тихо сиділи по кутках, поки я стукав, але тепер знов вилзві і ще з більшим завязттям та злістю накинулись на мене. Аж мороз пробіг мені по тілі од їхніх слизьких, огидливих лап. Було ще тихіше. Я знов стукав, але товариш мовчав, а поліцай погрозився „в останній раз“.

І я знов, акуратно попадаючи в сліди, став ходити від дверей до стіни й від стіни до дверей.

— „Такі Вони замучять мене тут!“—шепотів я іноді й шепотіння моє мов будило тіні товаришів і скорбні, тужливі вони ставали біля своїх написів і... мовчали.

— „Такі Вони замучять мене тут!“

І за кожним разом сіра, сива нудьга вилізала з стін і проймала душу мою морозом.

А там, далеко, йшло життя, так страшенно далеко—за десять сажнів од мене! І ще безглуздіша, ще страшніша робилась від сього похмура тиша в коридорі.

— „Ах! заснути б і спати, спати!“—болісно думав я.

Але сон не любить страждання і, коли приходить, то тільки тоді, як треба замінити свму смерть.

— „Але що ж робити?... Чим згаяти сей проклятий час?“

Я ліг. І лежучи лицем до темного вікна, я згадав свою кімнату, згадав Люсю, жовту пляму на стіні і здригнувся: я почув, що мене штовхнула в серце стара, знайома сила і від сього штовхана я почав двоїтись.

— „О, ні, ні, ні! Се—смерть!—скопився й забігав по камері. Се—погибель!... Не хочу, не хочу!“

Але сила гналась за мною, смердюча і душна, і чіпляючись за мій мозок, двоїла його й облудно шепотіла:

— „Але ж від цього заснути можна!.. Добре, без чуття заснути!...“

— „Ні, ні, ні! Це—погибель! Ні за що, ні за що!...“

— „Та хіба ж не все одно? Життя прозало... Все одно ж погибель... За те хоч момент раювання, забуття... Хай собі завтра, як буде, то буде, а сьогодні—забуття, забуття...“

Набучавілі стражданням і муками стіни байдуже слухали мою боротьбу і всмоктували в себе мої муки з понурим спокоєм,—вони ж так багато бачили сих мук, так звикли, зріднилися з ними.

Розуміється, переміг не я.

І з цього моменту починається мій страшний, ганебний кінець.

10.

О, ридання! залиш хоча ти палочу злість, безсилюю злість мою до них, до сих смердюче-гнилих, отруйних людей, до тих людей, що дали мені сю страшну зброю для боротьби в житті,

цей ганебний щит, яким я захищався все моє життя від усіх ударів. О, прокляття, прокляття, прокляття!

Що далі говорити? Я загинув, з того моменту я вже загинув. До того я боровся, я мучився, я почував гнів, одчвій, я почував тремтіння мускулів од скаженого напруження, я глтив величезними дозами зненависть і задихався, але я боровся. А після того... Сон прийшов, повинен був прийти, бо як би його не було—прийшла б смерть. І він прийшов, алé прийшов незадоволений і злий; і замість того, щоб заколисати мене, він злісно термосив мене, давив і лякав примарами. І замість того, щоб дати мені хоч трохи сили, він злісно забрав останні і, коли почало пересуватися у вікні сіре небо, він кинув мене і вийшов у це вікно. А я зоствся порожній і важкий, як набучувіле розбите, нікчемне корито.

Після чаю заходив молодий жандар і вмовляв одповідати нв допитах, обіцяючи зараз же випустити мене, скоро я „чисто-сердечно“ розкажу *все*. Я замість одповіді сквзав, що, коли мене не переведуть з цієї камери, то я в'ю себе. Але він пильно подивився на моє змучене лице і ще твердіше проказав, що, доки я не відвідатиму, мене нікуди не переведуть. Що ж до самовбивства, то сього все одно не можнв зробити в намері. І пішов.

А я знову ходив і лягав, ходив і лягав. А тіло боліло, розчавчене, трухляве, без соку. І не хотілося жити, не хотілось цього тіла, не хотілось нічого. І в цьому було найстрашніше, бо коли нема бажань, то повинна прийти смерть. А вона не йшла, її не можна було покликати, бо мене стерегли, а стіни давили і з них точилася така вдушлива нудьга і жах, що мозок мій починав прудко тікати, спотинатися, падати й крутитися без ладу на одному місці.

— „Ох, хоч раз дихнути свіжим повітрям! Хоч один згук волі почути!“

Але стіни уперто мовчали і сивий, вохкий одчвій точився з них.

— „Але я не можу більше.. я в'ю себе! Я всіх уб'ю!... Я продам усіх, я не можу більше!“

Але стіни уперто мовчали.

— „Так пропадай же все!... Я кличу тебе, моя сило!... Хай гине усе!... Нехай, нехай, нехай!“

І „сила“, радісно клацючи гнилими зубами, з ревом мняла, й посідала мене.

А вранці я почув, що стіни рушаються, а з них тече на мене гноїсте божевілля, що вони зараз прилипнуть до мого мозку, що коли я не вираусь, вони роздавлять його. А се було так нестерпно боляче, що я ладен був усе віддати, аби вони одійшли від мене,—я ладен був бити головою, гризти зубами, дряпати нігтями ці стіни й своє тіло, аби не почувати їх коло себе, не почувати цього гноїстого божевілля.

З скаженим грюкотом я вдарив у двері й крикнув:

— Городовой!... На допит мене!... Скоріше!...

Як вродились вахмістри й помчали мене. Я... сказав усе „чистосердечно“; я не пожалів нікого, я виказав усіх: і Гаюру, і Кохерман, і кирпвтого проводаря, і соромливу пропагандистку— всіх і все, що знав. Мозок мій спотикався, але не крутився од страху на місці, бо стіни не давили його, а жвндари все-таки не встигали за ним і писали, писали, писали. Вони були такі ласкаві зо мною й доторкались так делікатно до моєї душі, як і той поліцай, що витягав із кишені брошюрки.

Я навмисне говорив довго, бо не міг зупинити свій мозок, який ніби радів і, вільний од стін, весело пурхав од споминів до спомина.

Та коли я скінчив і підписав, вони хотіли одвести мене знов на старе місце, назад,—туди, до тих стін. Тоді я впав— так, так!—я впав навколішки й блягав їх, щоб мене туди не вели. Твк, так!... І вони такі ласкаві були та добрі, що викликали з тюрми карету й посвдили мене в неї. І крім того обіцяли, провіривши мої викази, зараз же зовсім визволити мене, бо вони вже бачили, що я—„нешчаснв жертва злих людей!“...

Як мене довели і впровадили в тюрмі в свмотиу камеру, я не пам'ятаю; мені потім казав коридорний доглядач, Прокіп Гаврилович, маленький, руденький дідок, що мене привезли зовсім „безъ сознательности“. Коли я прийшов до пам'яті, у мене під головою була якась подушка, не з соломи, а справжня, і на залізному столику, вмурованому в стіну, стояли ліки й кухоль з водою. Було видно і розносився звідкись голосий крик.

— Ко-му... (пауза) пе-ре-да-ли?—кричав по складах хтось за стіною. І тихо було. Потім знов:

— Ні-чо-гò... (пауза) не-чу-ю... Що?... Так! Так!...

Знов тихо і знов:

— Слу-хай-гè... Двадцять трий... О-дин-на-дцять!... (пауза)
Одн-нв-дцять!... Та не кричіть, Мишурні! Дайте перебалакати!...
Одн-на-дцять!... Со-рок п'ять!...

Я зрозумів, що я в тюрмі. Так! я був у тюрмі, але краще було б, як би ті стінн роздушили були до останку мій мозок, щоб я вже нічого не міг ні чути, ні розуміти. Але він навіть *пам'ятав* *усе*, він спочив уже й творив образи за образами— болісні, пекучі.

Ах, який це палючий тиждень був у тюрмі!

Я не смів показатися „ім“ на очі, але вони невідступно і з співчуттям зазирали до мене у вовчок, стукали в стінн й кричали:

— Добридень, товаришу! Вилізайте до вікна, будемо балакати. Тут можливі... Се—півніон... Нвш дурнів жандармерія навіть тюрми доброї не збудувала досі. Даром хліб їсть... Вилізайте!... Чуєте, товаришу?

О, це слово! Я корчвся від його, але воно, як бичем, хльоскало мене по моїй скривавленій совісті і кров одлітала од неї в лице і палгла мені щокон, і стогін сорому, одчаю, мук стояв у моїй поганій, брудній душі. А вони, жорстоко-ласкаві, безжалебно-добрі підходили до мого вовчка й розпитували:

— Ви—недужі?... В участку сиділи?... О, там погано!... Кричя до вас генерал „згною“?... Хв-ха-ха!... Він до всіх так кричить... Може вас там били?... Як вас звуть?

А потім я чув, як мій сусіда, веселий, жвавий політехнік, кричя другим:

— Товариші! Нвш новий товариш недужий, а через те не з'являється... Він сидів в участку і його там так змучили, що цілком непритомного привезли сюди. Арештовано на улиці. Знайдено при йому три брошюрки, сто чн більше бумажок і програмка на нвуку з робітникамн. Соціаль-демократ.

— Як на прізвнще? — тоненько-тоненько зачулось звідкнсь здалека.

У вікнах у сусід почувся сміх і хтось, передражняючи вдатно, пропищав:

— Ах, ти Боже мій!...

Веселий політехнік прокрнчав моє прізвище і звідкись знов почуася тонкий, жіночий голос:

— Ві-тай-те йо-го!...

Я аистрибнуа на спинку койки й подивався а вікно. Тюрма збудована була на зразок літери П. Широке подвір'я чи наагть два подвір'я, одне більше, друге менше, поділяли один корпус аід другого, а еднав їх третій корпус, так званний „пересильний“. І там, проти нас, у другому корпусі сиділи очевидячки „политическія женщины.“ Всі три поверхи були засіяні вікнами, а в кожному вікні аиднілось по одній, а то й по дві голоаи.

— Чуєте, товаришу?—зачуася голос політехніка.—Вас вітають. Знаєте хто?

Я злякано стрибнуа з койки й не одпоаідаючи заходиа по камері. Я догадався: то була Кохерман.

О, Боже! як страшенно боляче було!

І так цілий тиждень! Я не сміа дивитись на них, говорити з ними, я цілі дні лежаа, лицем до стіни обернувшись, і з мукою мовчав. Я тільки слухав їх, їхне життя, і почував себе чужим і гидким серед цього сміху боротьби, серед цієї святої журби і туги їхньої.

Коли аечоріло і над тюрмою спускалась ніч, вони, бувало; стихали трохи і тоді чулись пісні їхні, скорбні, поані жагучої туги, то гніву міцного, то лагідного суму.

Ах, збийте кайдани, скіяйте ці пута,
Я научу вас—свободу любить!—

неслося з риданням з якого-небудь аікна, і ридання це вступало в мої груди, шматувало їх, било по мозку і аід його, здавалось, одлітали шматками думки, безаірадні, безнадійні:

— „А я не навчу... не наачу нікого любити свободу... Я купиа її і—будь вона пріклята! будь пріклята!“

А дома покинув він милу, кохаану
І буде вона там з журби поміраць...

— „А як же! моя кохана помре...“

Збийте ж кайдани, скіяйте ці пута,
Я научу вас свободу любить.

І раптом, неначе обурений своєю „сентиментальністю“ голос запалаявся гордим, гніаним огнем і могуче шпурляв у похмурий двір неаолі горді слова:

За волю народу, за його права,
Не страшні кайдани, не страшна тюрма,
Бо вільного духу не скути в кайдани...
На смерть! На смерть! На смерть вам, тирані!

І з усіх вікон неслись йому оплески і крики:

— Брава!... Ще!... Ще!... Брава!...

І голос, намагнітований волею й духом побратів, наелектризований невичисленими думками, закипілим у серці чуттям гремів знову:

Могуче наш бій пролетарський гремить,
Як в закутки темні він долетить,
Як совде свободи з-за хмари вигляве,
Біда! Біда! Біда вам, тирані!

Тюрма піднімалась, жила, а я—гнилий, гідкий самому собі—лежав і, сціпивши серце, мочався. А думки, як пацюки огидливі, сірі і злі з доагми, голими, якими ніці гаряччини, хвостами бігали з паскудним пицанням по черепу, гризлились між собою й гострими, колючими лапами своїми рвали мої змучені нерви.

— „Продав, продав!—шипіла одна, аслива і зла.—Ганебно, мерзенно продав тих, хто дав тобі життя, хто творить все для його... Продав, продав!“...

— „Я недужий був, я не винен. Вони б замучили мене“,—пиццала друга, маленька й огидлива.

— „Брешеш! Брешеш!... Треба було боротись, битись, як вони!“

— „Але вони—одне, а я—друге...—огризалась мала й огидлива.—Вони з одного табору, а я з другого.“

— „Брешеш! Бо ти продав їх не через те, що з другого табору, а через те, що ти—безсилий і гнилий. Ти не міг витримати боротьби і ати зрадницьким чином, як Юда... Тоді ж то, що ти розумом з ними був, а тілом і волею там—у своїх, гнилих і смрадних. Ти—гнилятина!“

— „Ну, то що ж?—з задирливим і злим нахабством аерещала мала.—Я—гнилятина і піду до гнилих і буду жити, а вони, живі, хай тут сидять.“

— „Брешеш! Життя у них! а там, нуди підеш ти, там смерть“...
А тюрма жила й не знала дум моїх.

Вранці вони з грюкотом і сміхом амиралися а маленькому коридорчику, а Пройіп Гаврилович ходив з ключами по коридору

й зупиняючись коло камер тих, хто спав ще, гремів ключами і кричав до їх:

Вставай, подмайся, робочій народ,
Вставай, умивайсь, брат голодний!

І руденька, маленька, лукава фізіономія його добродушно посміхалась і теж раділа з їхньої бадьорости, свіжости й молодости.

Потім робилось тихо,—то пили чай і читали. А далі знову регіт, крнки, „Марсельеза“ розбивали тишу в коридорі,—то йшли „усім коридором“ на прохід. Вони перші дні й мене закикали, але я дякував, криво всміхався й говорив:

— Потім, потім... Я ще не можу... Дякую...

Мені хотілося додатн „товарниці“, але щось хапало за язик і придавлювало до зубів. Вони виходили й робилось тихо, тільки з нижчих поверхів неслися перèгуки з жіночим корпусом, в яких найбільше часу одбірало слова: „Не чую! Як?... Що?... Повторіть“ і т. и. Виходили „уголовні“ на велике подвір'я і здавалось, що там бігають, борються, ходять, сидять не люди, а сірі вівці. Вони співали іноді дуже гарно великим гуртом революційні пісні і смішно було чути від них:

Робітники духа! Робітникам воім
Ми руки подаймо, до бою зовім!

Потім знов життя вривалось з ними в коридор і камери і пахнуло свіжим, морозним повітрям. І знов я лягав лцем до стіни, одвертався від них і удавав, що сплю. А вони, зазираючи до мене, тихо між собою говорили:

— Спить... Треба домагатись, щоб його на больницу перевели. Що це справді таке,—він тут ще більше занедужає...

— Розуміється!.. Він зовсім нічого не їсть і не п'є...

— А обличчя, бачили, яке? Вони його зовсім там змучили, сіромаху...

А я гриз руку, щоб не закричати з болю та сорому.

І вони, дійсно, домагались, але мене не перевели. Вони хотіли тоді навіть „голодовку“, або „обструкцію“ зробити через мене, але я перелякався й упрохав їх того не робити.

А ввечері вони, після перèгуків з жіночим корпусом, одчиняли вовчки, підходили всі до дверей і рішало всякі питання. Вибранний голова турбувався, бігав од вовчка до вовчка і кричав:

— Панове! Та так же не можна, чорт забрайі.. Коли асі араз будуть рейти, так ну його к чортуі.. Хай один говорить!

Починало звичайно говорити два або три, бо кожний гадаа, що тільки аін один говорить. і знов голова благаюче кричаа:

— Пановае! Я ж до аас як до ціалізованих людей обертаюсь: не реайть усі заразом, говоріть по одному... Слово за Смолянським... Мовчіть усі... Смолянський, говорити!

Прокіп Гаврилоаич, або його товариш, Денис Макароаич, посміхались і подзвонювали ключами, пильно прислухаючись, чи не йде начальство і спиняючи ораторіа, скоро аняаються небезпека. А я лежаа і слухав. А думки, як пацюки, бігали по черепу і гризлись:

— „І ти міг би жити!.. Ти міг би боротись... Ти й жиа колись... А тепер продаа і лежиш, як зачумлений!..“

— „Ну, так що! І нехай... Та й вони тільки на око дружні, а ось же гризуться між собою“.

— „Так, вони гризуться, але вони—рідні собі. Бачиш це? Вони—свої, хоч і гризуться, а ти—чужий їм. І коли б вони дізнались, хто ти,—вони б кинули гризтись і асі разом кинулись би на тебе й ашпурнули тебе з-поміж себе, як гадукуі“

А за аікном журно, тужливо чулось:

Там, за стіною, на волі бажаній
В полі народньої лютої брані,
Будуть брати й вороги помірать,
Я ж, мій вознице, буду лиш ждаль.
Будуть мінать там роки за роками,—
Буду забутий я поміж братами,
Будуть вже інших в тюрмі провозать,
Я ж, мій вознице, все буду ждаль..

— „Ні, я ждати не буду... мене ампустять... Я купиа аолю“...

— „Так от, панове!—кричаа голова,—„за“ подають саої голоси три камери...

— Голоси, голоси лічіть!—перепинили його.

— Ну, добре! „За“ аислоаилось...

— Та хйба не асе одно, чи голоси, чи камери?

— А розуміється, не асе одно... Може, ті, що разом сидять, не...

— Панове!.. Залишіть приватні розмови... Дайте ж мені долічити... Коли всі будуть ревити, так це чорт... Треба ж по-мовчати... „За“ висловилося...

— На-дя-а!.. На-дя-а!..—кричав хтось з нижчого поверху.

— А-а?—тоненько доходило з жіночого корпусу.

— Чи при-хо-ди-ла.. (пауза) Ма-ру-ся... (пауза) у-чо-ра?..

Мовчання, потім тоненько-тоненько:

— Не чу-ю!..

— Фу, чорт!..

і потім тоном вниче:

— Чи при-хо-ди-ла... (пауза) Ма-ру-ся... (пауза) у-чо-ра?

Мовчання і тоненько-тоненько:

— Пов-то-рі-ть!..

— Е! Чорт!.. До по-бà-чення!..

і чувся грюкіт—знак, що вікно зачиняла сердита рука.

А в коридорі сперечались, змагалися палко, жили, жили навіть тут, за ґратами, закликали мене:

— Не бійтесь, товаришу! Тут свої все, провокаторів або шпигів нема...

— „Ні, е!“—хотілось мені крикнути, але я дякував і одвертався до стіни.

І от одного вечора з самого нижнього поверху зачулось:

— Товариші! Привезли новеньких!

У мене щось дуже забилося серце. Я вистрибнув на койку до вікна і став слухати.

— Скільки? Як на прізвище? Ес-де?.. Коли араштовано?—посипались з усіх боків питання.

— Прізвища їх такі... Слухайте!

— Слухайте, слухайте!—закричали всі і довго ще кричали всі „слухайте“, але нарешті втихли.

— Прізвища їх такі: Петрашевич... Чавадзе... і Гаюра!

— „Уже! Так я і знав!“—пролетіло у мене.

— Арештовано через провокацію!

Я почув, як усе тіло моє зробилось м'яким, наче я був увесь із бавовни.

— За провокатора вважають...

Я замер і не дихав.

— ...робітнка Серебряникова...

Я безсило ліг на койку і вже майже нічого не чуа: у висках мені стукало, в горлянці пересохло й харчало щось, як у недорізаній курки.

І ось, пам'ятаю, мої пацюки-думки почали гризтись. Мала й огидлива зараз вилізла і пропищала:

— „Аві!.. Значить, то не я викваа, в все-таки Серебряников; я тільки стаердив... А винен він, бо й мене виказаа“...

— „Брешеш!.. Се жандарські штуки тільки: твою провокацію вони склвдають йому на плечі. Але це виявиться!

Вони доаго гризлись, а я покїрливо лежав і слухав їх, лежав, слухав і чекав, що ось-ось цілою тюрмою гукнуть за Гаюрою:

— Геть провокатора!

Це, може, й було б, але мене врятували жандари: другого дня з тюрмної контори прийшли за мною і сказали складати речі, яких у мене, праада,—не було. Я схопив картуза, шинелю й пішов за „конвойним“.

— Куди, товаришу?... З речами?... Зовсім?... На допит?...—кричали мені на-вздогін із кожного вовчка і процалися зо мною, а я, як пес, що вкраа у пекарні шматок м'яса, вбравши голову в плечі, прищулившись, винааато й вороже косив на вовчки й бурмотів:

— Не знаю... здається... Не зную...

В Жандарськїм Правленї мене вже ждали „рїднї“: папà, мамà і... Люся. Вони радїсно стискували то менї, то жандарам руки, Люся кокетливо стрїляла очима на якогось брааого ротмістра, мамà хрестила мене й цїлувала, жандари щось приязно говорили до мене,—одно слово, сценв булв дуже зворушлива. Нарештї, ми „вільнї“ поїхали.

І от я зовсім „рїдним“ вам їзробився. Я вже не коїв „дурниць“, як ви з нїжним докором вимовляли менї; я покааявся, я знов зажив, як перше, до „дурниць“, тїльки до моїх оргїй додались ще оргїї з Люсею, пїячення і всі втрїбути „розумного“ життя. Першого ж дня я був п'яний, але ви добродушно посміюаались і вкладали мене спати. І яка радїсть була з ваших трухлявих, малесеньких душеняток, коли я п'яний бурмотїа:

— Гнилятина?... Ну, так що?... Продав?... Напллювати.. К чоррту все!

О, нікчемні!.. Ви думали прикувати мене до себе тим, від чого я тікав, з чим я так невдато борюся!.. Ха-ха-ха! Жаби ви!.. Ось полюбуйтеся тепер: чи є що паскудніше від сього мого поганейшого, стаскаюго, гиленького, зморщеного тільця? А душень моє? Візьміть у руки, не гидуєте, воно вами смердить!..

О, тупі! Ви думали, що, пірнувши у ваше болото розпусти, насилля, брехії, жадности й нахабства, я звикну дивитись на своє гиоїнія? Я сам думаю і, вірте, залюбки їздив з сією, такою ж нещасною, як і я, моєю нареченою по баиях, ресторанах, залюбки пив з Бузьками, графами, залюбки силкувався обліпити собі мозок і серце вашим багном.

І всі вже раділи й казали:

— Хай погуляє... Молодість... Від того й дуринці ті робив, що все дома сидів за цими книжками...

А Бузько ляскав мене по спині й говорив:

— Так їх, соціалістиків!.. І я дурним був, та теж схаменувся... Схаменувся я? О, ні!

Але це на бік.

Заявляю:

Жити більше не можу, немає ні фізичної, ні моральної сили. Вміраю з своєї волі й *юридично*, на підставі *сучасною* права, нікого не можу обвинувачувати.

Але знаєте, хто мене вбиває?

Ви! Не тільки ви—батько, мати, Іван Кіндратоич, Бузько і т. и.,²—а всі ви, що породили мене в розпусті й вигодували в ледарстві, дармоїдстві та розкошах і наачили зневажати трудящих і вклонялись експлуаторам; ви маючі, ситі руйиники, що грабуєте голодних, немаючих, творчих; ви, пауючі, що знущуєтеся з безсилих; ви, ледачі, иедужі, божевільні, що порождаєте онаиизм, розпусту й божевілля. Ви всі, весь клас ваш, гнилий і трухлявий дали мені мою подлу, безсилу душу і мерзенне тіло. Ви дали мені мою хворобу, а з нею й смерть!

Але смерть змітає все гииле й непотрібне. І там, де сморід був, зростуть пахучі квіти,—життя то будуть квіти. Життя спиха мене з свого шляху. Нехай! Я з радістю корюсь його за-гадові; корюсь свідомо і радію, що хоч цим у пригоді стаю йому—цареві й господареві усього прекрасного, живого, справжнього.

Життя іде! Іде не з ситими, ледачими, нікчемними. З голондними! З творящими! З синами праці воно йде! Воно йде по тій великій сходні, що будують там, внизу, серед злиднів і темряви, його сини. Воно прийде і сяде на престол, збудований трудящими руками. І буде правда на землі!

Слава ж життю, всемогучому, вільному, творчому життю!

Слава смерті, що спихає з шляху його і нищить усе гниле й непотрібне!...

Київ. Тюрма.
1904.

В. Винниченко.

ТАНКИ БЮРОКРАТІВ.

Вони танцюють на ножах.
Вони повинні танцювати,
Щоб стан їм любий затримати,
Але в серцях їх лютий жах.

Нікчемна помилка—і в тіло
Уп'ється враз холодна сталь.
Та танцюристів тих не жаль,
Бо твнки ті—їх власне діло.

Ось підколовся з їх один...
Ось другий скрикнув, сполотнівши,
А третій, ніби зацікавивши,
Спинивсь на де-кільки хвилин...

І знов танцює... І надія,
Що, може, витанцює він
Собі і владу, й вищий чин,
Схололе серце знову гріє.

Танцюйте, поки вдаре час,
І враз поглине вас безодня...
Се може статися й сьогодні,
Але не жаль, не шкода вас!...

М. Чернявський.

Кулішеви твори і сільські читачі.

I.

Ще в „Освоєні“, під час найвищого розквіту своєї літературної роботи, Куліш так характеризував тодішнє українське письменство і його мету. Українська література, на його думку, — „створення не невеликого кружка, устранивши собі важливу життя серед толпи, для котрої осталося тільки подчинитися його вкосу, його поняттям і самій його життєвій: она — голос подобної толпи, но котра не признаєть своим образам просвіщенних людей, вращающихся в її життєвних потребностях, а напротив, увлекает в свою здоровую среду самых развитых деятелей просвіщенія, со всею их ученостю, со всеім блеском их артистической образованности. Все эти люди, при всеім личном преимуществе перед единицами своего простонародья, чувствуют и сознают умом, что свла народного духа не в их ученых и эстетических кружках, а именно в этой массе, в которой каждая отдельно взятая личность почти безразлично незначительна, но в общности со множеством других, себе подобных, хранит законы литературного вкуса и народного смысла для самых развитых и самостоятельных представителей нашей народности“ *).

Звичайна річ, що цілком, без обмеження, пристав на зараз висловлену думку нема змоги. Хоч тут говориться тільки про українську народню масу, та вона ж не є якимсь дивом серед інших народів, і те, що сказано про неї, доведеться сказати й про інші народні маси. Та практика покаже, що „закопи“ літературного смаку річ дуже мілнина. Літературний смак міняється поперед усього що до народів. Нвійкраще можна було б запри-

*) П. Куліш. Характер и задача украинской критики (Основа, 1861, II, 168—169).

тити чим одмінний літературний смак у кожного народу рівняючи те, що народи *сами* творять (з свого власного матеріалу, чи переробляючи чужий), рівняючи одні до одного фольклор усіляких народів. Це порівняння показало б, що хоча багато дечого такого, що досі той чи инший народ уважав за свою власність, є добром уселюдським, але ж за те кожен народ виявляє й свою власну колективну індивідуальність і що до вибору тем, і що до їх оброблювання. І речі позичені не менше дали б до цього матеріалу, як і речі самостайні, бо колективний творець-народ ніколи не *перекладає*, а завжди *переробляє*, відкидаючи те, що суперечить його смакам і вподобанням, і додаючи те, що доводить позичений сюжет до гармонії з цими смаками і вподобаннями. Оттут-о за для характеристики літературного смаку якого народу і було б дуже інтересно зазначити: що саме він одкидає, що бере і що додає. Досі вбірано тільки матеріал до такого досліду, цільнуючи, як той чи инший сюжет мандрував по світу, та вже самий той факт, що кожен народ так робить, показує, що літературний смак неоднаковий у неоднакових народів.

Потім він залежить іще від розвитку визначеного народу. Зулус і норвег матимуть неоднаковий смак не через те тільки, що це два неоднакові народи, а ще й через те, що се народи двох неоднакових розвитків, двох неоднакових культурних мір. Через те й той самий народ може мати неоднаковий літературний смак на неоднакових ступінях свого розвитку. У старовинну українську народні маси виявили надзвичайно високий літературний смак, сотворивши артистично народню пісню; а в наш час ті самі народні маси покидають сю пісню і співають замість неї:

Башмак батенька купив,
 Чулок милий подарив...
 На квартирушку ходив,
 За квартирушку платив,—
 Когда ситцю на рубашку,
 Когда сала кусок,
 Когда гривенничок,
 Семигривенничок,
 Когда саяню бумажку,
 Когда миль брусок... *)

*) Харьковский сборникъ, томъ 8-й (1894), стр. 118—119.

Нарешті, як я вже й попередю казав, ¹⁾—„народня маса“ зовсім не є щось суцільне, одно, і поза межами мови й руїн сільського світогляду, зостаються ще різнації інтересів класових та квіших, неоднаковий культурний розвиток частини маси і т. н., а се, звісно, не може зостатися без впливу й на літературний смак тієї маси. І через те серед неї можна зустріти дуже великі варіації „народнього“ літературного смаку.

Та все ж у тому, що казав Куліш, була й безперечна правда.

Правда була в тім, що в певний час кращі інтелігентні люде з українського народу признали дуже високим і для себе обов'язковим той літературний смак народніх мас, результатом якого був надзвичайний арivism української народньої поезії. Чв и той момент, як се було признано, народній літературний смак був іще тим самим, який був тоді, як тая поезія творилася,— про се не будемо говорити,—досить, що його признано і що йому скорялися ті літературні сили, які виступили тоді на письменницьку якву.

„Такь какъ наши украинскіе поэты“,—каже далі Куліш, і нам треба не забувати, що він се каже року 1861-го—„всегда не выходивъ изъ большаго круга въ маленькій, никогда не творили для немногихъ и всегда, во время творчества, воображали вокругъ себя такъ сказать вѣче народное (отъ чего происходятъ и временная ограниченность сферы ихъ творчества, и самобытная сила его); то произведенія ихъ должно считать не группами удаленнаго отъ житейскихъ тревожныхъ кружка, а *созданіями духа народнаго* ²⁾. Народъ же ничего не создастъ безъ практическаго, житейскаго смысла. Народъ, въ произведеніяхъ поэзии, сознательно и истинно ищетъ удовлетворенія своихъ насущныхъ моральныхъ потребностей“ ³⁾.

Задовольнити ці моральні народні потреби і взялися тодішні українські письменники. „Будучи, по своему образованию и положенію въ свѣтъ, людьми иного, не простонароднаго круга, они какъ будто не довѣряли сами себѣ, что возьмутъ вѣрный тонъ

¹⁾ „Шевченків Кобзарь на селі“ (Нова Громада, 1906, II, 13-14).

²⁾ Курсив мій

³⁾ Та ж розвідка, 160.

въ повѣстяхъ и поемахъ, разсматривая явленія народної живни съ точкы зрѣнія людей, цивилизованныхъ по вноземному.“ Не ймучи самви собі віри, ішли вовя до народніхъ мас, вввчали їх мову, звчачі і т. н. і тоді писали. „Не въ замкнутомъ обществѣ любителей словесности провѣряли они жизненный смыслъ своихъ произведеній: овк вускали ихъ прямо въ народъ,—въ тѣ слов общества, которые не стануть попусту тратвь на чтеніе времени, нужного для самыхъ насущныхъ трудовъ и заботъ“ *).

Та яа жаль—результатів такої провѣрки мв не знаємо. В цитованій зараз розвідці Кулішъ говорить, що вже те показує, як тії твори сподобались народої, що вовв швидко попродались. Та се ще не довід.

Письменихъ серед народу (треба розуміть тут того, кого розуміє й Кулішъ: переважно селян-хліборобів) було тоді (п'ятидесяті й шестдесяті рокы мввулого віку) дуже мало, а самихъ книжок друковано не так уже по багато. Роскуповував їх не народ (хоч дещо й він купував, звісно), а та інтелігенція, яка почала тоді українізуватися або й просто цікавитися яєвданкм дном: що вово за книжка мужицькою мовою? Від цієї інтелігенції найбільше й ішло книжок у народ. Через те їй було дуже зручно придивлятися й прислухатися до того, як читає й розуміє яарод ті книжки, і потім податв тії відомоств громадству.

Одначе сього зроблено не було. З усього того часу я знаю тільки дві коротенькі звісточкы про те, як читає народ українські книжкы. У „Листі до основ'ян“ В. Каховський розказує ось що:

„Послано було у Стародубок і Зуєулівку (такий вільний хутір, межа з межею з Стародубком) деякі наші книжкы, як от „Хата“, „Повісті Гр. Каїткы, Народні оповідання М. Вовчка, Псалмв Давидовв, Катерина, Наймичка і рещта Т. Г. Шевченка... З першого погляду на нвх люде було у регіт, а „тепер книжкы у великій моді у нас. Се начо рідний батько яєвивсь нам з того світу. Всякому вовв милі і полїзні“... пише до мене одвв лакеї і пробі просить прислатя ще книжок. Та й не він одвн. Чимало людей у нас жалкують, що ще й досі ніхто не здумав переложитв Єввангеліє на вашу мову... У в однім селі панотець про-

*) П. Кулішъ, Простонародность въ украинской словесности. (Основн., 1862, 1, 2.)

читав народу казань Гречулевича, і Боже мій, що то за радість була, як почули сю казань, як побачили, що церков Христова не цурається тієї мови народньої і не позирає на сю мову, як на яку негідь!... Розказувала мені одна пані, що тепер, в її маєтку, всім панам на-вдивошижку, двірські люди збираються на вечір (певно, самохіть) у двірську хату. Там вони сідають кружка, а хто небузь з них пвсьменний читає їм наші книжки. Таке диво! Мабуть таки стоїть чого наша молода словесність, коли люди по взирають і на свою утому після денної праці, та читають їх¹⁾.

Друга звістка не цілком весела. Студент В. Г—о заходився продавати українські книжки по ярмарках. Продавав, між иншим і в Охтирці.

„Доводилось часом“,—каже він,—взявши в руки *Хату* або *Кобзаря*, читати людям, як що збиралась чемаленька купка біля столу. „Катерину“ літні люди слухали поважно, а молоднеча спершу реготалась... Молодці й дівчата прислухались до „Тополи“, деякі вигадували витребевьки, бо жартівливі вже собі поздавались; довго не йняли віри, щоб то *оте усе було понатечатуване?* аж поки хто пвсьменний з громади не вавряв своїм власним голосом. Тоді вже слухали ще првхильніше, аж сльози иноді пробивались де в яких з очей... Такечки шанували й „Наймичку“, „Тарасову Ніч“; дещо з „Хмельницьки“ люди слухали з великою увагою... Один старий чумака довго стояв і слухав і вавершив оттакечки: „Й їсть можна відцураться, й роботу забути—усе б тільки слухав; як то воно гарно та до діла ж то усе!“ В-останнє, перед моєю чумака, крамарь читав „Мірошинка“, „Рожу да Хміль“ і „Ячмінь“ Гребінчини.—Були й такі, що розглядаючи книжки, балакали про себе: „Та се тільки для насмішки! Та нащо воно? Вигадують, щоб тільки кепкувати з нашого брата! Ік чому воно?... Нам *псалтиря* та *числовця*, а це все ка-зна-що! Нам не *кстаті!*...“²⁾.

Оце тільки й усіх тодішніх звісток про те, як чвталась по селах українські кивгн. Та вже й з цього видно, що хоч були там до тієї література люди й дуже прихильні, та не бракувало таких, що стали проти нї опір. Треба було б певніше довіда-тись, як та що селянин думє про книжки, чи справді вони йому

¹⁾ Основа, 1862, I, Вістн, 58.

²⁾ Основа, 1862, IX: А. *Гавриш*. П'ять днь з життя X—го студента, 71.

такі рідні, що можна їх назвати, як казав Куліш, „созданіями духа народнаго“. Та дослідів ніяких не зроблено, а тільки раз-у-раз певнено, що українські автори говорять за народ—так саме і те саме, що й він би сказав. Найбільше це казано, звісно, про Шевченка та про Марка Вовчка, про Куліша. Ми вже бачили про Шевченка, чи така то вже цьому правда (див: згадану мою розвідку в II-й книзі „Нової Громади“). Так саме й про Марка Вовчка. Що його писання стоять дуже високо з погляду літературного, що вони зробили чимало добра і нашій літературі, і нашому громадянству—про це нема чого сперечатися. Та Куліш надає йому ще й ось яку вагу: „Велике його діло jako речника народнього, которий говорить не від себе... в писанині його сам впрод, лицем до лица, промовляє до нас словом своїм також, як у вищі свої години промовляв ніснюю“ ¹⁾. Тим часом хто давав на селі читати Марка Вовчка,—певне помітив, що його оповідання соліни читають досить байдужко, або їм дужче подобаються з їх саме ті, проти яких виступав Куліш, кажучи, що вони різять з народнім духом („Три долі“ ²⁾).

Знов кажу: всім цим я ні трохи не хочу заперечити аві високої літературної вартости творів тодівніх українських письменників, аві ваги їх в історії нашого літературного й громадського руху, аві зрештою їх великих заслуг що до оборони наших зневоленях і знедолених народніх мас. Мені тільки здається, що вони не є лямямь дяном серед усіх нищих письменників на світі, а писали вони свої твори так, як звичайно їх пишуть усі талановиті письменники: говорючи про життя інтелігенції чи народніх мас, вони говорили не від когось, а від себе самих; говорили нестільки добре, наскільки знали й розуміли те, про що писали, а писали—що до літературного смаку, літературної мавіри—так, як їм самим здавалося краще відповідно до їхнього власного естетичного й літературного розвитку, більше або менше однакового з розвитком того інтелігентного громадянства, серед якого і з яким

¹⁾ Передмова до першого видання „Народніх Оповіданнів М. Вовчка.“ Цітую з ківського видання „Народніх Оповіданнів“ (1902), III.

²⁾ Про це лецо дивись у моїй розвідці: „Українська книжка на селі“, друкованій р. 1892 у львівській „Зорі“.

укупі вони живи й розвивалися і з поглядами якого не могли не рахуватися і свідомо й несвідомо. В їх літературному катехізисі, між иншими виміганнями, було головне й немовчуче вимагання— народности в формі й змісті творів; сьому вимігнанню талановитіші з їх здвольвали в високій мірі, часто блискуче, і це—пра-тих обставинах, в яких тоді була українська мовця—і недало величезної ваги їх творам, навіть творам другорядних і третєрядних авторів; те це ж створило й ілюзію, ніби сам простий народ робочий говорить їх устами, бо те мовчальна форма, якої вони досягли, була в той-же час і мужицькою, простолюдою формою.

Говорю ж я про це все рвз через те, що багвто це є серед нашого громадянства людей, що й досі не зрєлися тих поглядів на стврях наших письменників, які мв читав у Костомарова, Куліша, в „Освові“; потім через те, що взагалі інтересно і практично-важко знати, як маси читають і розуміють ті книжки, які ми, письменники, пишемо; і, нарешті, через те, що цікаво догля-цутися, як виходить на практиці вся літературна теорія, в вадо це й у її творця—от як, наприклад, у Куліша.

II.

Відомо, що Куліш у другу половину своєї літературної діяльности, відмінавши поглядів на наше мвнуле, в також і на фактв сьогочасьного народнього життв, покинув і свою теорію про потребу писати тільки для народних мас, міряючи вартість письменницького твору їх літературним смаком. І що до вибору тем, і що до способу їх оброблювання, і що до мовної форми—смірив видко, що Куліш тепер пише зовсім не твн, як попереду, що він пише не яко „рочник народній“, в яко інтелігент і для потреб інтелігенції. Попереду, навіть перекладаючи вкого чужого ввтора (Міцькевич, Авербах), він твк його українизував, що вірші вбо повість робили в читанні врвжіння мало не вовсім українського твору; тепер вів і українські теми оброблює твк, щоб надати своїй праці з усякого боку той загально європейський інтелігентський колір, який ми бачимо і в московських, чи інших чужоземних письменників. Понітво навіть мов би якась бажання зробити сі праці менше зрозумілим народнім масам, бо в самій

словесній формі відко велику нахильність до спеціально-літературних висловів.

Звичайн річ, що й між цими Кулішевими творами є дещо таке, що може й зацікавило б читача з народу, але дуже небагато. Щоб не здалися ці слова безпідставними, гляньмо трохи уважніше на те, що дав Куліш за сю другу половину своєї діяльності.

Коли ве чіпавь перекладів, а також усього написаного по московському (чимало—тодіи на десяток мабуть), то, починаючв з семидесятих років, маємо кілька великих статей або памфлетів публцистично-полемичного змісту, як от „Крашанка“, „Зазвний лист до вираїнської інтелігенції“ і т. в. Все це має тепер тільки історичну вагу, вко матеріял до Кулішевої біографії і до історії нашого літературно-громадського руху. Що до краснотого письменства, то тут знаходимо три збірки віршів: „Хуторна поезія“, „Дзаін“ та „Хуторні Недогарки“, поеми „Магомет і Хадиза“ та „Маруся Богуславка“, кілька віршованих п'єсок по журвалвах та „Драмовану трвлогію“.

Гляньмо попереду на збірки віршів.

Як що відкинути кілька гарних п'єсок, де ввтор малює природу й переказує вражіння від неї,—все инше в „Дзвоні“ присвячено полеміці. Це віршована публцистика. Автор оборонив свої історичні погляди, хвалить тих історичних діячів, вкі йому подобаються (Петро, Катерина), гудить иншых (Мазепа, Богдан Хмельницький), нападається на поглядв не такі, як у його, грімає на особи тих людей, вкі мають винці, віж ині, думка, або які зробили колись йону вкуть прикрість, і хвалить себе. Не займючн зовсім питання про те, скільки є оправданого в тих докорях і нападах, кожем безсторонній читач зараз побачить, що ці віршовані—і чвсом дуже добро віршовані—полемичні статіїки то не поезів і у всякому разі ве така поезів, веа ноже зацікавити не то народні маси, а навіть і широке коло інтелігенції. Минаючи вже те, що всякі сварки слухати не дуже то любо,—величезив більшість цих віршів нималве дів звчвйного читача досвть широких історико-літературних коментарів, без того ж п'єси ті не будуть зрозумілі; деякі ж з їх може так і зостануться незрозумілі всім, коли Кулішеви біографи не знайдуть до їх ніякого пояснення. Такий саме характер має й „Хуторна поезія“ (також з малесенькими винят-

ками), в що до „Хуторних ведогарків“, то се справді ведогарки—недогарки розуму, колись ясного й блвскучого, а тепер чадного й озлобленого, ведогарки таланту, колись свіжого й душого, а тепер покаліченого й спотвореного... Маючи той же загальний характер, що й дві згадані віршовані збірки, „Хуторні недогарки“ доводять особисті рахунки до найбільшої свли, напади не все вслуже авторові до справжньої непристойности. От як характеризуються, напр., селяве-хлібороби:

Хуторний народ
Що за козацтва був собі гулятий гуляций,
Робив нимало й нам, і москалені шкод,
А за панів нових, що по ляхах постали,
Сі злиді и запічках седіли й воли жили.
І справді ж бо жили вічкуринками хами.
На хлібі панському безптаньками жили.
Не дозирались, як там ходять за плугами:
Про те у них батьки й старі діди були.
Буяли по степах аж поти пастухами,
Поки дівчата їм кортіти почали.
Тоді вже очкурию підтигували и штанах
І мились у стакаах, а то і н панських банях. (бк. 6—7).

Додавати до цього малювку коментарів не треба, хвба тільки ще сказати, що у автора пан цих хамів-кріпаків був їм справжнім батьком... Злобою й зпенавистю дивше ся кивжка недогварків, сих клаптів і уривків, годивших тільки бути матеріялом до характеристики Кулішевої психики...

Риторична поема „Магомет і Хадиза“ ледві чв буде зрозумілою звичайному народньому читачеві без спеціальних пояснень, тв й ледві чв буде цікавою. Що ж до „Марусі Богуславки“, то певне, що й ця поема вс буде добрим матеріялом до народнього читання. Не говорвству вже про її татаро-туркофільську і магометанофільську тевденцію і про звичайну в Кулішевих творах останніх років зневависть до козацтва й простолюду, а просто вона не буде зрозуміла з првчин переважно формального характеру.

Поперед усього вона далеко не вквіччена, і се ве дає змоги навіть добри орієнтуватися в сюжеті; потім вона досвть безформенна: багвто епізодичних вісць, широквх екскурсів вабк, безперечно другорядні і навіть третьорядні сцени (напр. сцена з чен-

цями й людськими послинцями) писані в такому ж мисштабі, як і першорядні,—все це збиває навіть інтелігентного, дуже звиклого до книжок, читача з палителюку, затемнює, залутує голову течію явції і робить те, що поему треба прочитати двічі, а то й тричі, щоб тільки добро вясняти собі відосвни частини. До того ж усе це вимагає від читача досить добрих відомостей з української історії. Все це наперед віщує, що поему не читатимуть серед шврокх мас (проб, одначе, я не робив). Але в їй є кілька окремих надзвичайно гарних і сильних поетичних місць (напр.—невольників в турецькій тюрмі), і вони могли б знайти місце в збірці Кулішевих віршів, рахованій на широкі маси.

Льшасться ще „Драмована трілогія“, що складається з трьох віршованих історичних драм: „Байда“, „Наливайко“ та „Сагайдачний“. Найліпша річ з їх „Байда“: вона і найбільше цільна, і звичайна Кулішівська тенденційність виявляється в їй не так неприемно-гостро, і сюжетом своїм зрозуміліша нова й цікавіша, і відносно менше реторична. Що ж до „Наливайка“ та „Сагайдачного“, то вони мають у собі ті ж прикмети безформности, що й „Маруся Богуславка“, так саме вимагають багато пояснень, однихають од себе тенденційністю і нудять читача своєю нецікавістю і тим, що в їх мало явції. Кілька окремих інтересних чоловікові свідомому української історії місць і чудова (у всіх трьох п'єсах) мова певне не зможуть при тому ньому, що сказано, заохотити читачів, а надто читачів з народу...

Такі Кулішеві твори з красною письменства за другий період його літературної діяльності, і ледві чи помилиться той, хто скаже, що не багато добра змийде тут читач з народу.

Вшшого характеру те, що написав він попереду.

У своїй теоретичній статті радять Куліш учитися літературного смаку від народних мас,—то б то з тих зразків народньої творчости, які вже тоді блиснули перед очима народопрхильної інтелігенції своєю надзвичайною красою. І сам Куліш здавна додержувався цієї своєї поради і робив це на велике добро своїм писанням. Коли взяти ту літературу форму, яку давав Куліш своїм творам,—разу явко, що народня творчість добрий учитель, а Куліш—блисучий ученик.

Поперед усього мова. У крицях його творях вока тана ж народньо-проста і гарна, як і в Марка Вовчка, але значно сильні-

ша і без порівняння багвччв—і тоді вже, як і тепер, ніхто не міг переважити Куліша що до багатства його мови. Молучий стиліст єдинв артезм вислову з надзвичайною ввродньою його простотою. І та-ж сама народня простотв й виразиість і в способі оповідавання, в способі малювання людей і подій. Як і в гарному народньому творові—все просто й зрозуміло, нічого зайвого, евопомія слова й місци без ніякої шкоди за-для думки, за-для почування. Щоб упевнитися в цьому—досить прочатати таку перлявку як „Орія“, або такий жартик як „Циган“ *).

З цього погляду Куліш так саме, як і Марко Вовчок, додержав своєї теорії повною мірою.

Але що до змісту? Чи й він так саме був у згоді з тими ідеалами й вимаганнями, які стріваємо серед народніх мвс?

Це вже складвіше питання, і важче вв його подати добру відповідь. Тут треба неминуче вввірити, як сам народ приймвсте, що говорять ввтор, симпатизує йому, чи ні. Деякий мвтеріал до цього й дадуть ті записи й розмови народніх чвтвчів, які я хочу зараз тут подати.

Та тільки попередку одна пердесторога.

Говорючи про „законы літературнаго вкуса и народнаго смысла“ і силкуючись творити в згоді з тими законами, Куліш розумів той народ, який сотворив ту народню поезію, що була Кулішеві зразком, і той, який ще любив і беріг її в своєму ро-

* Не могу не зробити тут однієї уваги. Як почав у московському письменстві Лев Толстой випускати свої народні оповідавання („Чайъ люди живы“, „Богъ правду видать, да не скоро скажетъ“ та інші), то дуже багато гомоніли і в Росії й по за Росією про надзвичайну „библійну“ простоту його писаннів, якої не знайдеться ні в одній літературі і т. и. Писав про це дехто навіть і з наших братчків. А тим часом тієї простоти і впродности українська література досягала вже дуже давно і в краєвих оповідаваннях Марка Вовчка або Куліша—ні трохи не гірше, ніж у народніх оповіданнях Л. Толстого. Та вже така наша нерозумна доля, що навіть свої забувають про те, що давня мають. До речі тут додати, що так саме було й з славетним Толстовським народвцтвом—таким поширеним у восьмидесяті рокв. Хто прочтає уважно 1-й та 2-й Кулішеві „Лвсти з хутора“, той зараз побачить, що ті самі думки висловив Куліш ще 1861-го року і, коли хочете, ввсломив їх систематичніше і без тих крайностей, як потім у Толстого.

зумі й серці. Але колективні індивідууми так саме невпняво і повсвчаско відмінюються, як і звичайні. Тим то й той народ, явй *твори* тую поезію, був уже не такий, як той, що її тільки *бері*, а ще більше не твкй е той врод, який пережив стільви відмін і всяких впливів, скільки пережив наш народ з шестидесятих років і до наших днів. Тим то й результати досліду з читанням Кулішевих, чи яких виших, творів серед народу могли б бути тоді, в п'ятидесяті та шестидесяті роки минулого віку, більше або менше не ті, що тепер. Той безперечний фвкт, що тодішній народ стояв духовно блвжче до своєї поезії, не може ж не мвти тут впливу.

Та, як уже сказано, тодішніх дослідів ми не маємо. Через те, зробивши сю пересторогу, спробуємо покорвстунатися з того, що е.

III.

Серед моїх сільських чвтачів та слухачів *) Куліш не належав до особливо читаних ввторів. Це залежало поперед усього від того, що до недавнього чвсу всі Кулішеви кнйгв дуже важко було знайти: старі видання повипродувалися, нових же дозволяв, і я міг давати їх моїм читачам тільки в одному примірникові; були потім ще й інші првчвни,—їх видко буде з дальшого вивкльду.

Почву з „Досвітою“. На цю кнйгву часом впадалвся, бо на Куяіша дуже легко нападтися: сам він дає до цього багвто матеріялу... Нападаючвся ж за діло, дуже часто чеплялися й зовсім без діла. Звісно, „Досвітки“ не е кнйгвою вогняно-вдхненвою поезії, але все ж це поетична кнйгва чоловіка з великою і благородною душею. В її озвалося серце, що палко билося за-для добра й щастя рідного краю, над ввою думала голова, за-для якої все добро життя було в служевні національному відродженню рідного народу, її написав руки, що вмилі за-для сього невсипуще працювати. І не все й одблося в її, і через це вона й заграла свою роль в історії ма-

*) Я не буду про їх тут говорити—охочий хай прочитає те, що про їх сказано в двох згаданих моїх розвідках: „Українська книжка на селі“ (Зоря, 1892) та „Шевченків „Кобзарь“ на селі“ (Нова Грохада, 1906, II).

нашого відродження та й досі застається інтересною, дарма, що має свої хиб, з яких найбільшою є безперечно перевага розуму над надхненням.

Найбільше зацікавила моїх читачів у „Досвітках“ поема „Великі проводи.“ Відомо, що Куліш уже і в ті часи не полюбляв гайдамацтва. Він малював собі вищі ідеали і силкувався знаходити в українському минулому людей, що відповідали б тим ідеалам,—

Не спанілих, не склопілих
Дітей України.

Такого він знайшов в особі Юрія Немирича—високоосвіченого соцініліянина, ідеаліста, великородного пана, що покинув своє панство, пристав до козацтва і був творцем так званих „гадяцьких пактів“—конституції України 1658 року. З його змалював він свого Голку в „Великих проводах“, як то й сам каже в увагах до поеми: „Характер вимышленниго Голки оснований на главныхъ чертахъ Немирича, главного двигателя всей Выговщины. Эта поэтическая личность стояла далеко выше своего вѣка. Изъ уваженія къ ней, авторъ не рѣшився примѣшивать къ ней въ романѣ или поэмѣ вимысли, и создалъ Голку, имѣя въ Немиричѣ доказательство, что подобныя явленія были возможны въ варварскій и трагическій вѣкъ.“ *)

Високим ідеалістом є и Куліша й Голка. Він покидає панське життя, щоб оборонити права свого народу, прыва зневаженого українського „хлопа“. Він бореться вкупі з народом проти кормиги панської. Та разом з тим він велико-гуманний чоловік, він не хоче міжнародного ворогування, він обороняє мирних польських і жидівських людей од свавільного розбишадства збуреного гультайства. Він мєрять засіяти

Надії

І думи високі
У козацькій, у лицарській
Натурі широкій.

І тоді—

Збудується церква нова,
Під небо знесеться,

*) Основа, 1862, II, Примічання къ поемѣ, 79.

Як істини вічне слово
На весь мир пролеться,
Як забудуть братів брати
Мужиками ввати;
Як у всіх нас на Україні
Одва буде мати.

Але саме ці „думи високі“ і не зрозуміли ті, серед яких Голка жив, чи то зрозуміли їх зовсім внакше: його заборона вбивати й грабувати і його кохання до польської панни вавернули гультяйство на ту думку, що він уже перекинувся до ляхів. Гультяйство збунтувалося, вбило його і розтерзане тіло викинуло в Дніпро-Славути.

Ой багато у Славути
Дивного, святого;
Найдивніше—щире серце
Голки молодого.
Розтерзане, криваве
Б'ється під водою
І всю воду ісповнає
Думою святою.

Та як же привітали цю „думу святу“ ваші сільські читачі? Не можна сказати, щоб вони зрозуміли Голку, хоч усі ті, про яких далі мова, вже попередку знали від мене з української історії стільки, що відносини могли зрозуміти.

Ось що написала про його молодця Уляна К. (скінчила сільську школу, багато читала): „Голка мені не подобається через те, що він хоча до козаків був у серці прихильний,—а чому йому не бросить жить у поляків (sic!), а що то за козак, коли він тільки думкою козак, а на ділі поляк? Хоча він і хотів, щоб на Україні була воля, а забороняв, як де козаки нападали на восток і грабували, а ксьовдзів убивали, то він це забороняв. Саме ті ксьовдзи були вороги люді, то нащо йому їх жалить? Я думаю, його по правді і вбить велів Хмельницький. Нащо йому тайно одпускати ту Рарожинську, коли вона хотіла зла Україні? Він про те знав, що вона ворог рідного краю, а номіг їй утекти. Може б і був з його коли гарний козак, тільки ж чого він був прихильний і до поляків, котрі, як попадуть козака, то як люто мучуть: воли не без очей, так без рук, а вже зроблять великою. Хоча він любив цю Рарожинську, а все пам'ятав би, що вона

ляшка і хотіла зла Україні.—Книжку не зовсім розумію,—хто його мати і як так, що він козачого роду, а живе у ляха”.

Лагідніше озвався про Голку парубок Петро К. (те ж скінчив школу і багато читав): „Голка був чоловік гарний тим, що оддурився од шляхтв і здумав своїх братів оборонить. Він хотів добра своєму народові, воював із шляхтою, обороняв людей своїх. Одно Голка зробив погане діло, що проміяв на чорні брови, на квірі очі усю Україну. Голку козак убив за те, що у їх звичай такий, як хто з козаків заховається в полячку. Книжка ся дуже гарва тим, що вовв розказує, як колись було жвть нам”.

Ще більше сподобався Голка школьному товаришеві цього парубка—Якову Є., теж книголюбові. І сей не хвалив Голку за його кохання до ляшки, але зрозумів його людяві заміри. Він кавав, що Голка „і Україну любив, і правду“ і через те так і робив, як йому совість неїла; ну, а кохання до ляшки—це можна й простити,—зради ж тут нема. Яків Є. за-для цієї тільки поеми придбав собі „Досвітки“ і дуже шавував їх.

Меві здається,—дуже варто було б надати сю поему дешевим видавням з популярною історичною передмовою. Вона вчить гуманности, ниступає проти міжнароднього ворогування і разом з тим—в оборону нас од пняського утиску. Навіть у того, хто не вподобає собі Голки,—поема не може не збудити в голові багато думок, які може згодом доведуть тую голову до зовсім інших поглядів.

Маленькі історичні поеми в „Досвітках“: „Солонця“ та „Кумейка“ дуже подобавсь тим, хто знав уже дещо з української історії, але „Дунайську думу“ не розбірав: щоб її зрозуміти, треба вже більше історичних знаннів. У поемі „Настуся“ є чимали гарних поетичних місць, і зона зацікавлювала читачів, але не задовольняв їх, бо здавалася їм нескінченою. Та вона такою й справді є, бо ввтор уриває її на тому, що герой—Морозовко—поки лишається дома, але має поїхати на війну.

Ще трудніше було моім читачам з п'єсками ліричними. Такі речі, як „Заспів“, „Нвродя слаза“, „Сам собі“, „Старець“ та інші не були їм добре зрозумілі: щоб цілком зрозуміти їх, треба знати багато фактів з громадського життя інтелі-

генції, а цього саме й не знали мої читачі. В иншому місці *) я дав коментарь до віршів „Что есть мнѣ и тебѣ, жено?“, і тільки після цього вони ствють цілком зрозумілим для інтелігентного читача, селянинові ж, звичайно, розібрати їх ще трудніше. У цих віршах говориться про вченок одного з політичних „злочвнів“ початку шестидесятих років (йому й вірші присвячено); та сільським читачам, коли вони не знають про минулу визвольну боротьбу в Росії, дуже трудно зрозуміти про що саме тут річ і до чого тут слова:

З матернього жона
Утікають роспинатись
Серед Вавилона.

Так саме й „До Данта“ зосталося цілком незрозумілим уже через те одно, що ні про Данта, ні про його „Пекло“ ніхто нічого не знав. Одній з чотвочок дуже сподобалось „Люлі-люлі“— смутні вірші про самотність душевну.

З трьох перекладених в Міцкевича річей баллада „Русалка“ не зацікавил моїх читачів, в в балладі „Химери“ зовсім вони не добрали ніякого ладу, та, коли хочете, се й добри: у романтичному стилу оповідается, як душа милого прилітас до мвлої— звичайна варіація світового сюжету; та варіація ся кінчається нападом на матеріалізм, на „письмака“, що посмів се повірити, мон би душа прилітала: хоч він і „великі речі знає, незнані для люду, та, не мавши його серця, не побачить чуда“, а „темнота чудо бачить“. За те всім читачам дуже подобався, торкаючи їх за серце, гаривий переспіє п'єски того ж автора: „Чумацькі діти“ (Powtór taty). Се властиво й се нереклад: Куліш узав у Міцкевича тільки сюжет, але обробив його цілком по українському, на українському народньому ґрунті,—вийшла п'єска дуже близька до народнього розуму й серця.

Кінець буде.

Б. Гриньєнко.

*) „До історії Кулішевих „Досвіток“ у „Науковому збірнику, присвяченому проф. М. Грушевському“, 518.

На чужому.

На полі за селом старе кладовисько...

Могилии здебільшого позападали і зрівнялись з землею. Кругом них дрібний вишняк і подекуди висомі тополі та осокорини з вороїячими гніздами. Старі „фігури“ похилися і заховались у гущавині, тільки де-не-де виставляється верх з обломаним перехрестям. Трошки далі, за вишняком—иладовисько прикро схиляється вииз до річни. Могилок тут зовсім не видно. Невеличке плесо, укрите від пекучого сонця горою та деревом зелєіє, як рута.

Тихо на кладовиську. Зрідка вітрець перелетить по берєзі, зашелестить осоморинною та раптово ирутєє крило на вітряку, що оно-но стоїть на лобу за ровом.

У куцах, під старою фігурою, сидить двоє дітей. Старшенький, хлопець роїв 8—9, з блідим обличчам і сонними очима, ліниво простягся на могильці. Худі руки його з тонкими брудними пвльцями обдирають повільними рухами бугилу на дудку. Дівчинкв, трошки менша і жвавішв без упину цокоче й озирається на гуси, що пасуться між гробками.

— А мені,—говорить дівчинна,—здається, що вона вже достигла. Прись-ей-Бого достигла.

— Плети хармани,—апатично иидає хлопець.

— А отже ж і не хармани! Тільки иолупнути нігтем—таи шкурочна й облазить.

— Ну, та ще яи там иолупнути.

— Та от ходім, то й сам побвчиш.

— Ет! Розиосилася з своєю динею, як з писаною торбою! От як дождемо пречистої, дак і мені тато куплять. Казвли,—яи тільки-но добре отаву доглядатиму, то й диню иуплять і иавуна—здорового-здорового.

— Еге, иудлять! Зиов проп'ють, що зароблять.

— Ну, то мати принесуть.

— А тато од мами гроші одберуть... Ждн, Паиаску... А в мене буде динька, а в тебе ні! А що? Ага?!

— А отже ж і в мене буде. Тобі на злість буде,—вийшов хлопець з своєї звичайної апатії. А ти оно-но краще катни та гусей перейми. Про чорт-зна що балакає, а гуси у ярк злязять.

Побігла дівчина. Весело підстрибують чорні порепані ноженята по гарячій від спасівчаного сонця стежці. Довга хворостна гучно лякає в її руках—гусей лякає.

— Розумні гуси,—думає дівча,—знають, що тут на горі трава погоріла. Твк і пруться у зелену травцю.

— А гиля, гуси, в гнля! Татко аж 3 рублі дали за цей шматочок, щоб була отава. Не пасьтєся, гуси, не толочить травн,—гучає дівчина, підхльоскуючи сполохані гуси.

— Вас мати продадуть в-осенн, а корова змуватиме. Не купувати ж паші, як у піст купували. Чн так, Паиаску?—весело питається вона, сідаючи коло брата.

— Так! Казали мені татко:—„гляди—тільки-но буде столочене там, або з'їжене—то так тобі задка спншу, що й не сідатимеш.“

— І мені казали так само—і мені казали,—хапається дівчина,—а я й не хожу там навіть. Все тільки по стежці, по стежці.

— Знаю я—„по стежці!“ Як на диню біжиш дивиться—то нема тобі стежки. Твк через усе й женеш!

— Панаску! Панаску, а глянь-но, що то таке йде?

— Де?

— А оно-но! Єй-Бого якісь панн йдуть, та якого бага-ато!

— Зрадла, дурна, панам! Як панн, то й пани,—говорить хлопець, злегка підводячись.

— Наглянь, Панаску, за гусьми, а я побіжу подивлюся!

— Нема чого бігти,—он вони й самн сюди повертають.

Справді по дорозі од села тяглося чоловік із десять панночок та паннів. Де хто переплгував через рів на кладовисько, другі простували до брами. Обмахуючись хустками та обтираючи впрілі обличчя, компанія посідала у затінку під густою осоками-

ною. Частина розсипалась у кущах, роздивляючись, та шукаючи написів на хрестах.

— От, Паисаску,—гарно панни повбрані!—шепотіла тим часом Мотря, ховаючись за ліщиною. Он у тебе яка червона парасоля! А оно-но дивись, що то у тебе чорної на голові? Єя-Бого лопух якійсь,—показувала дівчина на гарнецьку брюнетку у білим повстянім капелюшку.

— Ой погана-ж яка! Очі—як бараболі, сама чорна,—зовсім як жаба з-під лопуха виглядає.

— А не вмовкнеш ти?

— А он той, що у синьому кашкеті, той у фершала на дачі. Тітка Горпина йому що-дня молоко носять. Я, як бігала на село...

— Цить... Дивляться!...

— Фу! Гаряче!—балакали подорожні.

— Ну й чи можна-ж гуляти в таку спеку?

— А за те ж тут гарно!

— Гарно і сумно,—промовила одна з панночок, з великим смутним очима.—Нагадується Бюкліна „Острів мертвих“; колорит тільки яскравіший, та нема тебе грандіозности й містичности.

— Ну, панове, вставаймо,—додала вона, підіймаючись.—Не забувайте, що за чотири години потяг іде.

— А й справді: кому треба у місто—не гайтеся,—підтримує де-хто.

— Панове, а гляньте-но: які славні дітки в кущах! Зовсім Гензель і Гретель з німецької казки,—промовив білявий студент у косоворотці, потягаючись і встаючи.

— А що ви тут робите, дітки,—га? Ходіть сюди!

Панаско понуро, з-під лоба розглядав панів і не рушався з місця; тільки патночок у його в руках швидко-швидко заходив, стинаючи вершки ні в чім неповинної бугилн та кропиви. Мотря ж засоромилась і запишалась, але поволі зробила кілька кроків уперед.

— Ну й гарнецька ж дівчиночка,—весело заговорив один з паннів.—Щоб тільки не така замурзана, та не шербата—годилося б її змалювати.

— Звідки ти, дівчачко?—ропитували другі, оточивши її з усіх боків.

— А що тут робиш?

— А хочеш цукерка?

Дівчинка соромливо усміхалась і поволі відповідала.

— А то хто такий? Твій брат, кажеш? А чом він сюди не йде? Чого він такий блідий? Ходи сюди, хлопче, не бійся.

Панаско підійшов ближче і, випроставшись, підійняв голову.

— Неначе я десь бачив цього хлопця,—озвався один з паиичів, з гарним випещеним лицем.—Чий ти, хлопче?

— Івана Ганчарука.

— Того що з паном позивався?

— Того.

— А де-ж твій батько тепер?

— Ось на старшиновому вітряку. За мелика найнялися.

— Ага!

— Знаєте,—повернувся панич до останньої компанії, що ліниво піднімалась і обтрушувалась від трави.—Знаєте, його батько дуже оригінальна людина. Оженився, братів багато, жити ніде—дак він одгородив собі шматок майдану, хату вивів та й почав жити. Дядько мій хотів одібрати,—бо майдан поміщицький—так де тобі,—„не піду“ та й годі. „Усю землю, каже, паиі зажерли і ще їм мало“. Мусів дядько процес розпочати. Насилу виселили. А тепер, кажуть, скоро нап'ється, то зараз і кричить коло монополії: „Чого я п'ю? Через панів п'ю! Усю землю, кричить, паиі зажерли, а ти хоч до хмари чіпляйся!“ Ха! Ха! Такий кумедний!... Та й синок, здається, у татка вдався: і погляд понурий, як у нього і характерна риса коло губ...

Тим часом розпитування йшли по звичайній програмі. Питали у дітей і що вони їдять, і що люблять, і скільки їм років, і як мати зветься і т. ін. Розпитували, реготали, критикували і знов розпитували. Дівчинка зовсім призначалась, Іла панські цукерки й весело відповідала.

Жваві очкі її перебігали з одного обличчя на друге, пильно приглядаючись до паняньських уборів, рукавичок, парасольок.

— Ну, буде вже з нас перебендювати тут. Ходім додому,—озвався один з чоловіків,—а то й справді потяг прогавимо.

— А скажи, хлопче,—куди ця доріжка йде?

— До річки.

— А далі?

— Твм, як по-під горою братися то можна у село зайти. А над річкою грузько і рів здоровий перекопаний.

— Ну, це дуриця. Гей, панове—ходім шукати „нових шляхів“ А хто там ще блукає? Сходьтєся, гей!...

Рушили й пішли.

— Страх люблю ходити незвйомими місцями, — говорила паничка у повстяюму капелюшику, поаолі сходячи з гори. — Чвсом твкий куточок можив ивдидети, що вік би, здається, там проживлв. От і тут. Дивітьсѧ!

Справді гарно. Соице заховалося за горою й видно тільки краєчок його та широкі пасасті проміи. Нв червоному фоні і тополі, і хрести, і вітряк—однаково здаютьсѧ чорними й сувори-ми. Далі зелений пригорок, обкопаний з країв і оточений жов-тою стернею. Унизу річка вузька та покручена; червоний захід одбиваетьсѧ у ній, красить її у яскравий колір і воив ще при-кріще вирізуєтьсѧ меж вузькими зеленими бережками. Кругом стєрії з свїжими копами, а одалік мріє село, заховане у садках.

— Ну й привабив ж травичка оця,—промовив один з паничів, показуючи на пригорок.—Висока й густа; от де покачтисѧ!

— А й справді дааайте!—підтримав ше хтось.

— Ви не пробували иколи у траві качтисѧ?—звернувся сту-дент до паничок.—Як же ж! Це одна з иайприсмиіших сіль-ських забавок. Роскішно! Особливо, як трава м'яка, та свїжа. Я, як був малим, то чвстеиько весною у житі качввсѧ. Твк ве-село якось, приємио і смішио. Трава лоскоче тебе, обгортвє, а ти котишсѧ по ній, иєнвче якоюсь чужою силою,—що далі—то все швидче, швидче,—дух забивас, голоза паморочитьсѧ,—довго встати иє можна. А чи иє згадати-ио ствровину? Куди иє йшло! Collega, ловіть книжку! Гоп! Pardonnez mesdames—коли иє скру-чу в'язів,—то певне швидче од зас буду ивд річкою.

Раптово і весело закутаасѧ він у тужурку і, затуливши лице руками, покачаасѧ з гори, лишвючи за собою довгий і ши-рокий слід. Всі зареготали. Де-кому теж закортіло спробувати, як то котитисѧ по траві,—і на вздогиці за першим посуиувсѧ другий... третій...

Крик, регіт, гамір...

— Паині!—поспішав до них здалека Панаско.—Що ви робите, панні! Нащо ви траву толочите, щоб вам у головах потолочилося!... То батько на отаву найняли... Мене бнтимуть!... Паині-и!...

Вечір. Стемніло. Тихо, тільки десь здалека чутно рівний гуркот од потягу, та з села доноситься якась смутна й повільна пісня. За вітряком у невеличкім городчку щось неначе ворухиться. Чути, як під сояшинками у кушастім вінччі щось хлипає і голосно шепочеться.

— Хиба я винен,—чутн,—хиба я винен, що воно стовчене? Я панам казав.. „Не товчіть“, казав.. А тато мене паском... паском... „А то гляди,—кажуть, а то гляди... А на паскові гудзик з дядькової шинелі... Так горять плечі... Так горять...

— Ті качаються,—чути трошки тонший голос,—а панни реготять та у долоні плещуть. А та, що як жаба з-під лопуха,—як брикне ровом! Як брикне—та по моїй дині. Так і просадила. „Фел“ каже,—„Черевк пропав“—та так гидується та обтирається. А мені...

— Що твоя диня?—Про те тебе не били. А от мене... То все через тих панів!—говорить хлопчик, і лице його, повернуте до місяця, має суворий не дитячий вираз.

— Все ті пані! Усю землю зажерли і ще їм мало!...

Є. Щербанівська.

ДО В'ЯЗНІВ.

Не шліть на долю нарікання —

Вона до вас, як сон, прийде;

Ви право маєте на волю,

Насильство ката упаде!

Ви не кажіть—не можна жити,

Тюрма на вік задушить нас,—

Боріться! Скоро виймуть ґрати,

Не за горами волі час!

Ви молоді—надія серце

Ще вам зогріє, оживить;

Іще любови ясніє сонце

Країну нашу освітить!...

М. Вдовиченко.

ЧЕРВОНА НІЧ.

ДРАМАТИЧНИЙ НАРИС.

НІСОНА ЧЕРНЯКА.

ДІЄВІ ЛЮДЕ:

Сарра—40 літ (діється через рік по смерті її чоловіка).

Діна—дівчина 17 літ . . .

Мойшеле—хлопчик 9 літ . . .

Фрейделе—дівчинка 4 літ . . .

} її діти.

Зіма. Друга година вночі.

Темний, напівзавалений льох. З одного боку—бочки з кислотою капустою, оірками, моченими яблуками; з другою — поприсипувані піском купки картоплі, буряків та моркви. Посередині, на поскиданих купою перинах, подушках, свічниках та інших хатніх речах лежить Сарра. Біля неї з одного боку лежить Мойшеле, з другою—Фрейделе. Десь осторонь, за бочками, притулилась Діна. Груди її рве кашель.

Сарра, Діна, Мойшеле і Фрейделе.

Мойшеле (*пошепки до Сарри*). Мамо, мамо, ти спиш?

Сарра. Ні, сину, не сплю. Мені спати не можна. Бог знає, що може скоїтись...

Мойшеле Що ж ти робиш? Ти думаєш?

Сарра (*глибоко зітхнувши*). Так, дитино моя, маю про що думати...

Мойшеле. І я теж думаю, матусенько. Знаєш, що я пригадую? Пам'ятаєш, давно-давно, як у нас усе в квартирі розбили, ми отак само ховалися тут, у сьому льоху... цілу ніч... Тато тоді ще живий був... Я біля тебе лежав... Я, матусю, татка добре пам'ятаю... добре...

Сарра (*зітхнувши*). Твк, тоді тато живий був. Пограбували добро, але ж твки наша сем'я була вся вкупі... А тепер—сами, сироти... мов той камінь... Батько, ще й молодий, вже глибоко в землі, в Шлойме—там, у далекій Америці. Бог знає, як йому там жити... Не сподіваюсь навіть будлі-коли побачити його,— слаба я, не доживу... Лишилася одна з маленьким дїтками, з дрібнотою (*потиху плаче*).

Фрейделе почувши плач матері, теж починає плакати.

Фрейделе. Мамо!... Я боюся...

Сарра. Не плач, донечко, не пльч, радість моя! Ходи до мене! Де ти? Тобі холодно, моє дівчатко?

Фрейделе. Хойодно.

Мойшеле. Не можнв, Фрейделе, плакати... Ще козаки почувють...

Фрейделе. Більше не буду.. Козаки не п'їдуть?

Сарра. Ні, донечко, вони сюди не прийдуть.

Фрейделе. А чейкеси теж?

Сарра. І черкеси не прийдуть.

Фрейделе. А д'ягуни?

Сарра. Драгуни теж. Ніхто сюди не приїде. Присунься до мене, донечко, я вгорну тебе в мое уквивло,—то ти вгрієшся, заснеш,—в вранці, Бог ласть, утихомириться.

Мойшеле. А Лейба тоді приїде, мамо?

Сарра. Бог знає, де тепер Лейба. Побіг! І як уже я його благала: „Не біжи, Лейбе! Будемо всі разом!“ Ні, де тобі! Він, мабуть, на вулиці. Господи, Владико, заховай його від них!

Мойшеле. У Лейби є ліворвер. Він не боїться козаків.

Фрейделе. І чннжал.. чннжал... я самв бачила...

(Діну душить кашель).

Сарра. Ти не спиш, Діно?

Діна. Ні, кашель не дає.

Сарра. Застудилась... Діно! Тобі Лейба нічого не казав, як ішов?

Діна. Він казав, що йде на шкільний двір. Твм зберуться наші...

Сарра. Бог знає, чн ще живий нвш Лейба. Горе мені! Кладе свою голову за всі! Тв ще чи зроблять вони хоч що небудь?

Діна. Пам'ятаєш, мамо, два роки тому... Як би не вони, то ми б давно вже не мали крамниці.

Сарра. Тоді було одно, а тепер друге. Тоді хоч військо й помагало розбійникам, але само не грабувало. А тепер воно почало, і Бог знає, як усе скінчиться... Стільки стреляно... Не дурно... Мабуть не одного вбито, не одного ранено...

Діна. Як ми лізли у льох, усе небо від базарю було димом повите... Я лежу й гадаю—чи не підпалили вони крамниці?

Сарра. Ще що вгадай! Поліція того не зробить... Кому буде шкода? Аджеж крамниці мійські!

Діна. Останніми часами все так. Хоч собі око вбито, аби їм два... А виходить саме навпаки...

Сарра. Ой, діти мої! Доброго ми нічого тут не діждемося. Нема чого нам сподіватися. Душать, палять—усе єврея. Нема нам оборонця, нема нам судді! Кому можемо ми скажитись і на кого? *(Чути глухий постріл з рушниці „Гррах“ вривається в продуховину й лунає в льоху. Діна схоплюється з своєю місця).*

Діна. Чуєш, мамо, як стрельнуло? Недалеко, мабуть... *(Намацує кінжал, міцно здавлює його рукою, мов скаменіла стоїть на своєму місці, втопивши очі в темряву).*

(Фрейделе плаче).

Мойшеле *(тремтить. Говорить дріжачим юлосом.)* Не плач, Фрейделе!... Почують... Не можна плакати.

Фрейделе. Я не буду... Я боюсь...

Сарра. Заспокойтеся, діти мої! Заспокойтеся! То далеко... Тільки здається, що близько.

Мойшеле. Мамо! То встрелили когось?

Сарра. Бог знає, що там діється... Заступи нас, Боже милосердний! Господи! Зглянься на мої діти малі!

Діна. Одного, мамо... одного я боюся... Як я згадаю... я... їх... себе... *(Почина істерично ридати).*

Сарра. Дочко моя!... Дочко моя!... *(Хоче сказати щось, але ридання здавлюють їй горло і вона не має сили вимовити).*

Мойшеле *(блажаючи).* Мамо, мамо! Годі... Ти ж сама кажеш, що не треба плакати... Треба сидіти тихо...

Сарра *(вдержуючись).* Само плачеться, синку мій! Само плачеться... За що нам така недоля гірка!

Мойшеле. Ой, мвтусеєнко, яи би Бог зробив чудо та їх усіх—і нозаків і черкесів... боюся й вимовить... Вони такі лютії Кого стрінуть—б'ють, мордюють.

Фрейделе. Я їх не люб'ю... Нв що вони б'ються?

Сарра. Вони вже так остогидли усім, що навіть Фрейделе їх ненавидить (*Приортає її до себе*). Ой, донечко моя!

Мойшеле. Я присунусь до тебе, мамо! Чогось так боязько стало... страшио... Мамо, це не правда, що мрець...

Діна (*перебиваючи йому*). Не говори дуриниць, Мойшеле! Це брехня: мертвий не встає з домовини.

Мойшеле. Брехня? А Сендер, сии ребе, назав, що в одному містечку мертвий що-ночі стунався до рабинв...

Сарра. Годі, синиу! Годі! Здається, Фрейделе засиуль... Дитино моя мила! За чії гріхи повиннв ти муи терпіти?

Діна (*стиха. Голос її тремтить*). Мамо, ти не чула?—здається, двічі стрельнуто.

Сарра. То тобі вчулось...

Діна. Один постріл з револьвера, другий гучніший—мабуть з рушницї. (*Часту стрільбу чути раз по раз гучніше, катрїя над льохом дріжить*). Здається, стріляють сюди, в льох. Чуєш?

Сарра. Чую. Боже мій! Не одверни очей твоїх од нас! (*Стрільба переходить в страшенку канонаду. Шум, ірюкїт, ніби бомбардування з гармат. Через кілька хвилин стихає*).

Діна. Мабуть нвщі стрілися з військом.

Мойшеле. Матусеєнко...

Сарра. Лейбв певно між ними. Боже всемогучий! Не відбїрай його у мене. Сиу мій дорогий! Дитя моє! Досить вже ти намучився. Пальця поналїчили, в ногу ранили ще за того погрому... Життя, життя його даруй менї, о Господи! (*Плаче*).

Мойшеле. Мвтусеєнко! Лейбв буде живий! Ось побачиш! Не плач, матусеєнко!

Сарра (*крїзь сльози*). Сїльки здоров'я втрапиш, поки зростиш вас та до розуму подоводиш... Постарїлась, переболїв... Зовсім слабв тепер... А скїльки перемучитись довелось! Трус, арешт... скїльки це сили відбїрає у матерї, життя виорочає... А як Лейбиовї відірвало пальця, яи ранею його в ногу і треба було робити операцію. Твм чи те, чи се, а матерї вже серце

кров'ю обкипає... Але... я не нвіраю... Певно, мн того варті... Втручаємось, де не треба...

Діна. Хто ж вннен?

Сарра. Тв вже ж не я й не батько твій. Хвій подовжнть Господь усім нм віку! Нм не треба втручтись... А всю злість на нас зганяють.

Діна. Ні, мвмо! Тн не розумієш. Ви не хочете зрозуміти.

Сарра (*перебива її*). Бачнш, якнй нм з тобою прибуток: лежнмо зарнтї в землі нв п'ять сажнів, нвс душать, мордують... І хто знв, чнм воно усе це скінчиться!?

Діна мовчить.

Сарра (*зітхає*). Хнба були колн твкі погромн, як тепер?! Бувало, пограбують добро, знищать усе в домі, але людей хоч не займали, жнттям дарували. А тепер? (*Мовчать*)

Мойшеле. Мвмо! Яюсь то ніяково... темно... як бн була свічка...

Сарра. Небезпечно тут, сннку, свічку світити... Окружн солома, сіно... Можнв ще, боронь Боже, пожежі наробити.

Мойшеле. Не можна? Ну, то й не треба. О, матусенько, як бн я був велнкнй!...

Сарра. Що ж бн тн, сннку, робив?

Мойшеле. У мене теж був би ліворвер і тоді б я вже не боявся. Я б тоді, як наш Лейба, стріляв у ннх. Адже їм можна? (*Чути розпачливий крик: „о-о-о! Гвалт! ратуйте, євреї“— потім постріл з рушницї. Фрейделе прокидається з ляку з плачем*).

Фрейделе. (*плачучи*) Мамо... де тн?

Сарра (*обіймає її*). Я тут, донечко, біля тебе, втіхо моя!

Фрейделе. Воїн бнтимуть?

Сарра. Ш-ш-ш!

Діна. Мабуть недалеко... Я хочу, мвмо, вилізти з льоху, нншком піти на вгород, подивнтись, що там робнтись...

Сарра. Немв чого ходити. Бг знає, що може скоїтись... Не треба.

Діна. Ніч темна. Ннчого, мамо! Я тільки подивлюся та зараз же й нвзад повернусь.

Мойшеле. І я з тобою. Я піду нищечком, тихісінько, нав-
штницьки.

Сарра. Вам хочеться йти? Будьте, дітки мої, обережні!...

Діна. Де ти, Мойшеле? Йди лишень сюди, попереду ти дізь,
я тебе підсажу.

Мойшеле. Оттака ловись! Воив мене підсажуватиме! Лазити
я краще за тебе вмю, ще й тебе ивчу.

(Лізуть по драбині, попереду Мойшеле, потім Діна)

Сарра. Крий вас, Боже!

Фрейделе. Мамо! і я хоцу йти!

Сарра. Куди ти, дрібнятко, підеш? Вони на хвилинку, тіль-
ки подивляться, щд там робиться, та зараз же й ивзад.

*(Чути, як Мойшеле з Діною шепотять проміж себе: „Страш-
но голову виставити. Не“... Чути дужий постріл, потім друий, тре-
тій. Сарра, уся помертвівши, встається на однім місці, не маючи
сили поворушитись).*

Фрейделе. Ма-мо!...

Сарра. *(Опам'ятавшись)* Діти мої! Діти... Боже милосердний!
Нв що я їх пустил!... *(Через силу зводиться з місця)* Фрей-
деле! Ти ж у мене хороша дівчинка! Не плакатимеш? Я піду
покличу Діну тв Мойшеле. Хай вони не граються з вогиєм.

Фрейделе. Я боюся... *(Чути ходу, потім шепотіння).*

Сарра. Вони йдуть... Дякую тобі, Отець мій! *(Діна й Мой-
шеле вертаються до льоху).*

Мойшеле. Не встигли ми, матусенько, вийти на вулицю,
вж-тррах! тррах! Стріляють. Усе небо червоне.

Діна. Горить, видно, базарь.

Мойшеле. А вже ж базарь... З того боку...

Сарра. Горе мені! Краминиця щавш...

Мойшеле. Знаєш, що це за стрільба? Дінв вгалала. Це са-
мооборона з козквкми... Кричали, здається, ивші хлопці. Діна хо-
тіла зупинитись, влє я не дозаолив. „Ти, кажу, ще злякаєшся“.

Сарра. Ти кажеш—наші? Наші? Лейбке певно там. Лишенько
ж мое!...

Діна. Хиба ж тільки одии гурт?

Сарра. А як і не один, то вже й добре? Чи не однокво—тут
чи там... Боже всесильний! Коли хочеш мене покарати, на маєт-
ку покарай!

Діна (палко). Лейба! Який він щасливий! Як я заздрю йому! Коли вже вмірати, то вмірати лицарською смертю, а не ганебною... Ні! Я не хочу так умірати!... Я не хочу... З зброєю в руках стріти...

Сарра (плаче) До чого ми дожилися!...

Мойшеле. Здається, на вулиці галас якийсь... (До Діни) Чуєш? (Мовчать. Чути часто постріли і страшеккі крики. Вирозніше над усе чути: „То-ва-ри-ші, сю-ди!! Сю-ди то-ва-ри-ші!“... Прилушений галас чути раз-по-раз ближче. В продоховині блиснула блискавка і щезла.)

Мойшече. Ти бачила, мамо? Вогонь пролетів...

Сарра. Боже ж мій!

Діна. Вогонь? (Пауза. Стріляння знов починається. Крики вже зовсім близько. Дикий одук лукає в льоху: „То-ва-ри-ші! Не тікайте! Стійте на місці!... Ми їх не пусти!“... Кілька пострілів разом переривають юлос.)

Сарра. Ой! Лейбеле! Його голос!... Сину мій!...

Мойшеле. Лейбо!

Діна (кидається до виходу)

Сарра. Куди ти, дочко? Куди?

Фрейделе (юлосно плаче). Ма-мо-о!...

Діна. Ой!... Лейбе!... Я не можу!... Ой!...

Сарра. Боже, оборони його!

Фрейделе (як виваючи плаче) Ма-мо!... (Стріляння втихає. Чути тільки немудські крики, стоїк і дикий крик новаків: „Вот вам лівореери! Вот вам слабода!“... Молодий юлос: „Ой, ивалт! ой!“...)

Сарра. Дітки!... Вони вбили Лейбу... (Кричить страшенним юлосом) Лейбе!... Немає Лейби!...

Діна (в розпучі) Лейбе!... Ми всі загинули!... (Фрейделе зовсім расплакалась. Раптом льох відчиркється.)

Мойшеле (стиха). Лейбе, Лейбе, це ти? (Грубий юлос: „Гляди, гляди, і тут жиденята!...Хорошо! Скоро й вам бакю зададим!... Ей, сюда!“...)

(В повітрі з'являється чоркий клубок; чути ірюкіт; серед диму з'являється маленький воюк; вік блимає, збільшується і хутко обхоплює увесь льох.)

Сарра. Рятуйте!... Горимо!...

Діна і Мойшеле (разом) Горимо!...

(Фрейделе заходиться від плачу. Діна нидається до виходу. Великий воїнний язик лизька її, обіймає; вона зазирається. Бігає по льоху, біжить до матері, обіймає її, кричить: „ма-мо! „Воюнь обхоплює Сарру. Вона випусна в руц Фрейделе і здавленим голосом викикує якісь невиразні звуки: „Діт... рят...“, збірає остатні сили, хапає малюк дітей і несе їх до виходу. Чути тріск. Щось штовхає її і вона падає без сили. Знадвору чути страшенний стоїк: „Ма-мо!... Ді-на!“... Уся в диму її воїні з'являється постать Діни. Вона простягає руни перед собою до продухавини її нерухомо стоїть нілька хвилини... Усю її обхоплює воюнь і вона падає назад, в атище).

Завіса.

З єврейської мови переклали

Марія Ф. та Сергій Б.

ПЕРЕД ГРОЗОЮ.

Хмари насунулись... Тихше!... Довкола
Тині химерні лягли,
Наче природи пресвітлеє чоло
Думи сумні повили.

Хмари темнішають... Тихше!... Що буде?
Сльози? благання? жалі?—
Мукою сповнені висохлі груди
Неньки святої—землі.

Все притаїлося... Тихше!... З грозою
Гучно грімтимає грім:
Душу знеможено збуде до бою
Покликом грізним страшним...

С. Черкасенко.

Про Селянську Спілку.

Несподівано народалась, ведовго животіла, а велику по-слугу зробила визвольному рухові останнього часу Селянська Спілка. Та на жаль, матеріялам про неї й досі не багато одведено місця серед усіх інших подій визвольного руху. Нехай ці спомини про те, як вона повстала в явшім Золотоносському повіті, який вплив мала на людей та який слід серед їх кинула за свого недовгого віку—й будуть хоч невеличкою вкладкою до того цікавого матеріялу, який ще чекає слушного часу, щоб виявитись на світ.

Селянам скрізь по Росії живеться—ніхто не скаже, щоб добре, але ж проти інших українських, а особливо тих, що сидять по Чернігівщині, Полтавщині та Київщині, не живеться нікому гірше. Що сьому правда—довази бачимо й у тому хоч би, що ні відки не йде такої сили народу на переселення, як саме з цих губерній. Що до нашого Золотоносського повіту, то він достатками своїми буде середвій між повітами Полтавщини, і селяне тут, як і по інших місцях України, давно вже добре відчували усю недолу тяжку свого злиденного життя. Відчували, та важко було прибрати способів проти неї: дуже бо вона вже задала та вкоренилась. І було так не рідко, що й живіші люде потроху впадали в зневірря, відходили на бік од боротьби і прилучались до байдужих селин. Всі обставини життя ншого вельми тому помагали ще: попінські забобони вчили сидіти й не внять чого дожидатись; світ правди одгорожено від селян, просвітку ні звідки, темно-темно та бізнадійно було скрізь на селвх... І треба було велику мети віру в діло, щоб нести агітвшю на село, будити сонних; багацько добрих людей із щирими замірами розкуралась тут з рожевими мріями та любовію до сільського люду й поламали свої надії, силкуючись вікону темноту розвіяти. Безнадійно мвхнувши рукою, отрясли вони сільський прах од ніг своїх.

Але, чого не могли людські сили підняти, те зробила стихія, елементарна сила загального руху. Війна зродила революційний рух, и той вже воскресив до життя і сільський люд і тепер,—нехай хто собі що хоче каже,—а він дуже змінився до кращого, вигодувавшись і від колишньої своєї байдужості.

Окремими протестами залунали були спочатку поодинокі постановки сільських сходів про те, що пора й селянам кращого життя добувати. І хоч доводять, що селяне привадали руки, не добираючи туди є змісті тих „приговорів“, але безперечно—вони чимало вилкмили на дальший розвиток руху на селі. Народ з кожним днем все більше й більше розкривав свої очі, більше почав розбирати і смілиш балакати. Одверта критика державного режиму зробила те, що селяне більше почали вірити тямущим в поміж себе, аніж урядові, більше почали надій докладати на власні сили, аніж на чиюсь там ласку, і от на сім ґрунті виросла Спілка. Матеріалу для неї назбиралося дуже багато, а нікто після того, як городські та залізничські робітники загальним страйком вибороли маніфест 17 жовтня 1905 р. Заклеювало тоді й серед більш розвинених селян. „А ми ж хіба ні на що инше й не здатні?“—пішли балакати. Аж тут підскочив саме з'їзд „Всеросійського крест'янського союзу“ і проказав на селі стежку, куди прямувати. Преса широко рознесла про його відомості, разом з програмою Спілки, ало не в самій програмі річ. Заслуга з'їзду лежить, де видно, а саме в тому, що він ясно сказав, куди треба прямувати і що зараз треба робити, а також узаконив можливість одвертого єднання и Спілку. І селяне єдналися. Не так вони зналися на програмі чи платформі, як відчували и ній щось широ-народне, таки своє, котро не змінять народнім інтересам. Проводарями селян у сій справі були найрозумітіші люде. Насамперед бун тут зонсім ноней тип сільської інтеллігенції—се звичайні селяне, та тільки такі, що добро инше розбіраються, що вругом їх робиться. Далі старий тип підкачвої інтеллігенції, що здавна на селі пробує—вчителі, фершала, лікарі. Поглядами сільська інтеллігенція мінюлася від лібералів до крайніх лівих, та велика більшість з-поміж неї—то люде неанартиїні. І третє—се люде усяких таємних і явних політичних партій, од ка-де починаючи і йдучи аж до краю ліворуч. Тут можна було зуспити і соціаліста-революціонера, і заступника радикальної й демократичної (и той час ще не з'єднаних) україн-

ських партій, тут був і в революційної української партії, і з соціал-демократичної спілки... І в сій мішанині якось сам собою втворився поділ праці і склалося досить любомирне пожиття дуже не однакових елементів. В одних місцях робили заступники одної партії, в других—дивився й дивується: роблять поруч „буржуа“ з ка-де, або демократичної партії з соціал-демократом. Непартійні і сами працювали, і попліч з партійними. Як ті, так і другі до того часу проповідували слово правди потай і серед маленьких тільки гуртків, або розкидали агітаційну літературу по селах під конці, конь, по шляхах. А се був уже перший одвертий виступ усіх проповідників і в самім що найширшім масштабі; тут, вже не ховаючись, розповідали людям про події на світі та ідеали кращого життя. Першо, ніж казати про результати спільної праці та й про саму Селянську Спілку, мушу зазначити, що за тією завопальною працею ніде не було партійної гризні і, як далі видно стане, не через те, що ніколи було.

Партійний робітник, мало знийомий з умовами агітаційної роботи на селі, скаже: „Вс то можна, щоб члени різних партій працювали в Спілці та ще й иноді вкуці?“ Як аргумент до цього питання він може показати чимало тому нерешкод і зрешті не поїве віри, щоб тут могло зійти якесь єднання в роботі. Отже практика показала, що се справді таки можна. Річ у тому, що для широкої праці на селі за наших часів є такий неписаний мінімум домагань, над який не можна ййти, як що не хочеш застатися генералом без салдатів. Треба знати, що на селі позначалося вже певне переступне, тимчасове угруповання людей на два класи про які неці доводилося вже гонорити й які відповідно до духу їхнього я прозвав: один—широко-народнім класом, другий—пансько-дукарєвним *). І той мінімум згаданой політичної програми просто виникає з того рівня політичної свідомости, на якому стоїть зараз широко-народній клас. Хто зуміє з мінімумом тим рахуватись, той зможе зорганізувати в компакте ядро величезну більшість села й повести його за собою шляхом поступу.

У всь люде приставали до Спілки на основі програмки, що виробило й по селах розкидало „Полтавское отдѣленіе всероссійскаго крестьянскаго союза“. Програма ця, бувши у загальних точках (як прама людини-громадянина, право виборче, автономія України, то що) дуже радикально розроблена, виших питань тор-

калась тільки принципіально, згадавши, напр., про те, що земля мусить перейти до тих, хто її обробляє—себто трудящих людей, і зовсім поминувши питання про форму верховного уряду. Ся тактичність програми була зразом, як показала практика, її доброю првкметою.

І от неупартійні робітники, закликаючи до Спілків людей, клопоталися, щоб ці добре вирозумілів виставлені пункти програми Спілки; вони рахувалися з рівнем політичної свідомості народу і, шануючи традиції, або не круто з ними розриваючи, все-таки вели його вперед. Партійні агітатори пробували буди виставляти свої партійні програми. Так, у нас коло містечка Глемнязова працював для Спілки соціаліст-революціонер, що почав був свою працю на ґрунті партійної програми, і ось які з того були наслідки. В той саме час, як скрізь сходив одностайне постановляли приговор, що приствють до Спілки, нашому непохитному агітаторові зразу довелось з двох (а хто каже, що й більше) сходів просто таки утікати, рятуючи себе, бо він в одну душу хотів перевести домагання демократичної республіки. І після того тільки у його й діло пішло добре, як він перестав про неї згадувати. Виступаючи в Богодухівській, наприклад, волості, соціал-демократи тактично обминали се питання і через те Спілка розвивалася там добро, стояла міцно і впала тільки під натиском військової сили. Не те зовсім було в Глемнязовській. Там вона була благоденствувала й під першого нагніту легко розвалювалася. Сталося се, скільки ми знаємо, ось через що. Агітація зв демократичну республіку з-посеред широких мас перенеслася на окремі більш розвинені однини; широкі ж маси, їх дійсні домагання разом з тим занедбано, як їх менше зважали. А як принцип демократичної республіки селянською мовою зрозуміло висловлюється формулою—„Йти проти царя“, то й у тих поодиноких людей, що на його првстали, не було свідомости своєї правоти й законности, не було, як то кажуть, світлого ока виступати перед односельцями з тими домаганнями—

*) „Гр. Думка“ № 77 і 78—„Село під час виборів“. До речі, щоб не було непорозуміння, зазначаю тут ось-яку друкарську помилку в першій половині згаданої статті: „...де менше панських маєтків та економія (як у Велико-Бурійській вол.)“... треба було надрукувати—„...де більше панських маєтків“ і т. я.

ням, до яких вони не бачили гарячого спочуття серед широквих мас. І робота провадилася нивсь мляво, не захоплювала й самих робітників, а перші утиски, що впади на Спілку, засмутили й валякали проводирів, що не чули за собою міцної підпорв. За проводирями, звісно, розпудились і ті, що йшли за ними. Так само даремні заходи були партійних людей прищеплювати селянам аграрну програму своєї партії пілком. Не вдаючись у подробиці, скажу тільки, що взагалі з партійних програм чи то соціал-демократів, чи соціалістів-революціонерів праймалося серед селян добре саме те, що зосім не було характерним для цих партій — їх загальні домагання. Бо, напр., світлий принцип демократичної республіки, як одноголосно висловлюються натажки Спілки, у нас є поки що справою, багатьом на жаль, не сучасністю, а будучиною, та ще, може, й не дуже близькою. Знов же і в земельній справі велвчезна більшість селян у нас пристає на те, щоб усю землю віддати під казну (націоналізація) — котрі аразу і без грошей, а по других місцях — повагом і за гроші; але і ті, і другі кажуть, щоб ґрунти зостались, як і були, в приватній власності, і щоб хат не вносити. З сього вже можна ввести той принцип аграрної реформи, який до вшодоби првпав би вашим селянам. Щоб усю земля стала державною і щоб кожному, хто хоче порати асмяю, давати її, смількв там првйдеться з рівного поділу на дуні, а далі кожен сам уже користуватиметься з свого шматка, як знатиме, і одив до одного, як се й зараз є, щоб не втручався — отак, здається мові, можна скаактервзувати погляди селян на земельну реформу. До сього доросли вже селяне. А по-за тим кажіть їм хоч про авархізм, те вони від того раптово не перекинуться в щось инше, ніж зараз є, і практичвх наслідків од того не буде. Певна річ, треба, не покладаючи рук, дбати, щоб до більшого дійшли селяне, але вараз не з усяких традицій, що глибоко росворінілися в народі, можна поривати, щоб не одсахнутв від себе тим людей і не пошкунти їх до табору „естивно-русских“ партій, як от „праваоной порядок“ та инпі такі. Непартійні робітники, знаючи добро настроїв і психологію народу, не раз прохали гостей-партійників обвинуватв в своїх промовах де-які дразлівві питаєни, докв люде не підготоплеві ще. Через такий такт під їх првводом розвій спілкового руху йшов найдужче.

Гляньмо ж тепер, що робила Спілка та як по їй лишилися наслідки. Вона, насамперед, політично виховувала народ. Проводарі з усієї свід, з найбільшм притиском докладали праці на те, щоб вавчтв селяв, за якої форми державного режиму та з якими правами можна добтись бажаної земелькв. Для сього сврізь без упику проваджено відповідні розмови, читано книжкв, а коли се ваборонево робити у розправах та на сільсьввх сходах, то почали на розмови та читавня збиратись по хатах, потайки. Навіть газетв вазначали свого часу, що люде вдень сплять (се ж бо в осевн діялюсь), а вночі, зібравшсь десь у хату, лежачв покотом, цілі вочі, од смеркання до світання, слухають прв каганці промови та читавня. Де й тх промовців набралось та читачів, відкіля зродилася й охота до читавня навіть у тх, що завжди байдужи булв до кивкни! Цікавість так широко пішла, що ве однв би првклад можна знайтв, як селяне з цілої округв, верстов за десять, сходилсь на првзначене місце. Слухали та розмовляли до світа, а равенько, до зорі, щоб ніхто не вздрів, розбрєдались по домівках. Самосвідомість у людей зростала шввдко, немов у казці. Тільки й чути було ширє динування првятелів руху та свреготання зубовне у ворсгів його, як вонв одноголосно свідчвл: „ве впізнаємо людей, зовсім не ті став!“ І се на всьому відблося. Попам селяне перестали руки цілувати, перед брнчкою з дзвовнамв шапок вже не скидали, а начальству в потребі, як слід, „давали здачі“. Такі кивккв, як „Сицилійські крестьяне“, „Як люде прав собі добувають“ (виданив української радикальної партії), або постандв Московського з'їзду Селяньської Спілки дуже добре провазували стежку активної боротьбв. І дійсне, під препором Спілки селяне в багатьох місцях ствлсья з своїми одичвими ворогамв. Страйки у Велико-Бурімсьвій волості (місток ки. Сперанської), в Прохорівсьвій та по інших місцях відбілшили заробітов поденних робітників та срововх. Посквдано старих десятидворцін і настановлено новх мало не в половині сіл повіту. Демократизація волосного сходу дала добрі наслідки під час виборів до Думи, а крім того вона прокладає новий шлях в сільських та волосвх справах, оновившв персонал ввборного начальства та днучв надію на те, що на Земські Збори підуть тепер кращі, скідоміші елементи. Як що земство не буде зреформоване, а по-старому свду в йому матимуть помішкни, то сі нові селяньські послн

напевне складуть опозицію на Земських Зборах проти класової політики сучасних земств.

Спілка виховувала громадянський дух, розвивала інтерес до громадської справи, привчала селян дивитись на все новими очима і навіть нести жертви грішми, працею, хлібом. Коли те було, щоб селянин так залюбки працював на громаду, що й за 25 верстов не шкодував слати підводу і сам з нею йти,—а тим часом усі це робили, колов справ Спілки того вимагали. Всяк знає, як тяжко достається гріш селянщині, а треба було бачити, як охоче давалися у складку гроші: і на гуртову газету, і на квижку, і на те—чи куди послать кого, чи підвезть члена сусідньої Спілки, що првбув за ділом. Як нажко допослатись когось з розправи в офіційальним ділом, а по спільчанському тільки сказав бувало...

Спілка підіймала дух солідарности і громадської дисципліни серед народу, навчала шануват своїх промодарів та діячів і боронитись перед норогами. Коли голову Велико-Бурімської волосної Спілки, фершала Лісовського, підступом арештовано (в глузу під викликали його ніби во хворого і силоміць повезли) без трусу й допату—за те тільки, що він керував страйком проти княжкої економії, то селяне, знаючи, що на всій ввві була господиня маєтку ки. Сперавська, ухвалили—жадного робітника не дати економії, док не випустить на волю Лісовського. І віхто справді не пішов на роботу, хоч сила людей-наймитів опивдалась без жадного заробітку. Їх контентували у складчину, робили для їх севпку борошна, і навіть хуторі для сього об'їздали, сусідні з економією, не тільки сувіжкі села. І ще треба зазначити, що хоч люде дуже лихі булв на економію за підступницькі вчинки, проте бойкот пройшов цілком спокійно,—ві одного підпалу, жадної крадіжкв. А як Ляціаські селяне полествалися на сіно з економії, то самв односілці без поліції втрусвали його, одібрали й одвезли до В.-Бурімкв у волосний комітет Спілкв, а сей вже віддав управительові. Як заарештовалв найкращих людей з Прохорівської волости (між ними вже літнього і дуже за чесність уславленого далеко за межами своєї волоств хворого д. Літовченка), то хоча супроводив їх конвой із 100 чи й 150 салдатів, народ аж себе не тямив, щоб одбити забранкв (у Бубковій слободі за се декому не тільки нагаля, а навіть і шабель илетіло), та самв вже арештоваві прохали не рунати їх, бо їх діло справедлвве, і

тільки через це не скоїлось великої бучі. Сім'ям бідніших з арештованих вносили грошей, борошна—взагалі харчування їх при- няла на себе громада. Каткування правительством усього чесного не настроїло селян вороже до їх проводарів. Які з сех останніх не хотіли виїхати в сіл, а ждали арешту, то бували випадки, що всі благали їх виїхати: „Ви нам ще в пригоді станете, — казали, — а заберуть, то хто зна, що нам зроблять“. Спілка завела дисципліну не тільки в питаннях тактики, а й з принципіального боку. Там, серед амагань про землю селяне зви- чайно казали: „ось як, на мою думку, треба б, а там—як гро- мада, то й я так“.

Навіть і в чужому таборі Спілка зажила великої собі по- шани. Де її не було, там звичайно селяне боролися проти еконо- мії, хто як знав, і часто дуже не по-людськи, тоді як Спілка йшла сю справу по-лицарськи, була ногом шанована. Бо самі тільки, а не чим иншим можна витолкувати собі, наприклад, та- кий випадок, як один дідич з Золотоноської волости приїздив до голови Писчанської волості Спілки прохати, щоб той завіз її в суміжному з його економією селі. „Тоді, каже, я певний буду, що і я, й дітв цілі зостанемось, і скотвини не поріжуть, хати не спалять“.

Робота в Спілці вступників різних політичних партій і пе- реконань єднала їх духовно; ворогування не чути було, всі якось подільчии поробились і залюбки йшли на уступки за-для инчих здобутків. Коли, наприклад, партійна людина в промові до селян і скаже щось таке, що суперечить партійним поглядам другої, то ся остання змовчує. Не хочеться підірвати авторитет такого ж ро- бітника на спільному полі, хоч би він і був ідейним тобі ногом. Залах поту, жина практична робота якось ріднить усіх ци- рих робітників. Один мотив панував над усім иншим—зверати селян в рух темної сили й на шлях поступу їх поставити. Бо ж вони ще не навчили всі й початкової політичної азбуки спіль- ки, щоб завжди дати одсіч чорносотенській агітації*).

*) Відзначу тут одну подію, що не часто у нас трапляється, а тим часом дуже характерна. В селі С—х діяльним членом і пропагатором Спілки виступала інтелігентна дівчина; вона навіть на сходи виходила балакати і зажила великої собі пошани від громадян. Се була свідомо українка.

Зазначивши тут усі краці сторони Селянської Спілки, закінчимо їх, як на наш погляд, найважлишою. Спілка, не думаючи про те, якось сама собою згуртувала на селі в одне ядро весь опозиційний рух, себто виконала таке бажаве і в теорії й на практиці діло, до якого страшенно важко дійти найпланомірною працею. І поспіх той безперечно залежав од її неіспартійности, хоч иноді й доводиться чути, що міби то Спілка була організацією соціалістів-революціонерів. Ми не знаємо, як по других місцях, а у нас сказати, щоб Спілка була не то с.-р.-ською, а і взагалі партійною (розуміючи яку-небудь із теперішніх партій) організацією—ніяким способом не можна, і хоч би ось через що. Відвоєвувати до верховної влади одхляють її праворуч од крайніх соціалістичних партій, и дуже радикальне порішення аграрного питання ставить її лівіше й од, скажемо, української демократично-революційної партії. І ми певні, що об'єднати і згуртувати ту силу широконородового класу в теперішньому селі, яку витворила й зібрала біля прапору свого Спілка, не може одним власним силами ці одна з теперішніх політичних партій. А політичний момент показує, що потреба в тому страшенна. Бо тільки організована в поступовому напрямі сила громадянства може завоювати собі здобутки політичної думки й не дати своєю крив'ю замазувати тик, що й не прочитати ті золоті літери волі, які написано в маніфесті 17 жовтня і яких ніяка сила не зітре з нашого розуму та серця. Вже через одне це Спілка Селянська повинна жити,—вони мусять відродитися позапартійною організацією хоч би з тим на перші раз мінимумом програм, на якім вона існувала поперед. Робітників на се багатько неіспартійних знайдеться, да і партійні,—з власного досвіду се дуваємо,—напевне сього діла не цуратимуться: так првнаймі було вже, як бачили ми, раміш. Та чого ж і цуратись, коли певен, що твоя програма краща од інших? Кожна ж партія сподівається, що найбільш свідомий елемент селянства кінець-кінцем піде за нею, а се виключо конкуренцію в кращих її формах між партіями й повзточно було насаперед селам. Миючи кілька програм перед собою, вони не помацка, и свідомо виберуть, може, й одну з них, і тоді вже настане час і партійної роботи на селі.

На прикінці я ще хотів би нагадати землякам, що, коли російське громадянство в самому Петербурзі засновує, наприклад,

таку позапартійну „Лігу всеобщаго, прямого, раннього и тайнаго избирательнаго права“, щоб зібрати до-купн в цей момент і партійні й непартійні сили опозиції, то подбати за таке, хоч би для роботи на селі, нам, українцям, і Бог велів. Завадто бо справи у нас усі заплехні були,—не знаєш, каприкклад, за що більше лопатись, чи щоб було кому писати по нашому, чи щоб читати... Село ж єдина підпора й надія українства, а Селянська Спілка се—те авторитетне скрізь по селах імення, що одно тільки й здужає згуртувати під сей час міцве ядро опозиції. Коли ж вироблено буде міцні початки народньої організації на національному ґрунті, то й наша партійна робота піде тоді далеко жвавішим темпом...

Мандрівець.

Велика навчительна і мизерні учні.

Як що тому правда, що з історії добра навчителька, то не менша правда—що наука її здебільшого марно пропадає. Якийсь фатум систематично послав їй „сюрбних главою“ учнів—надзничайно тупих і ледачих, ні до якої науки нездачних, сліпих і глухих на все те, чого б можна од великої навчительки навчитись. І коли життя кльче їх ка іспит, то його наслідки раз-у-раз бувають ядн однаково фатальні: тупі нездари мусять прийняти заслужену кару, бо добра навчителька, що своєю наукою терпеливо подавала, стас невблаганною, коли приходить нарешті час розплити за старі гріхи недбалства, навага та неслухнянства. Воно б, може, було внаше, як би до іспитів кликано широкі масе людські, та поки що вони до офіційних учнів історії ніколи не малежали. Тут були досі тільки ті люде, що тоненькою плівкою покривають зверху широне моро народніх мас, той вищий шар, що сам неоправдані має претенсії—„творити історію“. а через те й бере її за об'єкт до власних творчих експериментів, не вважаючи ні на яку науку доброї навчительни, хоч би яка та наука була виразна. Одні з твх, здебільшого титулованих, нездар,—і таких мабуть меншість,—цвро вірять собі в те, що вони й справді—

„сілі землі“ і „творять історію“, а значить—мають право не зважати на її науку. Свої надії вони покладають на те, що матеріальною силою можна перебороти усіякі ідейні змагання, влонити, мовляв один російський революціонер, ідею нв вістря штика і, єдине спираючись на його, щасливо вийти з іспиту. Другі ж,—і цяв чи не величезна більшість між тими офіційними учнями,— такою спасенною думкою себе не тішать, та і взагалі мабуть ціякими собі думками голова не морочать. Вони просто сподіваються, що на їх вік надування стане, в по них щд буде—те їм бай- дуже: нехай хоч і змадеться усе на світі,—après nous deluge, як прокопався бун щирим словом один з цієї категорії учнів. І на думку їм не спадає: а щд ж, мовляв, буде, як потоп та прайде не „після нас?“... І от коли одні перецінюють вагу слухняної їм матеріальної сили, а другі розкошують собі, ніякого ляхв не передчуваючи—раптом зривається той несподіваний потоп. Здіймаються горихвилі на широкому, спокійному, як їм здавалось, до того часу морі народніх мас і вово, те море бурхляве, ломас, трощить і нівочить тоненьку півку, змітає її й розносить по широких просторах, топить у глибоких безоднях, де й сліду її не відшукати. Це історія, мудра навчителья, кляче до іспиту офіційальних учнів—отих, що були тільки тоненькою півкою поверх народніх мас. Історія завчасу перестерегала, що в середині того спокійного на око моря безумивно клеветить щось небезпечно, що там ідуть процеси розпаду одних форм життя й народження нових, і що довї форми й нового укладу вимагають,—тв чи ж вельможним нездарам зважати нв ту науку! Вони пускали її мимо ушей, як надокучливе даччання мухи, і що довше те вони робили, то гірша їх чекає росплата по нещасливому іспиті. Певна річ, без бою, без боротьби не мусквються вони берега й не осідають на дно; навпаки, вони всіх сил добувають, щоб не тільки звдержатись на понері, а ще й на-дово, ще міцнішими скувати кайдаками широче море та навести на його „тишь да гладь да божью благодать“, але всі заходи їхні так само безсилі, як і того персидського деспота, що в старовину катував з пересердя справжнє море бвтогом та годунав його кайдаками. Море кайдаки проглинуло, і раніше чи пізніше, а деспоти мусіли загинути, потонути в безодньому глибї того розбурханого моря; боротьба ж тільки зтягає їх конання,

на якийсь час вікладає аговію смертельну. Іспит великої навчательки ніколи тупилям та нездарам не мвнас дурно!...

Багато вже тону прикладів було на протязі тисячолітнього життя людського, але не було ще мабуть виразнішого над той, що відбувається на очах у нас—в Росії. Це вже скоро два роки, як величезне царство, що на $\frac{1}{6}$ усієї кулі земної розтяглося, палає вогнем революції й завзвту провадить боротьбу за кращі форми політичного життя, за новий лад, якого так дожидали, так прагнули і сподівалися усі кращі сини Росії. На очах у нас відбувається величезної ваги соціологічний експеримент, і від того чи кшого рівня його залежать доля не самих тільки народів Росії, а—нашенне можна це сказати—і цілого світу: його доля важиться зараз на терезах російської революції. Не диво ж, що тепер очі цілого світу обернуто на ту країну, де терпелива навчателька облишила внарешті спокій свій і покликкала до свого грізного суду нельможних учнів, і всі—одні з жахом ненимовним, другі з спінчуттям—приглядаються з надзвичайною цікавістю до того соціологічного експерименту, запитуючи себе, чим усе те скінчиться повинно і чи швидко, як Шевченко казав—

...спочинуть невольничі
Утомлені руки
І коліна відпочинуть,
Кайданами куті?...

Звідки ж той вітер узняся, що здужав розхитати інертну на око масу, яка доні століття спокійно терпіла вад собою, знущання всякі? Як повстала та буря могутня, що розбуркала широке, досі—здавалося—спокійне, аж мертвотне море? Який вогонь вапалав одразу таку силу везліченну людських душ і надхнув їм підваги та вавазття на боротьбу? Куди тепер життя наше весеться і де йому нупинитись призначено?... Питання ці михіть наворачуються кожному, хто тільки оберне погляд свій у той бік, де кипить кривава вже боротьба. Адже ведалимо ще скрізь по Росії тихо було та мертво: „народъ безмолствоналъ“, мовляв словами Пушкіна, так що деякі „философи“ почали були в безмежній терпеливості кародних мас добачати якусь навіть спеціальну „історичну місію“ Росії; освічені люде, за дуже нечисленими винятками енергічних протестантів, старанно виконували закон Щадринного градоначальника: „всякій человек да опасно хо-

дягь", а Мимрецов з Держимордою безборонно справляли своє діло—„тищить и не пуцать“, а зробивши це, або доставши куку в руку—спокійнісенько дримали на своїх „постах“, ні звідки ляха собі не сподіваючись. Правда, траплялось иноді, що хтось із тих, того „тащвлв“ або „не пуцали“, і наробить було криву, але щд це могло значити, рівняючи до загальної мертвотної, сонної тиші? То була тільки легісенька хвилечка на твою морі, і вона звикала зараз, а сонне життя тяглося, як і перше, а на сторожі коло знаменитих „основ“ („самодержавія, пранославія и народности“) знов дримав собі по-олимпійському бразві Мимрецов. І чудоні снилися йому сні, та і взагалі життя було таке для його, що кращого і в світі не зиськати. І от раптом—немон по слову поетовому сталося:

Незрячі прозрять, і криві,
Мов серна з гаю, помайнують,
Ніким отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита.
Сціваючою водою вмита,
Прокинеться...

Народ зламав своє дов чне ніжування й голосно заговорив, полохливий обиватель перестав „опасво“ ходити й підвів голову, а Мимрецов—де й поділася його постать олимпійська, його безтурботний сон-дримота? Як чмелений, квдається вів тепер, не розуміючи до ладу, щд таке саме сталося, але тямлючи, що сталося щось дуже для його погане, щд зриває у його ґрунт з-під ніг, і силкується він, усі свля свої напружуючи, щдб знову стара жити вазал *привераути, поли таж чудово йому дрималося, без клопоту й турбот, і такі сні гарні снилися.

Почалося „це“ для його справді, можна свазати, неснодіванно і, здавалось, без жадних првчнн,—але давно відомо, що від свічки, якій й цінн нся—шаг, Москва згоріла. Року приснопамятного 1904, в 15 день місяця липця, ибито по дорозі до Варшавського вокзалу в Петербурзі одного з найідеальніших Мимрицових, яких тільки приводила на світ земля російська—міністра внутрішніх справ Вячеслава фов-Плеве. Смерть його і стала за ту свічку, од якої запалав Россія. Загально кажучи, смерть—важка і сумна подія, що викликає звичайно нееселі почування, але цим разом

інакше сталося. Зніштя, що Плева нема вже на світі, відгукнувся по цілій Росії одним-односердним почуванням—полегкості і величезної радості; люде вітали один одного, як на великдень. Тв й не диво: то зійшов у могилу чоловік, що довгий час ввжкою зморою стояв над щасливою землею, лютий упірем собі із неї живу кров. Своєю особою він знаменував усі прикмети старого ладу в Росії, але вже зів їх до цілковитого абсурду. Непогомований автократизм російської бюрократії завжди чорною хмарою висів над Росією, але за царювання Плева з чорної хмари, як у тій нашій пісні співають, та стала вже синя—гніт дійшов до самого вже нікуди. Вгорі—величезний бюрократичний механізм, вивзу—повнезолеті маси народні, пригнічені, усяких прав людських позбавлені, мовчазні—такий був політичний ідеал всевладного міністра. І що витворив цей чорний дух Росії, які експерименти на згубу їй вигадував—згадаєш тільки, й то важко стане! Усі потреби цілого царства—економічні, політичні, культурно-просвітні і т. и.—занедбано цілком; мільйони селянства доведено до останнього ступня з'убожіння, сотні тисяч робітників піддано під безконтрольний гніт тепличної рослин, що звалася „отечественной промышленностью“; тюрми загачено тисячами політичних „злочинців“, яких уся вина була в тому, що вони любили безмежно свій рідний край і з щирим серцем ішли на працю для рідного народу; далеку Сибір зроблено владовищем для вращих людей свого краю; всяку тівь законности, як що вона може бути в автократичній державі, зламано й до 'станку, здавалось, винищено. Державна анархія, коли ніхто не міг бути певним завтрашнього дня („сегодня здѣсь, а завтра гдѣ ты, человекъ?“), коли „свободно рыскалъ звѣрь, а человекъ бродилъ пугливо“—така анархія неводільно панувала в Росії за того справжнього анархіста з міністерським портфелем під пахвою. Двхати було вже нічим у цій опорожненій з усього доброго й чесного атмосфері, де культивовано старанно тільки-но жандарів, шпигів та інших вірних слуг томряви і гніту. В старовину, кажуть, якийсь римський імператор, Калігула либонь, висловив був бажання—насадити всім римлянам одну голову, щоб її разом, з одвого маху можна було вляти. З щирим серцем про себе те ж саме міг сказати й Плева. Наш доморослий Калігула органічно не переносив навіть аби-якої, самої легенької, опозиції й вишив усе, де тільки вона йому вчувалася. Та й цього

Йому ще було мало, він і Калігулу перевершив, бо важки на те, щоб не тільки задушити опозицію, а що й примусити її скласти оди та п'яни на честь і славу Йому: хвали мене, мовляв, губонько, бо до мук роздеру. З уст Плеве вірвалась раз була знаменита фраза, що не досить Йому того, щоб преса—російська преса того часу!—не йшла проти уряду,—ні, він примусить її допомагати урядові. А що російській Калігула слів на вітер не видає, а такі справді зміни голови, коли не стинати, то провалявати, хоч і чужими руками—доказом тому такі події, як єврейські погроми в Кишиневі та Гомелі, де виразно видає вірвану руку всеросійського тирана. Оpubліковані за кордоном документи безпомилково доводять, що погроми ті інспірував і улаштував не хто инший, як сам міністер внутрішніх справ, маючи на меті з одного боку залювати найреволюційнішу в Росію націю—єврейську, а з другого—нап'якувавши несвідому юрбу на неповинних людей, одвернути її тим від впливу революційної агітації. Одне слово—Плеве ві перед чим не купився, аби тільки знищити опозицію, навіть не революційну. І якийсь час він певен був, що знищить.

Але талановитий, нігде правди діти, анархіста показався кепським учнем, який ніяк не міг до голови собі вбрати тієї простої науки, що давала історія. Надто один факт здався б Йому бун добре. Спочатку 1848 року Меттерніх писав, що віколом ще в Європі не було так тихо і віколи уряди не стояли так міцно, та вєбагато часу пройшло—і революційна хвиля змела ті уряди, а сам автор невдатного прорекування мусів наживати п'ятами з твердіві абсолютіві. І в Росії буря вірвалась саме тоді, коли заходами уряду, здавалося, роздушено вже до 'станну революцію й заведено сповій ідеальний. Та від спокоем тим тайлась буря,—е рему на рік незадоволення набірало гостріших форм, революційний рух зростає на силах, міцнів і ширився далеко більш, ніж попередю. Своєю фінансовою політїкою, особливо заходами коло того, щоб витворити „отечественную промышленность“, уряд одним заходом двох зайців убив, обох на власну голову: сприяє зростові робітничого пролетаріату та зруйнованню хліборобного селянства, і цим підготовляє ґрунт на революцію. Як наслідок того, почали зростати революційні організації, змови (страйки) поміж робітниками все частіше робляться й свідоміші, виникають криваві

розрухи серед селянства. Краща частина російської цензурної преси, на яку Плева поклав був обов'язок допомагати урядові, не то уверто не йшла до його на службу, але де тільки можна було, хоч і езоповою, за те в Росії добре врозумілою мовою говорила проти уряду, бо справедливо ще Берне сказав, що можна заціпити комусь рота, але примусити його проти волі говорити—то річ фізично неможлива. А поруч працювала велегальна преса, що вже не мала чого боятися цензура й говорила цілком вільно; ніколи її не розходилось по Росії так багато, як саме за часів Плева. Характерею, що часами навіть на його находило зневіра,—про це оповідав по його смерті відомий князь Мещерський в „Гражданинѣ“,—але замість того, щоб ступити на инший шлях, всевладний міністер захожувався усе нові сплітати ретязі на „любезное очечество“. Між иншим, щоб підаяти репутацію уряду і привернути до його симпатію темних мас, Плева й обстоював війну з Японією. Думка була, що ця війна матиме вигляд „военной прегулки“ в Токіо і воюючи „Громъ побѣды раздавайся, неселися храбрый Россь“ заглушить усяке незадоволення, а розбурканий шовінізм розмете цілком опозицію. Та надія й тут його одурила. Нездатна, продажна, ледача бюрократія і на війні так само поралась, як дома, і вразу ж поставила справу на пропаше. „Громъ побѣды“ ані раз не хтів „раздаватися“, а „храбрый Россь“, авансом передуривши ширші далі війни в галасливих патріотичних манифестаціях,—поліцією, до речі сказавш, й аранжованах,—далі підстав уже не мав жадних до того, щоб радити. Російське військо і на морі бито, й на суходолі; де ни ноступляться опереточні генерали російські—скрізь один був кінець справі: розгром за розгромом позначан шлях, яким вони тікали перед дисциплінованим ворогом. Нещаслива війна з слабим, як спочатку здавалося, ворстом цілому світові поважала, що самодержавний колдс тільки зверху такій страшній еглядає, а справді стоїть на глиняних ногах. Революційний рух, що всіма утисками тільки підживлявся—ще збільшився; до опозиції почали навіть такі елементи приставати, яким тільки війна розкрила очі на всю гнильзну російського ладу. До цього саме часу й належить звістка кв. Мещерського прс зневіра, що почало охоплювати було російського Калігулу. Та повороту йому вже не було; іспит випав нещасливо й історична Немежда назнаменувала

вже всавладного сатрапа змненом смерти. Хоча сотні тисяч кривавцею зароблених грошей народніх витрачалося на охорону його персони, хоча неюду слідком за ним тягся кордон вввх і потайнвх агентів поліційнвх, а бомба Сазонова такв рознесла його ва шматки. З бюрократичних лав смерть вирвала найкращаго представника державного анархізму й цілого краю найтяжчаго гнобителв.

Я вже згадував, як повітала цю подію Россія. Зітхнулося лекше, вадія вступила н намучені груди. Свідомо чи несвідомо, а зрозуміли всі, що разом з Плеве мусить зійти а моглау і той режім, якого найкращим він був заступнвком. Далі старим шльком цікудв вже було йти, він наскочив на вепереступний мур, якого не зноги була обминути чи перескочити автократичвому анархізмові. Пезне, що і „сферал“ неясна про це думка дійшла до голови, бо наступнвком Пляне поставлено ки. Святополь-Мирьокого—людну, що мала серед бюрократін репутацію „ліберала“. І от почалася в Россії знаменита „весна“ 1904 року.

Двина то весня була. Об'явилася вона, „наперекорь стихіям“, серед гивлої петербурзьської осени, під гук гармат на далекому Сході; викликала була одразу велкий ентузіазм ти діфірамби віршами і прозою, збудила свлу надій і хоча й справді дала вільніше дихнути, ала скінчалося так само „ниперекорь стихіям“—зимою. Здавалося, що коли вже справжнв почалась весня, то повнина ж була вона перейти усі стадії розвтку, пишатвся-звітчатвся й розгорнутися нарешті в роскішне літо,—та не забуваймо, що державним анархістим навіть метеорологічні заковн на пвсаві... Помалу-потроху позгасали весняні огні надій, пообліталв квіткн сподівавов, нівнічим морозом прибиті, і неред громадввством російським по всіх васвявнх пригодах знову стовло, як мовлвв Пушкин, „разбитое корыто“ старого, зненавишого ладу.

Новий міністер чув, що попередник його занадто вже натягнул ніжкв державної коліснвці, й попробував був попустити—так грошкн, вебагато. Блвскаакою облетіли тоді всю Россію нечувані досі в міністерськвх високостей слова про „довіріє къ обществу“, „благожелательное отношеніа“ до преси, щось про „излишнія ствснвія“; слідом пішла курйозна теорія прогресу, якого, мовляв, „мы избѣжать не можемъ“... Міркуйте ж тевер, до чого дійшов

тоді був гніт, колек навіть такі вбогі на зміст слова, властиво кілька порожніх фраз, здалися були відпочинком!... В тих заявах громадянство зачуло вкрийсь новий подув; преса еаговорил вільніше,—вільніше, певна річ, тільки як рівняти до попередньої абсолютної твпі, бо навіть на теперішню мірку тані, напр., статі, як кн. Трубецького „Войва в бюрократія“, що в той час здавався верхком сміливості і „предѣломъ, еогоже не преїдеши“ в легальній пресі, тепер тільки поблажлвву усмішку можуть викликавъ. Посипался, спершу дуже обережнєвко, нарікання ва „бюрократію“ (про джерело її—мальоване самодержавіе—тоді ще й зайвуться було ве можна); почалксь легенкї натвкї на пєкучу потребу зреформованья державного ладу. Де далі—тов загострювався, живчкє громадянського життя заходів жвавїше. 6—8 листопаду в Петербурзі збірається, напів-легально, пєршкї е цілої Россїї зїзд ліберальнєвх еемців, нє вкому ввроблено пєрвісний, досять таки вбогнїй проєкт бажаної в Россїї конституції. Хвилєю пройшли по Россїї так звані „бавкєтї“, напів-легальні збори, де знов таки кєршєв поведєно шєроко агїтацію проти самодержавного ладу і голосьво вимагано „нє реформ, а реформї“, як досять цим разом влучно висловився слейкїй публіціст „Новаго Времєнї“ д. Меншкєв. Кожна статя газетнєв, кожнєв промова ва бавкєтах, кожнєв резолюцієв нє вїбраннєв брєнїла одвнм покликком: „так далі жити нє можна“, і цє свого роду Carthago delenda est—рохїтувало потроху інертнєв мєсє, збурювало шїроке морє росїїського життєв нє вєогляднєвх просторах. А вєщєвствї, вє і пєрше, спїтєвнанья на бойнонєвм полї з японцєвм, що раз-ў-раз вєпадєвля нє кормєсть „волею озбросєвонєв“ ворогонї, тільки доливалн ва вогонь еагального вєндоволєннєв свїжої олівєв. Вєлєчєзна країна глухо почала хвїлюватися. Мусїла ушєствї й розвїятнсь легенда, яку вєтворнєв і шєрнєв найбільше сам же уряд, що револуцієвнїй рух—справа нєвєлєчєвої горєткє „кєрамольнєвнєвкєв“, які вє то нє мають нїгдє спочуттєв, а нєвєщєвкє—їдуть напєрєкїр бажаннєвм громєвдєвствєв та народу.

Та, ва жалєв, нє знайшлєся мїж офіцієвально-вєвбравнєвм учнєвкє вєлєкєвої нєвєчтєвлькє такогє, який бє тємєк дєцє з пєцєрєднєвої нєвєкї і смїєлєво став на їсїєт. Кн. Свєтополєк-Мнєрськїй, якого нє таку крїтєвчнєв хвїлєвву долєв поставовєла на чєлї росїїськєвої полїтєкнєв, був тє, що нїмєцєв дотєшєво харакєтєрєвзєс, вє—єїє

guter Mann, aber schlechter Musikant: цей добрий собі чоловік так само, як і попередники його, не розумін кі того, щд і як робити треба, ні того, якд сила зародилася з новим рухом і як ту силу можна вдовольвити. Тим то, коли прийшла пора стати йому самому на рпшувий іспит, наш schlechter Musikant заграв такої, що хоч вука затвкаи. На одностайні домагання „реформи“ він знайшов один лік—репресії: марні маніфестації розговювано оружною рукою, аромовники на банкетах арештовувано, часописи знов піддано під острішу цензуру. Що ж до заспокоєння громадянства, то й тут він думав піть старим шляхом, збувши всі домагання випробованим способом—„изморомъ“, як росіяне говорять, або „волокетю московскою“, як ще в старовину колись писали члени земського собору в Москві.

12 грудня року 1904 зидано царський маніфест, яким уряд очевидно думав залагодити усю справу з сподіваню серед громадянства „реформою“. Првзнаючись, що вела в державі спрєнді великий, що скрізь зайшла руїна, що закони потоптано, а утиски перейшли вже всяку міру,—той урядовий документ бачив на все те лихо одну-єдину панацею—бюрократичні „коміссін“ та „особия совѣщанія“, що повинні були унесь нелад ивести і відновити на землях російських „нирѣ и въ человекѣхъ благоволеніє“—такі, певна річ, які вважалися усяким Держимордам та Мнмрецовим з проєктованих комісій. Як грибів у дощ, так наплодилось зараз твх комісій з бюрократів і вони щиро взялися до работ на папері, до якої дуже пристали б відомі слова одного розумного дурня з казкв: „возити вам—не перенозити“, тобто—кінця і наслідків яє сподівайся. Та не встєгли вони понанисувать по 101 тому своїх „Трудовъ“, як події понєслєся иперед так прудко, що важким комісіям кіак було за ними поспіть.

Свідомь частина російського громадянства побачила, що замість єдиної „реформи“ уряд думас збути усе зби-як, недорогим коштом порожніх обіцянок, що хйба тільки дурневі, як що вірити приказці, й можуть утіку справляти. Організований соціалістичним партиям пролетаріят, який у Росії повстані розвинувся найбільше через запападливе пахьканія уряду коло „отечественной промышленности“, давно вже перековався, що не бачити йому кращих днів аж доти, доки яє здвхається вірного слуги та щирого приятеля капіталу—самодержавного уряду. А всі опозиційні еле-

менти загалом зайвий раз мали добру нагоду визнати з власного досвіду, скільки пекучої правди в тому загальному законі історії, який В. Гюго сформулював так: „у верховного уряду раз-у-раз доводиться силоміць відверти частину його привилеїв“. Усякі сподіванки на те, що уряд з власної волі поступиться тими привилеями, по маніфесті 12 грудня мусіли розвіятись, як дим у повітрі, і виразно стало одне завдання—боротьба безоглядна, боротьба не зважаючи ні на що, боротьба, аж поки впадуть узурповані „привилеї“.

Завдання це полекшалось тоді через війну на далекому Сході, де раз за разом російська старшина військова програвала справу, занепащаючи силу народної крові, розсрадаючи народніх коштів без міри й ліку. Це обурювало проти уряду навіть тих смирних людей, що байдууже досі дивилися на страшений гніт тут, дома, але витерпіти прилюдну ганьбу та публіку перед цілим світом не могли. Такі елементи, правду кажучи, не заходили надто далеко в своїх домаганнях і вже на першому з'їзді земців вони склали були праве крило ліберальної опозиції, виставляючи, як тахітис прас для народу—скликання „земського собору“ відповідно до старої славянофільської формули: „царю—сила власть, народу—сила мнѣнія“. Але безперечно, що тільки війна розкрила їм очі й перенесла в лави хоч би й не далекої опозиції, хоча б і на короткий час. А справи на арені війни тим часом усе гіршали; ціла низка невдач на морі й на суходолі закінчилася в грудні найтяжчим ударом: унаслідок скандальної недовитками російського флоту Порт-Артур, непереможною твердинею уславленій. Опереточний генерал Стессель, нездатний хвалько, що тільки безсоромною реалізацією запобіг був великої собі слави у „патріотів свого отечества“, наочно показав, що і на війні бюрократія грає деструктивну роль і позначала тавром розпаду усе, до чого тільки доторкалася. Ореол із знаком запитання, що нітав досі коло всіх тих Куропаткиних, Штагельбергів, Орлових, Стесселів і ще як там вони звалися, з цього часу розвіявся вже безнадійно.

Гвізда „весна“ була першим фазисом російського зивольного руду, що прелюдією мав смерть Плеве, а закінчився з маніфестом 12 грудня. Характерною рисою цього фазису були численні банкетні з одностайними резолюціями, що всі були в одне місце—неможливість дотеперішнього життя. „Весна! виставляється *первая*

рама!—згадані резолюції й був тією „первою рамою“, але як за нею треба й другі повставляти, так і тут за словами тих резолюцій мусів йти діла. І незабаром повстали і вони.

Саме тоді, як громадянство вчерпало в резолюціях весняні свої домагання, а наперекір їм урядові комісії почали свою звичайну роботу, переводючи папір—ударив перший грім над російським самодержавієм. Ввбухло 9 січня р. 1905, що пронеслося могутньою хвилею по цілій Росії й голосною луною видбилося далеко по-за її межам—сирізь, де тільки є гвобителі і гвоблені, де пролетарій бореться проти експлоатації та політичної несправди. То був історичний, надзвичайної ваги день, день перелому, коли слова почали перетворюватися в діла, коли густими лавами на поле боротьби виступила нова сила—пролетаріат. Уряд сам ту свлу викликав, сам організував її й повів—проти себе. Ще вранці десятки тисяч голодних робітників з понам на чолі, з керогвами та царськими портретами в руках ішли *прохати милости*, а вже ввочері вони побачили, що вема їм вишої ради, як *вимагати права*. Ріжниця колоссальна, безодня ціла лежала меж початком і кінцем того історичного дня: по трунах полеглих тозаршів, по крові власних жівок та дітей перейшов петербурзький пролетаріат од лояльності до революції, від надії на ласку до зневавства проти того ладу, який так енергчно схарактеризував тоді в своїх прокламаціях Гапон. Міст через безодню положив сам уряд. Коли б там, серед тих нельможних учів історії, знайшлася була хоч одна людина на її вауку тямуща, події хоч на де-який час пішли б може були иншим шляхом, бо досить було кілька самих зенчайших слів промовити, кілька самих неясних обіцянок подати—і несвідомі ще тоді маси напевне були б ва якийсь час набралися самої щирої віри та найгарячішого ентузіазму. Але глуді та сліпі учні во затирили ніякої вауки: замість м'яних слів—на майдані проти Зимового палацу поспинались тверді кулі і такий добрий почастувок освідомля і отверезив робітників з їх марних сподіванок. Не допомгла нічого вже й та депутація, вчу кілька день потому імпровізував до Петергофу Трепов з захопленнх гвалтом робітників, щоб затерти вражівня з подій 9 січня. Такі вражівня до віку не затираються...

З того історичного дня слово перетворилося в діло, боротьба за визволення вабирає вже активного характеру; на чолі всього

руху стали і взяли його в свої міцні руки—маси народні. Коли до подій 9 січня можна було говорити тільки про вказовий рух, то відтоді починається вже справжня революція. Калитулція самодержавного режиму вже неминучо зробилась і все питання було тільки—коли?... Події, що й до того часу йшли прискореним темпом, відтоді понеслися вже просто таки шаленим скоком, пориваючи на собою не тільки тих людей, що на кривавому бенкеті російського сучасного життя беруть свідому участь, як протестанти, а навіть і ті сфери, перед якими те миттєвня подій стоїть, як свого роду memento mori—гіриво нагадуючи, що ось-ось кінець незабаром. Ті сфери з „скорбних главою“ учнів починають ніби прислухатися до страшної для їх науки, в їх темній душі закрадається ніби тінь якоїсь неповности, якогось авеніри в своїй щасливій зорі і оно мучить їх „сожженную совість“,—але то тільки про око людське. Вони, що звекли досі бути гальмом для народнього розв'язку і в тому власне покладалв всю свою, коли хочете, історичну миссию, не могли вже одмінтвсья, а провадять і далі таку ж саму службу, тільки метод її набірає иншого вигляду. Халаючиь за останній ритунок, вони пуховим гирями вцепялись за новг прогрессивно-визвольного руху, сподіваючьсь, що коли б непереможна течія й понесла їх на собою, то все-таки вагою своєю їм пощастить хоч на деякий час затримати, коли вже припиьить не сила, ходу подій і бодай трохи зменштити ті велвчезні простори, що ділять переярлий режим од сподіваного його наступника. Що таке міркування справді мало в собі дешицу правди, показалоься трохи згодом.

Як бв там ни було, а ще перед подіями 9 січня уряд впняив був вібв нахил до реформ, яких потребу сконстатовало мавіфестом 12 грудвя, що про його я вже згадував. Події 9 січня, що доброму чоловікові а кепському музиці коштуваль міністерської посади і з поліціймейстора на міністра посадила д. Булягіна, який навіть добрим чолов'ягою себе не зарекомендував,—ті події показали, що справу реформ наданено і передавено, і хоч-веч, а мусиш дбать й про „реформу“. Правда, комісії та „совіщавія“ ще но інерції працювали своїм звичайним робом, комітет міністрів ще публікував час од часу довжезні, фарисейським духом переняті витяги з своїх постанов, але вже й бюрократам видно стало, що затягати діло самими комісіями навіть небезпечно.

Доли де-яких конисій—тієї, напр., що мала розв'язати робітниче питання, вияснилась одразу: робітники, що терпкий доказ урядової прихильності малв вже перед очима в подіях 9 січня, просто знехтували її й зреклися роботи з нею спільве діло, покладаючи свої надії тільки на те, що здобудеться їм активною боротьбою. Слідом за 9 січня ціла Россія стала ареною грандіозних страйків; розруки грізною хвилею прокотилися буквально „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенної Колхиды“, де й виявився вже в форму огидних погронів, переведених за підмогою адміністратії та війська над поступовішими елементами (так звані „бакінські див“ в лютому); терористичні акти, що на якийсь час були затихли, знову почиваються. Коли на далекому Сході Куропаткин все показував п'яти японцям, тут, в середні Россії, земля почала займатися; надто голосний крик обурення серед громадянства викликало опубліковання документів про вчинки тих людей, що призвели до нещасливої війни. І от вперше тоді „съ высоты престола“ почулося невиразне ще слово про участь народу в державних справах. Актами 16—18 лютого р. 1905 закінчився другий фазис російської революції, що найбільшого розмаху набрав 9-го січня й виявивсь найдужче в формі активного робітничого руху.

Не вважючи на те, що маніфест 18 лютого застерегав або краще—підкреслював і на далі існування самодержавія в трохи зм'якшених формах і малював зовсім не прикладну перспективу встановлення тих форм реакціонером Булгіним, все ж така він мусія чинити вражіння зробити. Десять літ тільки минуло, як з того ж самого місця смиренні зенські депутатії опарено терпивою наукою за „безсмысленныя мечтанія“; ще й трь місяці не сповна пройшло, як попередній маніфест звелів був усі надії покладати тільки на бюрокретичні органи—і ось вони, ті „криї безглузді“, владно приваються на арену історії й примушують признати їх за єдиний порятунок держави. Як не як, в слово про народоправство, хоч і не сміливо, хоч і з апелляціями до старого ладу, а така вимовлено і це була вже, мовляв Скалозуб—„дистанція огромного розміра“—бодай в принципі, бо на ділі все ще лишалось по старому. Та й це вже здобуток не абиякий був, бо навіть на словах Скалозубам тяжко пристати на якісь уступки і вони звичайно до остинньої можливости змагаються, аби лиш старі позп-

ції оборонити. Роблючи таку уступку революції, уряд очевидно мав тоді ва думці, що громадянство заспокоїться і тихо та спокійно дождатиме, поки д. Булігів змайструє йому, яку сам зває, конституцію—„на истинно-руссквхъ ивчалахъ“. Але тепер було вже пізно: слейвими словесами та невразними обіцянками не втишять розбурханого моря і весь ефект маніфесту 18 лютого пропав у хвилях подій, що пішли слідом за 9 січня. Тепер уже все навиворіт діялось: уряд блягав у нвроду вірв до себе, в народ відповідав тм, що позбавляв його своєї віря. Як відповідь ва маніфест, по веіх усюдах пройшла одностайна ааява, що конституцію мають на бюрократичні органи ввробляти, яким народ і на маконе нерпо вірв не діймає, а справжні заступники вароді, обрані ва підставі вселюдного, рівного, безпосереднього й таємного виборчого права. „Чотврохвоства“ формула аробилася тм лозувгом, кругом якого згуртовалися всі швро-демократичні елементи, відвнувшись та по дорозі розгубившв твх, що готові були адоволюнитися мевшими здобутками. Починається кипуча організаційна робота; Росія вкрлася сіткою спілок („союзів“), що, стоючи на професійнальному ґрувті, приймали разом з тим швро-демократичну політичну алатформу, і тим відіграли велику ролю в історії взвольового руху. З усіх спілок я мушу тут тільки одну згадати, бо бачу в їй з'явнице надзвичайної, досі ще неоціненої вагв—це Селянську Спілку („Всероссійській крестьянській союз“). В літку 1905 року в Москві тихо й без розголосу відбувся перший селянський з'їзд, що й заснував Селянську Спілку. Хоча в той момент про це майже й не згадувано, ала факт селянського з'їзду і засвоавання Селянської Спілки своєю аагою може сміливо дорівняти історичному дню 9 січня. Це вступала ва боротьбу, швкуючись в полки, осталия надія реакції—селянство, сильна своєю темнотою і несвідомістю підпора старого режиму. Певна річ, що колив ця підпора впала—урядові ні нв кого вже опертися; останній спільник його тепер покидає і надвілі в напасі явшлася тільки збройна військова свла та гявбоко деморалізована бандв усяких там „чорних сотень“. Правда, деякі фактв свідчили, що навіть серед війська не все „обстоить благополучно“: історія з „Потемкивими“ показала, що яовий дух доступввся в саму середню лавового лігва і нвіть там адобув собі прихильників.

Поки тут ішла організаційна робота, на ареві війв справу програю безповоротно. Цусіма довершила все і славний переможець англійських рибалок тисячами чужих смертей і своєю власною ганьбою заплатив останню гекатомбу богсні війни за гріхв все-російської бюрократії. Вже й найбільшим оптимістам тепер розвиднилось, що без флоту, без поважної свли на морі навіть у піжмурки гратвсь не можна, не це робилв на суходолі російські генералв досі, водючв та удаючв, що ніби вонв на те тільки й тівають од японці, аби заманути їх не найдалі від Янові, щоб потім певніше звпцвти. З вспереможною свлю події гнали до одвого—ганьбу „сліву“ війву щоб закінчити ганьбовою згодою.

До того ж самого ще більше примушувалв події в Росії. Уряд, провадючв війву на два фронтов—з чужоземцями та з власним народом, очевидно мусів програти обидві справі, та як останва для його далеко небезпечніша була, то він рішив замирити з Японією, аби розвязати собі рука тут, удома. Але й готуючися вже до капітуляції, вів усе ще про людське око вигукував: „ві п'яді землі, ві копійки грошей“ і поступаючися і тим і другим, немов фіговими лвтками позакривав де вшвими назвами. Хоча офіційно замврено в Портсмуті кілька тижнів пізніше, але фактвчно війву скінчено вже в цей період, що для нас закінчввся разом з виданням „Положенію о Государственной Думѣ“ 6 серпня р. 1905.

Тепер уже вічого й зупинитись довго коло тієї клясиці, що випадково зросла на неплодній бюрократичній смоковниці: на віковічве забутті осудили вже її самі події, що незабаром вихрем пронеслися. Але тоді навіть, коли бюрократія думала світ адивувати своєю мудрістю, той акт з усіх боків зустрів одностороннє обуреннє. „Законосовѣщательная“ Дума, без тіні свли, без познавк властв, заложна цілком од органів бюрократії, непевна завтрішнього дня свого—була тільки новою декорацією для самодержавія, такою самою комісією, яких десятками наплодилось було ще в попередній період і які позивкали одразу, не лививши й сліду на собі. Мальоване народоуправство, кепська форма без жадного змісту, очевидно не могло нікого задовольняти, тим більше, що про елементарні осовов вольностей громадянських так само не було й згадки в бюрократичній „конституції“. Навіть ще більше: тим самим „Положенієм“ 6 серпня одбрало силу од указу з 16 лютого, що давав віби то право російським „подав-

нимъ“ збиратися й раду радити про „усовершенствованіє государственнаго строя“. Уряд очевидно гадав, що карикатурна Дума останньою має бути уступкою крамольникам, „предѣлом, егоже не преїдеши“, а самий устрій державний одразу чистим зробися і незаплямованим, як весталка, як дитя народженне; і поправляти в йому вже нічого не треба буде.

Та весталки — зенчайшо неплідні, а народженці—безпорадні і без чужої допомоги та клопоту невиспущого до життя не здатні. Так само неплідним і безпорадним був і той „ноний“ устрій, який запровадити мало „Положеніє“. Усі, кого старий лад не задовольняв, не почула себе краще й за Булігінової „конституції“ і що до цього, то суперечок не було. Але тактично „Положеніє“ все-таки розбило опозицію на дві групи, з яких одна цілком участь в Булігіновій Думі відкадала, пропонуючи бойкот її, друга ж представляла на те, щоб іти в Думу—коли не для органічної праці (до останньої Дума видимо була негодяща), то для бойкоту в середині її та боротьби за кращі форми державного життя. А уряд тим часом розв'язав собі вже руки в війноу, приставши на згоду в Портсмуті, й узявся даним звичаєм до тяжчих і більших репресій. І от поки він усе нові й нові надумував репресії, а серед громадянства йшли змагання—йти чи не йти до Думи, а коли йти, то для чого—події пішли іще швидче й незабаром з одного маху розв'язали або краще — розрубали питавня. Настало 17 жовтня.

Як уже сказано, „Положеніє“ 6 серпня викликало загальне обурення. Воно показало, що не час складати зброю, бо не в ласки засліпленій бюрократії, а тільки з боротьби може повстати той справді ноний лад, що задовольнить найелементарніші потреби всіх людей і народів у державі. Треба було знайти вихід наболілим почуванням, треба було відчанити клапон, через який ба вони прилюдно виявлялись, треба було нарешті відшукати й нову силу, що на свої груди узяла б ту боротьбу. І клапон знайдено, а там і нова сила прийшла. Скористувавшись з так званої автономії кицях шкіл, оповіщеної увазом 27 серпня, в університеті ринули хвилі народу. Кафедра університетські трибунами поробилась, звідки нові промовці промовляли слова безоцадної кратквки усього ладу нашого й заклинали до боротьби за справжні права аневоленого люду. А і люд той—пролетаріят мійський і сільський—

вже не стояв байдужним глядачем, бо його становище все гіршало і просвітку за сучасного ладу не бачив нів нігде. Се й був та вова сила, що переяла тепер цілком боротьбу на себе. Цілих нівтора місяці по всій пержаві клеветило і агітації не спивали вже і „временныя правила“ про зібрання з 12-го жовтня. Навпаки, слідом за цим повстав грандіозний залізничий страйк; нервову систему величезного організму паралізовано, життя всюды првпшнено і—самодержавіє капітулювало. 17 жовтня закінчився цей фазис російської революції, що визначався нечуванним досі науруженням усіх сил для одної справи—політичного визволення народу.

Чудно було опісля, а надто за ґратами сидюч, під замккам, з „сінемундирною“ сторожею кругом, і згадувати про той величний день новонародженої волі. Хоча того дня, принаймі спочатку, і не лилася кров, хоча скрізь мврино і спокійно, грандіозними маніфествціями народ свиткував свою перемогу, але то був день такої революції, нікої ще не бачив світ. Так тоді здавалось. Найбільше царство на землі скинуло кайдани деспотизму і 150 мільйонів людей з незлічлиив зробились громадянами,— чи ж можна величнншу картинну уявяти? Коли розійшлвся по місту плакати з маніфестом, що заголовок мав—„конституція“, хотілось плакати щасливими сльозами, бо вірвалось тоді, що прийшов край тим мунам, яких завдає занедбання найперших прав людини; що дальша боротьба піде вже не тим тернистим шляхом, на якому калічвлнся на смерть і пропадали кращі сиви великої країни, а широкою дорогою, првлюдно, де з перешкодамв хоча боротись можна буде. Тепер усе те просто сном здається, чудовим сном, що зайняв лиш одну-однісієньку коротку хвильну...

І справді—18 жовтня зранку ціла Россія зроблвлась була величезною ареною торжества і щастя, а ввечері бризнули вже перші краплі людської кровни, яною в дальшвх днях залито всю країну, якою згавьблено й обезчещено молоду волю, нікою ясно аж до останніх днів поливано рідну землю. За првводом і підмогою бюрократії, що імирати не хотіла, распочалися дві оргії „чорної сотні“, організованої потай у самий той великий день, колив народ-переможець, щастям та надійми приспаннй, не сподівався лютого підступу, Юдвної зради й веподільно відлввся бувчистій радості. Вже ввечері телеграми 18 жовтня по всіх усядах рознесли

звістку про страшну, нечувану подію в Томському, де спалено театр з кількома сотнями мніфестантів, що звірлись на „двійствительную неприкосновенность личности“,—спалено на очух цілого міств, під охороною війська та орґавів властв. А разом і скрізь почалося таке, що ніякше не можна назвати, як якимсь масовим божевільям. Де жвуть євреї—на їх упала люта помста звалевого Молохв, де їх не було—там одбували „демократв“, інтелігенція, робітники, страйкарі. Розсатанілі „чорні сотні“, чуочи повну безкарність, під ескортою „христолубиваго ноніства“, з благословенням властей, не мали ніпну своїм диям учникам. Перші дні новонарожденної волі—то разом і найгаєбніші дві в світовій історії, дні „безумія и ужаса“, масових влючеств Каїнських, коли брат повств на брата і з божевільним реготом топив рука свої в безневинній братній крові. А над усім тим страхіттям простягли свої пріввівї рука нездарні учні, що твеким способом збіралсь одурити неділку навчительку...

Акт 17 жовтня ставав уже на цілком инший ґрунт, ніж усі попередні. Змістом своїм це була царо-конституційна заява, що оповіщала загальні основи громадянських нольностей, законодавне право державної Думи й реформу виборчого закону. Та ноня що—то були тільки гарні словв, змісту тоді ноня ще реального не придбали і який саме зміст мав бути у їх нккладеній—залежало те від майбутнього поводження уряду. А поводження те ннзначвалось звраз же по тому акті. Не забуваймо, що на чолі державного життя стояв ті ж самі нігмеї, що досі нехтували науку великої навчительки, що нічого не навчялсь попереду і вже орґанічно нездатні бувв до якоїсь науки,—і ноня, нірні слуги старого режіму, ті, що здобували за його на власну користь усі вигоди, вони мали переводити в життя радикальну реформу, яка позбавляла їх усіх ннгод,—вони власними руками мали зруйновати джерело свого добробуту. Цього занадто було б багато навіть не на таку користливу, вузько-єгоїстичну й велямущу касту, якою була і є російська бюрократія. Одне, що вона могла зробити—це вчепитися зубамв за свої привилеї й, рятуючи свму себе, ве попускати на новий лад. Так вона й зробила. Той самий недавній „переможець“ японців у Портсмуті, графським титулом утитулований д. Вітте, що став на чолі державного життя, хоча й заліццявся до заступників низвольного руху, але в першій ж хвилі

Пилатовим чином умив руки, дивлячись на дику оргію бюрократично-чорносотєвних елементів. У Його, бачте, одразу ж забракло сили, коли треба було переводити в життя ті самі принципи, які так красномовно виложив вів у своєму „докладі“ царєві. І взагалі, опрвч вністїї та одставкв—і то уданої—Победоносцева і Трепова, автора знаменитого наказу: „патроновъ не жалѣть“, цей великий майстер на малі діла нічого не зробив, щоб збудити до себе віру у народу. Властиво кажучи, амністія була єдиним актом, що відповідав маніфєстові, та й то не зовсім,—кажу так, бо тодішня, амністія обминула, і цілком безпотрібно, найвизначніших борців з старим ладом, і вже цим одним виявила тємну вєщирість та дрібну злослівність. Усі ж інші здобутки, з яких найбільший був—вільність друку, переведено революційним способом, шляхом захвату, валєрєнієр першому нїбв-то „конституційному“ міністерству Вітте-Дурново, з ним громадянство мусіло одразу ж завзяту розпочати боротьбу. Бо й десять дєв не минуло по маніфєсті, як цілу Россію немов грім вразила звістка про заведення війсьового стану в Польщі, ливй не вимагався вбсолютно вічим і був просто провакаційним актом гр. Вітте, що все ще кокетував з ліберальною опозицією і спрхав янку ва неконституційні вчинки на кого вишого. Розпочинається новий фазис боротьби, що й до цього часу тягнеться; спочатку події нішлв були ще швидче, що аж дух забивало, а далі почалося знамените втххомірювання революції.

Найбільшим реальним здобутком після 17 жовтєя—я вже згадував—були вольності друку та організації, захоплені революційним способом. Прєса заговорила з нечуваною досі сміливністю, рєчі почавл зватк вже на власне ім'я, не ховаючись за алегоричні натяки та єзопову мову, що таким пишним квітом розквітли були попередю. Одразу повсталє сатиричнє літеритурє, просто неможлива за самодержавного рєжєму. У столицях та по інших де-яких містєх позасновувались спільні друкарів, що фєнтично знищили цензуру, бо приймає до друку те тільки, що цензурним штемцєлєм не було зацлямованє, і дякуючи цьому, аперше впадруювавє вільно такі твори, що запроважували перше читачів у тюрин та на заслєання. Разом виявились і такі організації, про які навкїтє згадувавє було не вільно за попередніх часів: соцієлістичні партії виступають цілком одверто, гуртуються, організуються, друком оповіщають

свої програми, засновують партійні органи, провадять партійну роботу. Почалася ядзвичайно жвава організаційна робота. Окрім лівих партій повстають і більш помірковані, як конституційно-демократична, а слідом і цілий ряд організацій, що йшла вже не з якимись ідейними прапорами, а просто з національним прапором, покряваючи тільки маніфестом 17 жовтня, а то й вічим не покряваючи, свої реакційні змагання. Події набірають усе більшої активності: нові залізничні страйки, страйк поштовиків, збройне повстання в Севастополі за провідом Шмідта, повстання в Москві, яке стало за кульмінаційну точку усього періоду... Уряд, що провокаційними акціями усе те викликав і підкладав дров ва вогонь революції, спершу тратить голову, а потім, очумавшись, хапається до тієї зброї, якою тільки й звик орудувати. Послаючись на потребу евергічної боротьби з революцією, наперекір вищим заняттям та високим фразам, уряд почав душити всякий прояв незалежності. Повстала нечувана реакція, якої не знала Росія навіть у старі часи, цілковита анархія запанувала, на яку й сам Калігула позаздрив би; повернулись на-ново часи, кола „свободно рыскаль звірь, а человекъ бродилъ пугливо“,—тільки ще вільніше стало тепер звірям і ще небезпечніше людям...

Мені пригадався дуже популярний в Європі анекдот про одного еспаґця, який вибрався подорожувати у Росію й якого тут опали російські собаки. Нагнувся він, хотів камінь узяти, щоб оборонитись од собак, так куди тобі!—каміння так попримерзало, що й не одірвеш. Нещасний встиг, кажуть, тільки крикнути: „та й сторона ж проклята! Тут собаа на волі пускають бігати, а каміння прив'язують“,—як і по йому вже було.

„Проклята сторона“—не одні певне так характеризували Росію за часів славетного „усмврення“ за початку цього року. Кривавими літерами записано їх в історію. Коли оглядаєшся на ті часи, то здається, що кругом тільки й бачиш, що роззявлені пащі, випуклі червові язика, гострі зуби; хніст бубликом—гасають добрі пси по всьому необмеженому просторі Росії „на страх врагамъ“, ва горе та згубу необережним подорожнім, що мали нещастя в ту „прокляту сторону“ заблукатись. В світлі тих подій навіть велічний акт 17 жовтня набрав нового кольору,—почав здаватися якоюсь гравдіозною провокацією, щоб виманити з безпечного місця пряхляників волі та відступом їх позиціювати. Не то вольності, а

й просто звичайна безпечність зробилася порожнім словом; вольність друку знищено вже єзуїтськими „времевними правилами“ з 24 листопаду; $\frac{3}{4}$ Росії поставлено на військову стопу; повстання втихомирено з такою лютістю, ніка кавіть для ворожої сторони була б неоправданою: „карательныя экспедиції“ (під Москвою, в Остзейським краї, на Кавказі, в Сибірі та по інших місцях) поводились гірш од усяких гайдамацьких загонів, бо нищили усіх, хто випадком упадав їм у руки. А разом пішли врешти, врешти такими масами, яких доти ще не було ніколи. Досить сказати, що по тюрмах в лютому сиділо близько 80000 політичних в'язнів; брали аби за що, без жадного приводу, держали місяцями без допиту й обвинозачення, а потім на далеку піниці заслали. Коли ще недавно уряд і міг, пародуючи відомий пірш, сказати: „вчора в растворвалъ темниці“, то сьогодні їх знов напаяковано ущертъ, так що вже й брати було півуди. Словом—

Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не заллукані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні...—

ця характеристика лютих Нерононих часів як не можна краще припадає й до нашої „проклятої“ сторони, коли згадуєш те, що було,—бодай не верталось...

Я не історію тих часів пишу, та цього й не можеа тепер з багатьох причин зробити, а найперше тому, бо занадто ще близькі вони од нас, ще дух їх вітає кругом і вв дає спокійно, очима історика глянуть на події, які не одійшли ще в безвість минулого. Мені просто здалося, що момент одпочинку, коли життя громадське трохи припинилося, коли хода подій задлялася, але ось-ось виву розпочнеться шалений біг—що цей момент вельми придатний на те, щоб оглянутися на пройдені вже етапи й поміркувати що до дальших. І мимонолі скажеш, оглядаючись назад на недавнє і разом страшенно далеке минуле словами російського поета: „кажъ мало прожито, кажъ много пережито“. За цих два роки Росія переживла стільки, скільки не переживала за цілі десятиліття попереднього „мертвого сезону“, перейшла величезні простори історичного життя свого. Щось наче в казці твориться у нас, коли дєвъ стає за роки звичайного життя, а події мигтять перед

очима, верстовними чобітьми ступаюче; коли сьогодні не скажеш вапевне, що завтра буде; коли не знаєш, не віддаєш, які ще форми може громадський рух прибрати. З періоду „весняних“ сподіванок почавши, перебував мв ганебну війну з не менш ганебним, хоч і замаскованим замвренням, перебували ступневий розвиток революційного руху од перших неспіливих проявів аж до амтаних подій, поребували довгу низку урядових законодавчих експериментів і цілковите банкрутство їх, перебували події величезної, світової ваги, як грандіозний страйк, потім короткі хвилі „восторга в упоєнія“ від перемоги і чорні дні „безумія и ужаса“, перебували люту реакцію і посеред неї перші вибори народніх заступників... Зараз мв стоїмо перед надзвичайно цікавим моментом, коли з одного боку старий режим усіх васобів береться, аби тільки свої позиції оборонити, а навітьні сила, виставляюче все нові й нові лави борців, усе нових і мовач способів вигадуючи, готуються до нової боротьби, що може бути вже останньою. Глибоко-драматичний момент, які не часто зустріти можна на тій ароні боротьби, що зветься історією. Як гарно оповідастимуть колись про його далекі нащадки наші, і як важко сучасникові й діячеві цього моменту! Потюки сліз, криваві плями, вогонь, руїна, занепащені життя—вся та величезна сума лиха для нащадків задратована буде гарним декорациями героїзму й саможертви, затушкована величчю загальною картиню великої боротьби. Не то сучасникам. Ім доводиться мати діло з самими справжніми, самими реальними слізьми, кровію, прокльонами та скреготанням зубовими; крики переможців та стогін подоланих в боротьбі доходить раз-у-раз до його ушей, б'ють по нервах щемилосердно й вимагають реагування на всі враження. Як цікаво через те, ало й важко як переживате це сучасникові. Сміливо можна сказати, що такі моменти на сіку народів двічі не бувають, як не була двічі молодости—тієї героїчної доби в житті кожної окремої людини...

Стоючи поред надзвичайно складною картиню сучасного руху й боротьби за країн форми громадсько-державного устрою, картини поки що без перопеттвня й відповідного освітлення—так спокусливо одгореути бодай красочю завіслю, що крве з-перед очей нашу майбутність, щоб хоч „яко зерцаломъ нъ гаданію“ побачити, ма що маємо сводікатись. І мені здається, що факти, яких ма влегенька торинулися на попередніх сторінках, а не раз і в дру-

гих місяцях, дають де-яку змогу зробити це, принаймні скопити хоч тиніві рясв подій, а з їх уже нивести швиуючу тенденцію моменту.

Дві волективні істоті стоять зараз одна прети одної, готові на дальшу боротьбу за перевагу н найблизшому часі; дві силі чатують бачно одив за одною. Перша—молода, свіжа, готова до жертв демонстретін, друга—старв, спорохнявіла, глибоко-егоїстичва бюрократія. Кругом першої згуртовались усі живі сови крвіни, ті класи, що „мають завтрашній день“; другв—то немон нуив гнилого лнхмітти, що разлазиться через свою ннутрішню гнилизну і шп-рається тільки на сторонві підпорн, бо своїх власних дивно нже позбулася. Її ні на кого опертвсь, нема такого класу н державі, який би, оборонюючи бюрократіи, рятував тим самим і власне своє діло. Купив бюрократії сидять н буквальному розумінні слова на штиках і їй нічого вишого не лишилося вже, як тільки ннше її орудувати. Нема тут ні живих сил, ні талантів, нічого—все пішло н противний твбір, лишивши тут самих нездар, тупиць, нбо морально зопсованих людей, які на чужому безголови ладві власний добробут ставовити. В боротьбі ці суб'єкти хапаються усіляких способів, не гребуючи шичи, для їх нема нічого недозволеного, кожний засіб добрий. Брехні, інсинуації, насильство, погроми—звичайні їх засоби; труни, прои, шибениці, дям пожежі—немнучі сопутники на шляху їх боротьви. Кілька разів ця стара сила мав дуже добру нагоду, щоб хоч умерти й понинити поле життя, не плнмуючи рук своїх новими злочинствами, але кожного разу вона ті нагоди віднадалв і громадвля Осу на Палон нових і нових злочинів, н поли з коначного примусу йшла на угодине, то лиш тоді, як ноне нікого нже не могли задовольнити. Справді, переглядючи історію російської революції, ми бачимо, що бюрократіи, яку потоком життя все-таки зносить на безбережні простори бурхливого моря, свстематично опізнюється з своїми заходами, щоб те море втихомирити. Коли вже нема нншої ради, нова ніби й поступається дечим із своїх привилей, але те, що полесь могло б хоч на час, хоч де-кого задовольнити, н свмий цей момент нікого не задовольняє, не кажучи вже про те, що з-по-за лнгольського голосив її та чортона думкв виразно просвічує. Пони бюрократія вагається, поки новв треться-мнється, тупцяє на одному місці, хилється назад,—двнись—хвиля народнього

життя одійшла вже далеко вперед і несеться ще далі, а домагання все зростають та інтенсивніші робляться. І бюрократія не може внакше робити: не забуваймо, що ці тупі учні невеликої начитальки вже досить виявляли себе глухими та сліпими на її науку, щоб можна було від їх чогось сподіватись. Вони ніяк не можуть у голову собі взяти тієї надто простої й ясної науки, що політична ноля для сучасної держави, як що вона не хоче загинути або—що все одно—вернутися до часів варварства, так само потрібна, як повітря для кожного живого створіння, як вода для риби. Історія прописала була цю науку нашій бюрократії японськими шаблями досить швидко, але й тепер вона зуміла перекласти усю нагу тієї науки на тершлячу мужицьку спину, одбула її мужицькими головами, а сама з ясним чолом, не похмареним навіть всесвітньою ганьбою та публікою, лишлася на старих позиціях у ролі проводаря 150 мільйонів людности, яку і довела вже на край безодні. Нарешті була її—останнє може—добра нагода зійти з сцени й ухилитися від іспиту,—це тоді, як у Таврійському палаці зібралися вперше заступники народні й однодушно промовили до бюрократів: зійдіть з очей, передайте справи народні до інших, чистіших рук і обличте на далі свої злочинства. Але й цю останню лекцію вони мимо ушей пустяли і ще міцніше заслали на штвах і ще в тісніший зв'язок увійшли з вишкрябками громадянства. На домагання народніх заступників, які можна сформулювати двома слонами: „землі і волі“, наша бюрократія відповіла новими злочинствами, новими репресіями, новими карами—арештами, засланнями та публікаціями—трупами і кровію. Кривавими літерами записала вона свою відповідь і тепер не може вже бути й мови про те, щоб в добрій злагоді повитунатися народів з навислими узурпаторами. Вони що вони сидять на штвах, але—ах яке то непевне місце і як небезпечно на йому мостяться!...

Другий табір—молодої, свіжої як силах демократії—зібрав у собі все, що є живішого в державі. Непереможні інтереси величезних громад людських підказують їм єдиний лозунг нашого часу: „землі і волі“—лозунг, який не спопеліє, поки житимуть ті громади, а знищити їх—немає на світі тієї сили, що б це зробила. Земля—інтереси трудящих людей і ноля—інтереси живого розвитку, життя, культури, поступу мільйонних мас—це потреби, яких не можна нічим заступити, нікими сурогатами, бо це єдина за-

поруха життя і дальшого розвитку. Ці потреби зродили революційний рух, посунули народні маси на ту боротьбу, яка ще не дійшла до краю й чекає ще своєї рішучої хвили, „слухного часу“. З подій недавнього мивулого ми можемо спостерегти, що рух революційний ступає немов хвилями, або сказати б—на зразок террас: могутній порин угору і перепочинон на деякий час, знов угору, і знов спочин,—чергують моменти дужого піднесення з моментами деякого ослаблення. Ми перебуваємо зараз не раз в одному з останніх моментів, немон стоїмо на террасі перепочинку, але це тільки перед новим могутнім порввом угору. Народ ніби прищивив свою ходу, але це тільки надбалем очам тве здаватись може, бо в глибині народнього життя відбувається—кленотить истужний процес кристалізування й формування нової сили. Та нога свла—то свідомість. Наука історії народів не пройшла дурво, він зумів багато дечого навчитись навіть од ворогів своїх,—таке буває часто, що тямущий учень навіть од ворога бере добру собі наууну. Бюрократія, авь схотіла, то і в своїй офіційній історії могла б знайти тому прикладів і нікто вищий, як її власні історики, який-небудь Іловайський напр., могли би розповість її цінаву історію, як царь Петро спеціальною учтою шавував своїх ворогів-учителів. З другого боку навіть п'ні Ілоти в староввну були добрини навчителями для молодих спартанців, бо показували, якими саме їм не треба бути. Тим то не повинно дивуватися, що бюрократія—цей учень-нездара—навчив дечого доброго народ, і насамперед подбав про його освідомлення. Ніяка вгітація не могла того зробити, що зробив ті урядові злочивства, та захалия новітніх сатрапів, та фалтасмагорін утисків. „Насильство,—казав Маркс,—служить за внутшерку новому громадянському ладу; уряд російський—це просто дипломована вкушverka, що попрацювала широ, щоб новий лад таки заманував“. Нема, здається, людвв на цілоку просторі держави російської, яка не відчув б на собі його науки і не стала адептом і неопитом визвольного руху. Розбужені революцією, а освідомлені ще більш політкою уряду—на зрву боротьби виїшли тепер такі широкі маси, такі великі круги прагнут тепер нового життя і насамперед—волі, як основи до дальшого поступу, що перемога старого ладу абсолютно вже веможливою зроблася. Киньте у воду камінь—спершу почнуться од його короткі, вузькі круги, але де далі—воин все ширшають, смілівше

росходяться, все більші охоплюють простори, і тільки берег, природна межа, може спинити хвилю. Так, безперечно, мусять бути і з рухом народнім: тільки природні береги людської організації та громадського життя й можуть бути нормальною його межею. Не говоріть мені, що в міру того, як пруги розходяться заширшає, вони втрачають на глибини своїй і робляться мілкими,—щоб цього не сталося, про те уряд наш добре дбає, бо скидає в воду не каміння, а цілі скелі насильств, од яких хвиля визвольного руху все більше й росте і таки досягне берега ще потужнішою, аніж еродилась. Правда, берег той іще далеко, він ледве-ледве мріє в туманній далечі майбутніх пінів ідеалом справедливих економічних і соціальних відносин, і поки до його пристанемо, побачимо попередню картину розплати з нетямущими учнями, яких покликала саме до іспиту полица навчателька.

Так, нездари і тупиці здають тепер іспит. Нічого вони не навчилися, без уявну сіяв вітер і мусять жати бурю та відпокутовати своє недбальство, свої узурповані привилеї. Дарми школярськими способами шикрується та мизерія від іспиту, пробує ухилитись і втекти від наглого суду—потоп іде і нелика навчателька одного по одному змітає ту мизерію поглиною кітлою репелюції, готуючи місце новим учням, що до науки її прислухаються добре і відповідно до неї й життя своє упорядкують. Ті нові учні, що ждуть ще черги своєї—то широкі маси трудящого люду, які неспинно простують до панування правди й соціальної справедливості тут ще, на землі...

Сергій Єфремов.

Українці і поляки в Думі.

В Державній Думі встановлено українську національну групу. Число членів тієї групи не збільшується: тепер вже група налічує в собі 44 чоловіка.

Такі новими відрядні приносять нам звістки з Петербургу.

Тепер можна вже бути певним, що справа України поставлена будо в Думі, як слід: потреба широкій національній

автономії, запровадження української мови по школах, судах, то-що,—все це буде вияснено в Думі докладно і поставлено не як рід desideria поодиноких її членів, а як справедливе і законне домагання за-для добробуту України цілого гурту її заступників, що приїхали з різних кінців широкої України і привезли з собою на суд більшости Думи одні і ті самі домагання.

І ще одву добру новину приносять нам звістки з парламентського життя: послы усіх ведержавних народів, члени національних організацій зложили з себе одву спілку і заснували автономістичний клуб. Члени клубу спільними силами мають одні одних у Думі підтримувати, складаючи по змозі ту більшість голосів, яка так потрібна буває в парламентарному житті, щоб практично справдити свої домагання. Коли, наприклад, група українських послів поставить у Думі питання про автономію України, то їх підтримати мусять своїми голосами всі члени клубу автономістів. Так само й українці своїми голосами повинні допомагати иншим національностям, коли в Думі про них питається зянькве. В формі такої взаїмної допомоги й лежить уся вага автономістичної спілки, бо жадна національність своїми власними силами не спроможеться добути собі прав і через те сама сила річей примушує їх до спільної роботи.

Але... повстають у нас одразу деякі „але“, і насамперед що до участі в спілці поляків—не взагалі поляків, а тих, що пройшли в Державну Думу. Бо коли можна вірити в цілком щире відношення до української справи латовців, латвішів, грузанів і т. і., то з поляками трохи инакше стоїть справа. Правда, вони також пристали до автономістичної спілки і тим самим ніби то взяли на себе повинність іти разом з українцями, але тут мимоволі насувається питання: невже й вони голосуватимуть за автономію України, за незалежність її в краєвих справах від усіяких чужинців, хоча б у надії скоротуватися з українських голосів у питанні про автономію Польщі?...

Така непевність де-кому може дуже дивною здатись: як так? не вірвати в добрі заміри поляків, також покравдженних російським урядом, як і ми, українці?... Хяба ж вони на своєму власному тілі не досить взнали московсько-централістичного ярма, щоб не допомогти і другому народові скинути його? Ахже ж, нарешті, на те й до автономістичної спілки вони прилучились, щоб і другим

допомогти, та й собі на поміччю других здобув те, що законно їм належить, як окремому народові. Do, ut des — се ж головна основа автономістичної спілки,—або: допомагаю тобі, щоб ти мені допоміг. Тут всо ввсололено мету й завдання спілки, і моли поляків рхують на допомогу українців що до своєї справ, то повинні також і їм допомогти в українській справі.

Так скаже де-хто з читачів. Та й новий навіть сказати так можлив, хто про польські справ або взагалі вічого не знає, або знає дуже мало, правдивляся до їх здалека й недбало. Але той, хто знає ближче, які існують в Польщі політичні партії та якого напрямку і програм можна з них додержує; також кому відомо, яка партія вдобув перевагу під час виборів до Думи й послала туди своїх заступників, давши їм свої накази,—та той, коли довідається про автономістичну спілку і про участь у ній сучасних заступників од поляків—неминуче мусить себе запитати: невже й поляки дадуть свої голоси на користь України, домагаючись задоволення її справедливих національних домагань? Що тже питивня має рацію—зараз побачимо.

Річ у тім, що як би в Думі заступники од поляків були поступовці, які своєю програмою майже вічим не відрізняються від поступових партій у вищих народів, то таке запитання було б, може, зовсім не до речі. Але ж сталося інше: через тактику бойкоту виборів, яка в Польщі мала чималі успіх, та симпатична партія, що в своїй програмі вічого шовіністичного не має й бажає своєму народові автономії тільки в етнографічних польських межах,—зона од виборів ухилилась. Невідужкою з партій, що брав у виборах участь, вийшла сильна своїм числом і вузько-патріотичним ентузіазмом партія *народово-демократична*. Ця партія й послала до Дум своїх обравців і вони там говорять за ввось польський вврод.

А чого сподіватись можна від вародових демократів, нехай читачі сами розмірнують.

Ця партія „демократична“ тільки своєю назвою, на ділі ж вона не яка вища, як буржуазно-шляхоцько-клерикальна. Таку вттестацію дав їй навіть відомий письменник польський Б. Прус. Демократизм дав неї тільки гаряв та вигідна ширма, за якою дуже добра можна ховати свої шлехецьві тенденції і, як на той гачом, ловити все більше й більше прозолітів серед людей ма-

досвідомві. Но звважаючи на докази теоретичні, ні на факта з життя, партів ся ще й досі додержує в своїй програмі тих історичних традицій, які у других народів давно вже вивітрились. Вона собі за духового ватажка що до цього має відомого письменника Севкевича, який так чудово, в таких блискучих фарбах змалював польсько-шляхецьку минаушість, виступаючи завзятым її апологетом. І не тільки в своїх творах, але і в публічних промовах він силкується підтримати у своїх земляків віру в те, що можливо назад вернути ту блискучу історичну Польщу, що так храбро побивала і німецьких лицарів, і турків з татарами, й нопокірях „хлопів“ та „гайдамак“—українців, усіх тих Хмельницьких із їх зважливими, але яеблагородними Богунами, що цуралась високої польської культури... І коля серед вшчих кругів польського громадянства така віра ще врозуміла, як прародний наслідок їх ушривілейованого ставовища, то в середніх і вижчих кругах вона виникла яо янакше, як яа ґрунті того наївного патріотичного романтизму, що в ідеалі історичної Польщі вбачає єдиний лік од усіх політичних і соціальних хвороб. Для загального добра Польща яовинна існувати, Польща з конституцією 3 мая і тільки разом з Литвою й Україною—в формі тієї політичної трійпи, яку втворив хід самого історичного життя, як яатуральний наслідок польського політичного духа і його вічного генія. Дух той і геній яе вверли. Історія Польщі явою повинна вернутися в свій коляшній шлях. Звідси повстає найперша яовинність для кожного шцрого поляка—пам'ятаючи традиції своїх предків, ярямувати до того ідоалу „польсєдсті“...

От яка теорія лежить в основі політичних домагавь поляків-народовців, от до чого првмує всякай поляк, що в Росії яазнає себе „народовим демократом“, а в Галичві, де поляки мають усі засобя, щоб практично для такого політичного ідоалу працювати—„вшехполяком“. Як ті „вшехполяки“ свою політичну програму виконують в австрійському парламенті—це кожному вже відомо; як думають її виконувати „народові демократи“ в російській Думі,—про це покв ще можна тільки догадуватись.

Але вже й те надто характерно, що поляки, члєви російської Думи, як подають звістєв з Петербургу, хочуть увійти в звязок з Колом польським у Відні. Та поминаючи цей характерний симптом, маємо вже й тепер деякі факта, щоб уявити собі май

бутню політику Поляків у Думі: свої домагання автономії Польщі вона підпірають історичною аргументацією. Найбільшу роль тут грають споминки, яка то була Польща до 1772 року, з яких прав вона користувалась потому, який простір широкий вона займала і яке, находити, злочинство велике заподіяно їй тим, що обмежено тепер майже до етнографічних границь. З такої аргументації виходить тільки те, що внести Польщу в її етнографію, межі було б іще більшим злочинством; не даром так обурився були всі народові польські органи, коли рознеслась була чутка про відокремлення Холмщини й Підляшшя від тек еваного Польського краю. Сенкевич просто являє запові польським послам, „щоб вони кістками лягли на порозі Думи“, а туди не пустили на таке ганебне для Польщі діло. Що поляки з тієї партії, яка має своїх заступників у Думі, захожуються здобувати автономію не для самої етнографічної Польщі, видно не з одної промови Сенкевича на передвиборчих зборках у Варшаві, але і з де-яких інших фактів. Перед нами лежать *Przegląd Wszechpolski*, орган „національних демократів“. В йому от що пише д. Ястршембець з вряду російсько-японської війни: „нехай-ко зміняться в російській державі політичні умови,—і хиля польської колонізації, хліборобської і промислової, широко поширене на схід соція: як Волинь, Поділля й Україну. А з хиля тієї почне знову ширитись польська культура, здобуваючи й оновлюючи втрачені „посгерунки“... Волинь, Поділля й Україна—то землі не чужі,—пише той самий автор,—а польські, полеті польською кровію; живо по землях тих не який-будь окремий народ—„русини“, а простий „етнографічний матеріал“, який польська культура переробить на поляків так, як за Дніпром московська культура переробить його на москалів. Так званіх „українців“ ніяких нема, бо нема української інтелігенції“... Взагалі треба сказати, що у пенуючих націй є тенденція всяку націю міряти числом її панів та магнатів; а як тих серед українців нема, то й виходить, що це тільки „етнографічний матеріал“ на соціологічні експерименти, а не окрема нація; що до історичних традицій українців, то їх з погляду такої теорії також не повинно бути, бо такі традиції складає нащадкам ніби то тільки державне життя предків, а „Україна“ ніколи не була самостійною державою. От і виходить, що ні України, ні українців ніколи не було й немає.

Так відносяться до України й української справи польські „народові демократи“; таке у їх завданні, як партії, що має на меті воскресити давню Польщу „od morza do morza“... Невже ж така партія може првстать в Думі на автономію України, або на експропріацію й на Україні земель, що тепер належать приватним власникам?... Адже ж воєв повинні бачити, що коли таке ставеться, то від польських „постерунків“ на Україні сами лиш спомини й зостануться.

Після 17-го жовтня в Варшаві в ікцидентвв тієї ж самої партії „народових демократів“ урочисто відбулася патріотична демонстрація. Тисячі народу, з духоветвом на чолі, ходили тоді по всіх улцях і з пісними та гимнаив носили не тільки білих орлів—емблему [Польщі,—але й герби Литви та України. І тоді, як і завжди, Литва й Україна в уяві кожного поляка-націоналіста злились в одну трішностасну істоту, так що одну без другої і третьої, як християнського Бога, він не міг собі й уявити. З благанням низволети Польщу з-під ярма чужинців розносилося всюди і друге благання—воскресити давню Польщу, Польщу історичну, разом з Україною, якої слідом за Залевським кожний поляк так бажає,—тільки не як раю після смерті, а тут ще, на землі...

Такий характер має національна польська партія, такі переконання її та програма діяльності. Такими ж самими мусять бути й її заступники в державній Думі, бо повинні-ж вони репрезентувати собою тих людей, що їх так однодушно вибрали з поміж себе, як квінт-ессенцію свою. Через те ж і насовуються мимоволі сумні думки й виникає зверливо питання: чи ті поляки, яким Сенкевич заповідав не попускати, щоб од Польщі „одірвано де-вікі новіте Люблинської й Сідлецької губервій“, бо вони „вже тисячу літ належать до Польщі й заліті польською кровію“, бо в них „усе, що є доброго з життя, праці, культури, поступу—не те здобуток польських рук“; чи ті Поляки, що присягаються дбати про своїх „родаків“, які живуть далеко „на вресах Польщі“, як авангард польських культуртрегерів,—невже ж, зкон кажу,—поляки ті будуть голосувати за широкі права України? Невже вони згодяться на автономію України, на націоналізацію земель, яких так багато належить тут польським дідачам, і нарешті на прилучення до України „полютої польською кровію“ Холмщини? Адже ж це була б видима смерть, це був би безпозоротний мівець

усяким ваціоналістичним замірам шляхецько-історичної Польщі що до України.

Поки ще ве маємо більше документальних даних, що виявлял б таке чи инше поведження полякіе до умраївської справи в Думі; через те й не можемо на поставлені питання дати рішучу відповідь—ні, ве будуть; ні, но згодяться. Але, висловлюючи непевність що до цього, яка має підставу в діяльності націоналістичної польської партії, я хотів би цим звернути увагу наших українських заступників у Державній Думі на можливі наслідки спілки з польськимв націоналістами й застерегти їх од занадто великого оптимізму й надії що до тих спілників. Я дуже бажаю би помилитись, але боюсь, що ті спілники матимуть на увазі тільки другу половину формули „do, ut des“, коlv доведеться виступити на практичний ґрунт з постановами автономістичної спілки що до України. Через те українські послв повинні матися на обережності, щоб, допомігши своїм спілникам здобути деякі ваціональні права, не почувтi чемно „przergaszam“ замість потрібної допомоги для себе. Щоб цього не сталось, щоб нашим послам не довелось розчаруватися в своїх поглядах на солідарність усіх членів автономістичної спілки, задалегідь треба формально вияснити—чи члени польської народно-демократичної партії і разом автономістичної спілки позбулися своїх історично-шляхоцьких тенденцій, чи занехали еонв ідеал історичної Польщі й чи будуть обстоюват національні домагання українців—насамперед автономію України в її повних етнографічвх межах?...

М. Чернавський.

За кордоном.

Роля селянства в громадських рухах.— Справи у Франції, Австро-Угорщині та Англії.

В поглядах на громадські й політичні перемижі у Франції за час після великої революції мв не раз зустрічаємося з думкою, особливо у істориків та публіцистів демократичного напряму, що до всіх реакційних переворотів багато спрвчинялись дрібні вла-

сники-селяне і взагалі дрібно-буржуазна частина французького громадянства. Так, наприклад, Бьоссе рішуче говорить, що перша і друга імперії повстали тільки через те, що Францію поділено на дрібні земельні частки, бо нові дрібні власники-селяне, заспокоєні в своїй найпершій потребі—земельній, зробилися основою всіх після-революційних змагань реакції.

Не підпадаючи значімих пролетаріату, який справді був найбільш революційним народнім класом уже за часів великої революції, не можна одначе цілком згодитись з поглядами на ніби то вельми негативво значіння селянства в політичному житті Франції. Політичний консерватизм хліборобів факт загально-відомий, але нонсерватизм цей має свої межі. Ці межі залежать з одного боку від матеріального добробуту селянства в даній історичній момент, з другого від ходу самих подій. В країнах, де селянство становить основу національного добробуту, усіякі дійсно великі події неминуче з'язані з його життєвими інтересами і таким чинном ніякі перемини великі не можуть обійтись без участв селян. І селянство завжди прихляється на бік той політичної течії, яка несе йому поліпшення матеріального добробуту і кращі форми громадського та політичного життя, нерозлучні з ґрунтовними економічними реформами. Гострі критики історичної мислі французького селянства насамперед забувають, чим були для великої революції французькі селяне, визволені з-під феодального гніту. Хвіба ж не селянська молодь в лавах революційного війська, хоч голодна та боса, побіла й вигнала численні армії чужоземних королів та імператорів, що нахвклялися вернути старий лад у Франції? Адже ж переможні полки революційної армії переважно з сільської людности й складалися. І ця войовнича завзятість французьких солдатів вийшла не з якогось абстрактного патріотизму, а власне з прихильности до нового ладу, що всіх пригночених визволив з тяжкої неволі й забезпечив їм неголодне існування. Бласве острах перед тим, що може вернутися старовина й позбавити їх того, чого вже добули, й повин французьких воєнів на такі геройські вчинки, які в той час увесь світ здивували були. Без селян французькій революції ніколи не пощастило б побороти своїх внутрішніх та чужоземних ворогів.

Далі нешли на хвнлях революції Наполеон I-й, але не сама тільки селяне, мало ще тоді свідомі, бачили в йому людину, що

„вирятувала“ волю і рідний край, і через те підперли його державний замах. До всіх дальших державних перемів у Франції селянство ставилось досить байдуже, так що участь селян у цих перемівах цілком була пасивна. Цю байдужість зворушила тільки агітація Луї Наполеона, що спиралася на військову славу його геїмільного дядька. В цій справі Наполеонові III багато допомогло сільське духовенство, яке в той час мало великий вплив на своїх парафіян. Малий небіж великого дядька спрарді дістав кілька мільйонів селянських голосів, але друга імперія могла обійтись і без них. Всі революції й контр-революції 19 віку у Франції залежали від Парижу і провінція мовчки приймала все те, що було постановлено в столиці. Ми бачимо, таким чином, що не можна говорити про діяльну участь селян у реакційних змаганнях у Франції, хоч, певна річ, одсунуте од культурних центрів селянство ледве в останніх часах цілком зрозуміло й оцінило вагу демократичного ладу в державі. Останні вибори довели, що республіканській лад і радикальні реформи придбали рішучих прихильників серед більшости селян. Перед виборами клерикальна реакція всі надії свої покладала на „ображені релігійні почування селян“, але надії ці не здійснились. І в сільських округах більшість виборців висловились за демократичну політику уряду. На селян велике враження, не на руку клерикалам, зробила постановка французького духовенства не давати своєї згоди на вільні релігійні громади, які дозволять складати новий закон про церкву. Цвіт прихильній до католицтва людності остогидив вже вічна релігійна війна, люди бажають спокою, що безперечно запанував би, як би духовенство не балмутило. Цей настрій селянства виявився в тому, що в клерикальних округах вони величезною більшістю голосів вибрали знов до ввродньої ради аббатів Лемір і Гейрана, які висловились за вільні релігійні громади; проти цих двох аббатів, а надто проти Леміра свільно агітувало „право“ керівництво французького духовенства, себто непримиренні більшість його.

Вибори до нової французької народньої ради дав значну перевагу радикалам обох впримків. Ця перевага дасть їм змогу порвати звязки з поміркованими республіканцями, голоси яких у попередній раз були конче потрібні для республіканського блоку. Од цього блоку відпадають також соціалістичні послы, що мають на меті провадити цілком незалежну від буржуазних партій

політику, не зрікаючись одначе підтримувати заководатну діяльність радикального уряду, як що вона користя буде для пролетаріату. Сполучена французька соціалістична партія матиме багато праці, як що схоче полигодити хвля партійної діяльності, які виплили на неї в перх останніми часами. Насамперед це торкається впливу соціалістів на професіональні робітничі спілки, поставлені у Франції дуже погаво, як довели оставві страйки. Далі мусить бути ввроблена одностийна тактика, бо треба знайти якусь „раннодійствующую“ межа крайнім доктринерством Геда і політиканством Жореса. Промона Жореса в народній раді показує, яким шляхом думають іти сполучені соціалісти. В цій промові ми бачимо два головні мотиви: критику діявности теперішнього уряду і нарис реформ, яких в найближчому часі домингатиметься соціалістична партія. Критичну частину останнього „офіціального“ виступу Жореса можна вважати подекуда досить хиткою. Захода уряду з приводу першомайських демонстрацій безперечно великої догаї варті, але загальна критика діявности уряду Жоресові не удалась; вона була не дуже добра угрунтована. Ця тактична помилка дала змогу Клемансо, в своїй відповіді Жоресові, з чималим успіхом виправдувати внутрішню урядову політику. Що до соціаліських реформ, то Клемансо заявив, що уряд їх не зрікається і щоб здійснити, ужикатиме того засобу, який має в руках, себто власті. Qui vivra—vivega.

Цікаво тижож, чи швидко здійсниться виборча реформа в Австрії, бо вона зустрічає на своїй дорозі усе нові та нові перешводи, які ставлять іборжі до реформи польські та німецькі консервативно-націоналістичні круги. Хоча вселюднє виборче право все ж таки запевне буде заводене, але не обійдеться без кринди і народнім масам взагалі, і слабшим національностям з'окрема. Насамперед, як ми вже раніш писали, будуть покритивжені українці в Галичвіні. Захода ворогів реформа звалили в квітні кабінет Гауча. Не продержався довго й наступник його князь Гогенлоге. Безпосередньою причиною одставки Гогенлоге була одначе не виборча реформа, а його відносина до непорозуміння з Угорщиною. Уступки імператора Франца-Іосифа угорським національним вимогам були запевне викликані династичними обрахунками. Тим часом ці уступки—то тільки вчаток дальших перемій: насамперед перемія австро-угорської торговельно-політичної умови з року 1867.

Торговельно-кордонні проекти угорської національної партії видимо некорисні для Австрії. Ці проекти спираються на довголітні „привилеї“ мадьярів. Колотнечі в австрійській народній раді, що тягнуться вже близько 20 літ, сиріяли таким відносним межн спільниками, що одна половина доржани висискувала другу. На підставі умови з р. 1867 Австрія й Угорщина мають спільне військо, флот і дипломатію, а також спільний бюджет, вким орудує спільний міністер фінансів. Таким робом Австрія й Угорщина мають три уряди: австрійський, угорський і спільний. На бюджет спільних міністерств призначено 346 мільйонів корон. Щоб оплатити ці видатки, вживають звичайно добутоків з мита („таможенныя пошлыны“). Але тих добутоків вистарчає хіба на те, щоб сплатити третю частину спільних видатків, решту ділено між Австрією й Угорщиною так, що Австрія платить 65.6%, а Угорщина оставіи 34.4%. Такий поділ безперечно несправедливий, бо Австрія має 26 мільйонів мешкавців, себто людність її становить 57.6% всієї людности імперії, а Угорщина—19¼ мільйонів, себто 42,4%. В австрійській народній раді вже не раз повставало питання, щоб побільшити вкладку Угорщини на спільні видатки, але мадьяри завсїгди здолали оборонити користний для їх стан справ. Та от найновіші політичні й економічні змагання мадьярів вустрілися з рішучою опозицією кабінету князя Гогенлоге. Як нишуть, найбільше до одставки Гогенлоге спрвчинилось те, що імператор Франц-Йосиф прихилився до вимогів угорської національної партії без згоди австрійського міністерства. Новий кабінет бар. Бека, до якого увійшли німецькі, чеські та польські послы, ще завзятіше виступив проти Угорщини. Під впливом міністерства австрійські делегати, що разом з угорськими складають бюджет, уже помончили уділ Австрії в спільних видатках до 57.6%. Така постанова напевне ще загострить ворожі підвосивн між Австрією та Угорщиною.

Що до виборчої реформи, то кабінет Бека офіційно висловився за виборчу програму своїх попередників. Але вже тепер можна з певністю сказати, що найвпливовіші гурти в народній раді всіма силами намагаються відтягти й обхранти виборчу реформу. Позвичайно забарна арада комісії, що виробляє деталі виборчої реформи, викликає сильно невдоволення в народніх масах. Сполучена австрійська соціально-демократична партія видала відозву до робітників, в якій підкреслює злочинні заходи ворогів реформи й закликає

до протесту. Протест спочатку має обмежитись страйком на три дні в одному тільки Відні, а коли це не pomoже, партія оповістить загально-австрійський страйк. Соціально-демократія мусіла вжити таких заходів з огляду на нонрихильно до реформи становище консервативно-націоналістичних елементів. Проте ця постановка зовсім не вплинула на комісію. На одному з останніх зборів її люто нападались на соціально-демократичну організацію та пресу, а один із членів комісії (пос. Малік) виступив навіть а проектом, щоб а одновідь на соціально-демократичну агітацію зупинити зовсім на два тяжкі засідання комісії. Проект цей одкинуто, але тільки через те, що більшість аважала його передчасним... Знов і авіденські промисловці на випадок страйку постановили оповістити локаут. Як бачимо, дуже можливо, ще австро-угорська імперія стоїть на порозі вельми бурхливих подій.

В Англії, ще досі не аважала гострих революційних кризисів, ав наших часів, часів велької російської революції, життя також пливво аважавше. Як можна було сподіватись, усе більш та більш авзначаються тактичні ріжницї—програмові й казати нічого,—між тив ав. незалежною робітничою партією а соціалістичною метою та робітниками, які тримаються ліберальної партії. Супроти цих останніх незалежні робітники не раз уже підкреслювали своє оповіційне становище до урядової партії. Перша неприява зустріч незалежної робітничої партії з лібералами а народній раді ставлася з призоду каватирної комісії, що досліджує, де і як живуть робітники. Незалежна робітнича партія доавгалась для себе одного місця а цій комісії, але народня рада авдкинула ти доавгання більшістю 320 голосів проти 43. Про австрій самостійної робітничої фракції свідчить такий факт. Народня рада численною більшістю голосів прийала закон про чужоземців з поправкою незалежної робітничої партії. В поправці авговориться, ще ніхто з підприємців не авє права під час страйків авмість авглійських робітників брати чужоземців. Одже ж рада лордів цей закон одкинула. Коли про таку постанову ради лордів стало відомо в народній раді, робітницькі послы гостро авналися на вищу раду. „Час уже,—сказав один із робітників,—аввернутись до народу й авяснити йому, як стоїть справа. Як що такі авходи ще авбудуть, розлютований народ сам підніметься і авзничить раду лордів“. Такої мови давно авже авчула авглійська народня рада, тим більше що це не порожній слона. Робітничий рух в Ав-

глі, а разом з ним вплив дійсно демократичних принципів, вбивається в силу й можлив сподіватись, що справді недалеко вже той час, коли архаїчну інституцію—раду лордів скасовано буде. За одну з ознак демократизації англійського громадянства можна вважати успіх жіночого емансипаційного руху. Цей рух багато здобув прихильників серед послів, громадських діячів та письменників і так широко розійшовся вже, що в жіночих спілках бере участь над 500 тисяч жінок. 18 травня Кембелль-Баваярмав приймав депутацію від жіночих організацій. Депутація доручила йому петицію, в якій жінки домагаються виборчого права до народної ради. Депутація складалася з 400 жінок, уповноважених од організацій, та з 40 послів до народної ради, яких послала група з 200 послів, що обстоює виборче право для жінок. Міністер-президент прийняв депутацію дуже прихильно, сказав, що особисто реформі спочуває, але радить зачекати ще якийсь час, бо не ручиться, що ця реформа зараз матиме успіх в народній раді. Не вважаючи на таке опортуністичне становище лідера могутньої урядової партії, можна сподіватись, що політична рівноправність англійських жінок уже не за горами...

Богдан Ярошевський.

Вісті з Галичини.

Виборча реформа.—Загальний політичний страйк в Австрії.—Загальний політичний хліборобський страйк у східній Галичині.—Хліборобські страйки за поліпшення умов роботи й заробітку.

Останній раз, обмірковуючи справу виборчої реформи, я спився на тому, що президент міністрів бар. Гавч, не здолавши справдливих домагань „Коло польського“, уступив і на його місце вступив „черновий князь“ Гогеялоге, який думав приєднати „Коло польське“ для виборчої реформи дальшими уступками на користь поляків у Галичині.

Але панування Гогеялоге було недолге й через місяць і він уступив, попавши в незгоду з цісарем через угорську справу. Отся справа сюди ве належить, тому гадаю тільки, що австрійський цісарь, який одночасно править і за угорського короля, погодив-

шиє з мадьярською більшістю угорського сейму й поклявшись її до правительства, згодився на великі екомомічні уступки для Угорщини, які відбилися б шкідливо на Австрії, а Гогенлоге, не хотів на ті уступки првстати, уступив.

Та хоч панування Гогенлоге тяглося ве довго, то все-таки він записався незатертими буквами в пам'яті українського народу в Галичвіні, бо доказав такої штуки, якої, адалося, ніхто ве вміє, а саме—так переробив проект виборчої реформв, що й дав усе-людне, безпосереднє, рівне й таємне виборче право й одночасао ще змінив польський „стан посідання“ в Галиччві супроти дотеперішнього, опертого на куріяльний виборчий системі. Тільки подумайте: дотеперішня авборча система заступається ніби справедливішою, а разом польський „стан посідання“, опертий на несправедливій виборчий системі, ще зміцняється!

Я не буду говорити, як проект Гогенлоге відноситься до поодиноких країв Австрії, бо се вже зробив я в „Громадській Думці“ (№ 123). Сипилюя тільки на Галиччні.

По проекту Гогенлоге австрійський парламент складається з 495 послів; в того числа на Галиччну припадає 102 мандати, значить на 14 більше супроти Гавчівських 88. Отсих 14 нових мандатів має принасти виключно полякам і ва те пороблево в Галиччні нових 14 міських округів, а яких полякв (разом з євреями) мають більшість. Значить, по проекту Гогенлоге Галиччина має 32 міські виборчі округи (18 по проекту Гавча і 14 нових по проекту Гогенлоге) і 35 сільських. В міських округах усі 32 мандати запевнені полякам, а в сільських лишається ніби все так, як було в проекті Гавча: в 16 округах західньої Галиччини всі 32 мандати здобули 6 поляки, а в східній Галиччві по одному мандатові у всіх 19 округах здобули 6 українці, а другий мандат в 11 округах полякв і в 8 українці. Значить, поляки мали б разом у Галиччві 75, українці 27 мандатів.

Але се тільки так говориться в правительствевнім проекті, бо на правді буде багато гірше. По Гавчівському проекту щоб бути вибраним на посла в сільськім окрузі, треба було дістати мад 33% голосів і проект допускав, що в 11 округах східньої Галиччини Поляки, маючи мад 33% людности, виберуть по одному слові. Але проект Гогенлоге зміняє сю постанову ва стільки, що а двох кандидатів, які мають бути послами а сільськних округах,

один має дістати абсолютну більшість (себто над 50%) голосів, а другий над 25% голосів. Значить, коли в окрузі східної Галичини польський кандидат дістане над 25% голосів, то буде вибраний за посла. А з огляду на теперішній стан річич у Галичині, де адміністрація вся на услуги польській шляхті віддана, де польські поміщики мають таку економічну перевагу над сільським пролетаріатом—можна бути певним, що полякам, бодай у першх часвх, поталвнить у всіх 19 сільських округах східної Галичини здобути над 25% голосів і вибрати на посла свого чоловіка, твк що фактично українці можуть числяти тільки на 19 мандатів: по одному в кожному виборчім окрузі.

На скільки теперішній правительственный проєкт відбігає від справжньої рівности виборчої реформа, видно з отсех чисел: одного посла вибравють: 40.394 італійців, 41.128 німців, 46.192 румунів, 51.860 словінців, 54.518 поляків, 54.721 хорватів, 57.819 чехів, 105.671 українців. Ще більша нерівність виходить, коли взяти на увагу відношин в поодиноких краях: вапр., одного посла вибравють: 15.756 німців на Шлеску і 114.090 українців у Галичині!

Коли перейдемо до Галичин, то тут замітне упринциповання західної (польської) Галичини супроти східної (української), а далі міст супроти сіл. Так в міських виборчих округах у західній Галичині один посол припадає на 26.500 людности, ва польсько-українській границі ва 28.500 людности, в східній Галичині ва 33.500 людности,—разом в міських виборчих округах у Галичині один посол на 29.800 людности. В сільських виборчих округах у західній Галичині один посол припадає ва 66.000 людности, в східній Галичині на тих округах, де послом має вийти 1 українець і 1 поляк, на 90.000 людности, нарешті на твх округах, що призначні нібв то виключно для українців, ва 136.000 людности *). Як бачимо виявірше виїшли чисто-українські виборчі округи східної Галичини.

Зв справжньої рівности виборчого права українцям повинно б дістатвся 42% галицьких мандатів, бо вони творять 42% галицької людности, а тив часом бачвмо ось що: теперішній виборчий заков признає 56 (72%) мандатів полякам, 22 (28%) українцям; проєкт Гавча признавав 61 (69%) мандатів полякам, 27 (31%)

*) Сі цифри взято з львівського „Діла“, статя „Новий проєкт виборчої реформа“ в ч. 118, 121, 123, 125.

українцям; проєкт Гогенлоге признає 75 (73.5%) мандатів полякам, 27 (26.5%) українцям. Значить, проєкт Гогенлоге гірший для українців не тільки від проєкту Гввча, але навіть і від теперішньої куріяльної системв. Так виглядає для українського народу в Галичині австрійсько-польська рівність виборчого права!..

Наслідник Гввча, баров Бек, в якого міністерство увійшло два поляки: міністер фіяввсів Коритовської і міністер „для Галичини“ (себто для оборовв інтересів польської шляхти в Галичині) гр. Воїцех Дзедушицький, теперішній голова „Кола польського“ у віденській парламенті,—приввв у цілій повноті проєкт Гогенлоге і нїя тепер дискутується в виборчій комісії.

Останнімв днями комісія працювала власне над Галичиною. Репрезентант „Кола польського“, хоч воно вже все перед тим вторгувало, домагався „для принципу“ ще більшого числв мандатів для Галичини, додаючи, що тоді поляки поділилися б тимв мандатамв з українцями. Бачите, „Коло польське“ хотіло дешевим коштом забвввтися в добродїв українського народу: ми, мовля, хотіли для українців вторгувати більше мандатів, але не наша вина, що не поталанило. Се домагання комвсів відкинува і стала ма тим, що Галичина дістає 102 мандати. Колв ж прайшло до двекусї над подїлом галицьких мандатів між поляків та українців, заступив „Руського Клубу“ посол Василько почав виказувати, що за такого подїлу виборчих округів, який пропонує проєкт, українці зможуть дістати лиш 19 мандатів, бо полякам скрізь удасться здобути для свого кандвдата 25% голосів. Поляки почав заперечувати сьому, заявляючи, що вони зовсія шцвро хотять, щоб українці мали змогу здобути 27 мандатів. Тут посол Василько првтиснув їх до стїнв і сказав: „Колв вв спраді шцвро хочете признати українцям 27 мандатів, то поправте подїл виборчих округів так, щоб українці в 8 повітах східньої Галичини спраді могли здобути по 2 мандати“. В сю справу вмїшались також послв нищих невродностей і польки, як доносять нинїшні телеграми з Відня, спраді згодилися вв вище подаву поправку в подїл виборчих округів. Значить, 27 мандатів буде мабуть для українців забезпечено і поляки певне не забудуть похвалитьсв, яке то „добродїйство“ вони зробили українцям, але оцінюючи те „добродїйство“, не треба забувати, що українцям по справедливості належалося б не 27, в 43 мандати.

Робітницькі маси в Австрії найбільше ворушать питання, чи виборча реформа буде ще полагджена цього року, так щоб нові вибори, які мають бути з кінцем цього або з початком 1907 року, були переведені вже на підставі нового виборчого закону? І на випадок, коли б парламент і правительство зволікали з виборчою реформою, австрійська соціална демократія робить приготавля до загального політичного страйку, який примусив б правительство й парламент ве зволікати з виборчою реформою. В цілій Австрії скликає соціална демократія в сій справі народні збори. Спершу мав би бути 3-денний страйк у Відні, а коли б се не помогло, тоді вже загальний страйк по цілій Австрії. Чв буде і коль саме цей страйк—не знати. Головий комітет австрійської соціальної демократії має видати гасло до його тоді, як побачить, що справа виборчої реформи проволімається, а чи справа проволімається, чв ні—се мве вів сам оцінят.

Як австрійська соціална демократія думає вжити загального політичного страйку, щоб вибороти виборчу реформу взагалі, так українські партії в Галичві носвляся явній час із думкою загального хліборобського страйку під час жнив, щоб вибороти українському вародові в Галичві стількв мандатів, скількв йому на підставі справжньої рівности виборчого права, відповідно до числа української людности в Галичві, справді належитьсн. Але в останніх часах сю думку закинено,—бодай публічво не чути про неї. Що її справді закинено, про се свідчить ніж вишм і те, що український посол Василько в виборчій комісії торгувався тількв, щоб тих 27 українських мандатів у Галичві справді забезпечево.

Зрештою українська соціална демократія, яка—до речі кажучв—проявляє дуже мало діяльности, виравно заявля, що не буде агітувати за політичвей страйк під час жнив, а тількв спомогатме економічві страйкв, де вони вибухвуть; радикальна партія, яка стоїть уже від початку цього віку на „мертвій точці“, не можучв ві свіжкх свл набрати, ані вовсіа рознастисн, не забірее голосу про сю справу; а в національно-демократичній партії все робитьсн так секретно, як у яким міністерстві,—так що публіцистові, не втаємниченому бльжче в партійні містерії, з публіч-

них голосів трудво навіть уловити те, що в данну хвилину ва партія думає робити.

Але з усього видно, що українські партії вдоволяться мабуть з 27 мандатів і хліборобського загального страйку для сеї справи пропагувати не будуть.

Ивши річ, що пропагувати хліборобський загальний страйк для сеї справи, на мою думку, було б великим промахом супроти інтересів українських робучих мас. Таквй страйк за галицьких відносин коштував бв безперечно багато жертв; до того ж ні одна з українських партій не має такої організації, щоб можна було ручити справді за *загальність* страйку; а нарешті, полишивши навіть на боці названі обставини, чи оплатиться з становища інтересів робучих мас іти на таку важку боротьбу за кілька мандатів, що кінець-кінцем майже нічого не годні заважити для насущних інтересів робучого народу?

А тим часом для тих українських партій, що справді хочуть добра сільським робучим масам, стелиться ниша, дуже важка робота. На поміщцьких полях практиковано такий визиск, що економічні страйки скрізь мають міцну підставу, і на сім полі є що робити. А не за довгий час стане період українським народом те саме велике питання, що тепер ворущать розум селянських мас усїєї Росії,—питання, як добути землі для тих, що хочуть на ній власними руками працювати? І сільська робуча маса, вишколена в страйках за ліпші умов роботи й заробітку, може стати тою величозною силою, яка заважить тоді, коли рішатиметься велике питання про землю для тих, що хочуть працювати на ній.

Лишаючи теоретичне умотввоєння осьього мого погляду на вищий раз, я хотів зазначити тільки загально, куди повинна звернутися краця українських партій у Галиччині.

Зрештою економічні страйки вибухають у нас із стихійною силою по цілій країні,—тамай великий визиск людської преці. Про се писав я останнього разу, а тепер тільки додаю, що страйковий рух не перервався, а в живина він певне ще більшим зробиється.

В боротьбі сільських робітників з поміщиками велику роль відграють суди, які у нас цілком тягнуть руку за поміщиків. Вони тероризують страйкарів, замикаючи, кого попадає, на довгий час до слідчої тюрми. Потім, на суді, виходить, що чоловік нічого не винен, і його пускають або засуджують на якусь невеличку кару, але довга слідча тюрма стає кожному за важку кару.

Що вся галицька адміністрація підчас страйків стає на службу польській шляхті, про се вже була мова останнім разом. А тепер навіть найвищий урядник краю, намістник гр. Андрій Потоцький став явно на стороні поміщиків і надав офіційльний комунікат протв страйків, який власті розліплюють по всіх селах. Дословний текст сього комунікату поки що пресі не відомий і газети подали тільки загально його зміст, а саме: намістник остерігає селян перед агітаторами, які намовляють їх до страйку; остерігає перед нуждою, яка жде їх, як наслідок страйку; заперечує звістку, яку буцім то ширяли агітатори, що цісар наказав страйкуват (підчас стрейкової агітації вказується селянам на те, що по австрійському закону можна страйкувати, з чого польсько-шляхетська преса зробила легенду, буцім те хтось каже, що цісар наказав страйкувати), не згадуючи одначе аві одним словом, що страйкувати по закону справді вільно; грозить за всякі проступки під час страйків важкими карами; в кінці заявляє, що наказав адміністративним властям приготувати жандармерію та військо, щоб за підмогою сеї оружної сили *не допустити до страйків*.

Як бачите з сього, комунікат галицького намістника такий самий, як у Росії бувають циркуляри чорносотенних адміністраторів та відозви „істинно-русскахъ людей“...

Михайло Лозинський.

Відгуки з життя та письменства.

Своя хата на чужині.—Політична спадщина Драгоманова й Баламутні заходи коло неї.

Здаєн-данна українська народня справа стояла дуже чудно й невормально. Про причини цього нічого тут говорити, бо вони досить відомі; зазначу тільки, що навіть самі українці—народні маси через свою темноту та економічні злидні, інтелігентні круги через недоладне виховання, чужу школу, то-що—мало думали про те, що вони складають окремий народ, яквй має свої власні національні потреби, повинен мати права національні і—що найважливіше—тільки й може через ті права і потреби свої задовольняти. Ще менше, певна річ, думали про те наші близькі чи далекі сусіди. Одні з їх, як великороси та поляки, на українців дивилися тільки як на відмінок самих себе, уважаючи українську народню масу за сирій етнографічний матеріал, над яким вони мають практикувати всяких експериментів, щоб до себе його пришкодобити. Вони чудувалися навіть та великим дивом дивували, коли завважали, що українець хоче самим собою бути, а не членом одного чи другого з тих народів. Другі про нас аж нічого і сенько не думали, а і перші й другі куди нас насамперед воєсім не знали. Во незнанням у першу голову й можна собі нитолкувати те, що на думку найближчих сусідів з нас був тільки етнографічний відмінок великоросійського чи польського народу; це одно вже досить характеризувало відомості їхні про Україву та її людність. І поки український народ був тільки етнографічною масою, хоча б і цілком од сусідніх одмітною, такі погляди мало викликали протестів, а про національні права та потреби його не було йому й голосу подати. Але на више повернуло, скоро—попереду окремі одними, а далі все ширші круги з українців—почали пронадатись до свідомого життя. Тоді, певна річ, зродилася й нешнуча потреба поставити національну справу ясніше і всім довести, хто ми та чого домагасьмоє, як нація, як народ з окремим своїм життям.

До оставніх часів це тільки робилось не систематично, випадково. В Росії, де така робота найбільшу б мала правничну вагу, не можна було працювати для українства систематично насам-

перед через цензурні умови, які пильно обороняли червоном атраментом неввічність російської публіки від спокуси „малоросійського сепаратизма“, вживаючи офіційного терміну. Та й по-за цензурним гнітом, в Росії важко було зняти мову про українське питання ще й через централістичні тенденції серед російського громадянства, що жахалося всяких національних питань, а з-поміж їх українським цікавилось вайшепше, рез на завжди прийнявши, що окремого українського народу нема, а Украївє мало чим рїзняється од великоросійських губерній. Такий погляд відбився й ва російській пресі і через те про систематичне ознайомлювання громадянства з українською справою через російську пресу нічого й дупата було. Однв тільки орган і можемо ми пригадати в минулому, що систематично гонорив досить довгий час (1862—1871 р.р.) про українські справи, але за його мусимо дявувати...російському урядові, й це вже одно досить його напрям та вартість характеризує. І справді „Вїстникъ Юго-Западної в Западної Россїи“, що видавав спершу в Київі, а потім у Вільні Гонорсьвий, мав на меті ширити тільки те і так, що і як треба було ширити про Україву урядові. „Хохломанство“ йому було там ворогом, якого офвіціозна рецитлія кляла і віршами і прозою, і в белетристві і в публіцистві і навіть у спеціально вигвореній „науці“, як напр. зивменяті статистичні таблиці про людність на Україні, в яких сучасними мешканцями нашими показано і Печенігів, і Чорних Клобуків, і Торків з Берендіями і вже не пригадаю заряз ще кого. Вилву, певна річ, орган цей не мав і не міг мвти, так само як і другий такого ж вапряму місячник—„Галвцько-русскій Вїстникъ“, що почви був в середині 90-х років виходити в Петербурзі під редакцією якогось Драгомїрецького, та вв другій чи третій книжці мусів припаятися.

По-за днин потайно-урядовими спробами „освідомлювати“ чи краще затемнювати й баламутити громадянство що-до Украївє, ми майже не мали в Росії таких видань, які б виключвє звданнв на себе взяли—освітлювати й популяризувати українсьву справу. „Кїевская Старина“, поминаючи її нвукові заслуги, таким органом не буда, бо стояла осторовь од життв, і маючи на меті насамперед спеціально нвукові, переважно історичні інтереси, бїльше дивилася назад, ва мввуле, нїж ва сучасне; спробі з українським органом російською моною в Одесі (тижневник „По сушї и морю“ в 90 роках) де пощастило, „Ельсвєтградсвій Вїстникъ“ буи дуже маловідомий, про-

нівціалний листом,—а більше, здається, й не було нічого. Із західною Європою ми безпосередніх зв'язів мали дуже не багато, та й практично нага інформаційної роботи на європейську публіку була очевидно менша. Оприч журнальних та газетних статей по російських видавцях, що з ласки своєї друкували іноді щось і про Україну, оприч де-яких звісток у західно-європейській пресі ¹⁾, ми зовсім аж до останніх часів не мали таких органів, що одне завдання мали б—ширити правдиві звістки про Україну та її народ, про його життя та потреба. І тільки коле українська справа ввійшла з тісного кола сучасних прихильників української ідеї й виявила тенденцію вробитися справою міжнародною—тільки тоді повстають спроби пронаести цю роботу систематично, ступінь по ступівці.

Обставини життя нашого так склалися, що таку роботу можна було почати перше для Європи, бо в Росії недавно ще й думати про це було не можна. Років тому з п'ять буде, як цю роботу підняли бун на себе український публіцист Роман Сембратович, що у Відні почав друкувати німецькою мовою тижневик „X-Strahlen“; але видавця це, як результат особливих заходів одної людини, довго не вдержалося і впало, не знайшовши до ширшої публіки доступу, а серед українського громадянства підмоги. Та не впала ідея такого видання, що говорило б про українські справи до європейської публіки, і от заходив того ж таки Сембратовича повстав, таки знов у Відні й німецькою мовою, двотижневик „Ruthenische Revue“, який по смерті Сембратовича, з початку цього року, перетворився на місячник під новою назвою „Ukrainische Rundschau“. „R. Revue“ у великій првгоді стин українській справі, бо він вихідній Європі показав, що є на світі численний народ, про якого ніхто нічого не знає, якого силоміць пхають нащасівки в могилу, щоб живцем похонати, але він життя хоче і бореться за краю для себе долю. Можна сказати, що

¹⁾ Найважливі з їх—праці Драгоманова, що взагалі найбільше спричинилися до популяризування української ідеї і в Росії, й на заході Європи; показчик того, що опублікував Драгоманов про Україну мовами німецькою, французькою та італійською читач знайти може в II томі „Собрания политических сочинений М. П. Драгоманова“ (Paris, 1906), на стор. 250—251. Оприч того, можна хаба додати ще деякі статі Лесевича, Франка, Сембратовича та ин.

тільки в „R. Revue“ Європа довідалась про Україну й це велика заслуга українського видавця німецькою мовою ¹⁾).

Але тепер уже й на Росію черга надходить. Визвольний рух, що збив ганебні кайдани з живого українського слова, дав українцям змогу й тут, у твердні абсолютизму, виставляти хоч де-які з своїх бажань та говорити про свої потреби хоча в тих рамках, що поставила нам славетна російська „воля“ друку. З цього року почавши, повстала в Росії українська преса, яка—скільки сили має та спроможности—працює, щоб збудити національну свідомість серед вкродних мас, витворити національну інтелігенцію й, виясняючи потреби українського народу, згуртувати ту силу, яка б ті потреби ва свої взяла і встала на їх оборону. Але поруч цієї великої мети перед свідомими українцями стоїть і друга не малі—витворити й серед найближчих сусідів наших, а насамперед серед великоросіян, правдивий погляд ва українську справу, розвіяти той туман, що нікамв оповивав Україну й закривав в-перед очей людських справдешній, не вигаданий український народ—ве частину, ве етнграфічний відмінок великоросійського а чи польського, а тьки окремиї народ—з власними потребками та домаганнями, з своїми звичаями й життям, з власною мовою та історією. Українська преса до тих тільки промовляє, хто знає українську мову, і вже це одно, разом з вищими обставинами, обмежує поки що круг її впливу: все російське громадянство, а також і з українців, од рідного ния одірваних, багато ще—лишається по-за тим кругом. А тим часом витворити трибуну, з якої наш голос розходився б по цілій Росії—це справа така потрібна, що на неї вичче мусимо звернуть як найпильнішо свою увагу. Разом з тією роботою, що провадимо у себе дома, повинні дбати й про чужих людей, щоб розвіять навісні тумани, які так довго оповивали в їх очах нашу рідну землю. І таку роботу вже розпочато.

З кінця місяця травня почав у Петербурзі виходити тижневик російською мовою „Українській Вїстник“; перед мене зараз лежить цього журналу вже п'ять книжок. „Сужденія о свободномъ

¹⁾ Про „R. Revue“ та інші заходи Сембратовича була вже згадка в „Новій Громаді“—див. Б. Грінченка „Пам'яті Р. Сембратовича“ (кн. I) та М. Коцюбинського „Згадки про Р. Сембратовича“ (кн. III).

симопредѣленія українського варода,—так висяє редація свої завдання у вступній статі,—и обь автономіи въ предѣлахъ терригоріи населеной украинскимъ племемъ, встрѣчаются иногда съ недоумѣливымъ колебаніемъ и нерѣшительностью у людей, демократическое настроеніе которыхъ не подлежитъ сомнѣнію. Причина этому кроется въ исторической и бытовой неосвѣдомленности російскаго обывателя, нивѣ—гражданини. Разсѣять это колебаніи и эту неосвѣдомленность,—читасмо далі,—прояснить украинскій національній вопросъ съ исторической, бытовой, соціальной и экономической стороны; указать мѣсто в значеніе Украины среди другихъ областей Россіи,—способствовать справедливому рѣшенію національнаго и областного вопроса вообще,—вотъ въ чемъ видить свою задачу редація „Украинскаго Вѣстника“ (стор. 6). Виставляючи таку програму, редація задалегіть рахується вже з теми закладами, які можна почути від членів російського громадства, що націоналізм—беручи це, як національну виключність—часто бачать там, де є тільки чисте бажання рівного права даної національності з иншими. „Мы виступаемъ,—збиває такі закиди редація „У. Вѣстника“,—не подъ флагомъ національной исключительности, намъ дороги чистые принципы демократіи, внѣ которыхъ нѣтъ и правильного національнаго разитія. Идеаль, которымъ мы руководимся въ нашей работѣ, состоитъ въ томъ, чтобы въ свободномъ демократическомъ государственномъ союзѣ, въ который рано или поздно превратится бывшая самодержавная централистическая Россія, осуществлено было не только равенство гражданъ, но и равенство народовъ. Демократіи и автономія—наше званіе, и подъ этимъ знаменемъ,—мы вѣримъ,—объединиться, какъ равные съ равными, какъ вольные съ вольными, всѣ народы Россіи“ (стор. 6—7).

Як бачимо з цієї програмовой заяв, редація „Украинскаго Вѣстника“ ступила на правий і цілком певний шлях. Зв'язавши національну ідею з демократизмом, по-за яким справді не може бути і „правильнаго національнаго развитія“, вона тем самим попереджає і збиває ті ходячі закиди, якими могли б зустріти ноне видання російські групи, заматю централістично настроєні. Демократизація національної ідеї, цілковите заведбаня усяких „історичних“ прав та привилей, під якими раз-у-раз ховаються реакційні й вузько-класові тенденції, це найперше діло для при-

хильників національного руху за наших часів. Розвиток національності в інтересах розвитку народу, трудящих людей—тільки така позиція й може задовольнити ті вимоги, які прикладаємо тепер до національного питання. І ми певні, що з цієї позиції „Українській Вѣстникъ“ не зійде,—та це показують вже книжки його, що досі вийшли: вони вложені добре й не згірше виконують своє завдання—освідомлюючи російське громадянство що до української справи й розвіуючи усі ті вільні та невільні непорозуміння, що такою хмарою густою обсіли її за попередніх „лютих“ часів.

Та не тільки для нас, українців, таке видання має велику вагу,—„Українській Вѣстникъ“ може добру службу справити і самим росіянам, та й иншим національностей людям в Росії. І це знов через те, що на завдання своє редакція „У. Вѣстника“ глянула широко, звязавши українську справу з загальним питанням „справедливого рѣшення національного в областіного вопроса вообще“. Редакція пішла тут за тими традиціями, які взагалі дуже популярні були серед українського громадянства, що в особі своїх кращих вступників раз-у-раз виставляло ідеал державного устрою—в федерації. Не кажучи вже про ведержавні нації, така позиція і для самих великоросіяни великого важить. Разом в політичному неволею іде одно лихо тяжке стоїть над Росією й видушує з веї жині соки ва корень бюрократичного механізму. Це лихо—централізм, і воно тим вбезвечніше для великоросіяни, що н'Глося навіть у демократичні крути великоросійського громадянства. Снекатись тієї лихої спадщини бюрократичного ладу мусимо найперше, воли бажаємо, щоб вова Росія як найдалі одійшла від старих значаїв. І ка цьоку полі праця українського журналу російською мовою теж повинна потрібно й велико-користною бути.

На чужині, в Петербурзі, ми маємо тепер свою власну хату і не треба вже в своїмн працямн в сусіди до російських видань проситися. І все українське громадянство мусить водбати, щоб та хата стояла міцно і щоб добрим була захистом і для вашої національної справи, і для ідей федералістичного автономізму взагалі.

Од видання, присвяченого популяризації українського питання серед чужомовних читачів, сама собою переходить думка на ту людину, що з усіх українських діячів найбільше для цього працювала, що—сміливо це сказати можна—життя своє цілком

віддала на те велике діло. Це—Михайло Драгоманов, якого діяльність сталася поворотним пунктом в історії розвитку української ідеї, а також політичної думки взагалі в Росії. За кордоном, у Парижу, вишло недавно заходами й коштом українців-демократів, двотомове „Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова“, що може служити невичерпаною книжкою чистої, як сльоза, кришталєво-ясної політичної науки, яка ве то своєї ваги аж досі ще ве втратила, а навпаки вбула за наших часів як раз особливої свіжості. Перечитуючи блискучі, повні глибокого змісту та правдивого політичного розуму твори Драгоманова, здається иноді, що їх написано просто вчора й фарби на їх не встигли вавіть ще злиняти, ні атрамент—висхнути, хоч де-яким із їх цілі десятки років віку. Лишаючи докладнішу оцінку політичної спадщини, як і взагалі характеристику Драгоманова, на потім, я тепер хочу сказати лиш кілька слів з приводу тих непорозумінь, що вже починають коло його славного імення збиратися.

Сім городів у старовину спорялися ва честь бути батьківщиною Гомера. Це, загально кажучи, доля, або краще сказати—нещастя усіх великих людей, що до імення їх по смерті часто туються та пробують приточити себе люде, які не велике або й зовсім жадного права на те не мвють. За життя чоловік більш-менш виразно пристає до того чи иншого гурту й перетягувати його до иншого без власної охоти й згоди, инна річ, ніхто не зважиться. За те по смерті на визначних людей починається просто якась ніби полювання; за кожную невизначну фразу, за всяку часто зовсім випадкову сторону його діяльності хапаються, щоб перетягти його до себе й свої власні думки оперти на авторитеті небіжчика. Не обходяться тут звичайно й без дуже прикрих непорозумінь,—тим прикришвх, що чоловік сам за себе не може заступитися й запротестувати проти перекручування його думок та поглядів.

Щось на таке завважалося вже і з Драгоманомим. Правда, політичне обличчя у його таке виразне, що якісь нечоті елементи приточити себе до його ве можуть, в проте й такі непорозуміння не бажані, про які зараз говоритиму; бо вони затемнюють справжній образ цього незабутнього діяча українського відродження.

Додатком до другого тому „Собрания политических сочинений“ приложено статю про Драгоманова (життєпис та характе-

рвстмку його дівльности), підписену ініціалами Б. К. Взагалі мажучи, статя добра, написана цікано, але тм гірше, колив в бочці меду та натрапити на ложку дьогтю. Дьогтені саме настояще місце — в мазинці, е серед меду нин тільки цілу бочку псуе. Так саво псують цікаву статю д. Б. К. просто теки недоладні речі й тенденційне відроблювання поглядів Драгоменова під власну авторову мірку.

Автор, як видно—російський „ка-де“ (конституційний демократ) з де-вімп, досить виразним, правда, хоч і не далеким, українськими симпатіями. Хоча він категорично заявляє, що „каждый искренний демократ и радикаль, работающий на Украину в среде украинского народа, должен становиться украинцем“ („Предисловіе ко второму тому“, стор. XXVII), але практично нин українство розуміє майже виключно, як культурну справу, не виходячи в національно-політичних домаганнях за межі „областной“ автономії, загальної для всієї Росії. Не диво, що всіх тих, хто вимагає національної автономії України, сів має за „націоналістів“, а як принцип національної автономії тепер виставляють усі українські політичні партії, не виключаючи навіть соціал-демократичної, то виходять, що свідоме українство заступають сами за себе „націоналісти“. „Нв одинь українській націоналіст, — каже автор, — даже совершенно чуждый какому бы то ни было шовинизму, не призывает „Вольный Союз“ своєю програмою. Овь будет настаивать на национальной автономии Украины, как цѣльной национальной, культурной, политической и социальной единицы. Между тѣмъ... національная автономия Украины, как таковой, совсѣмъ не предусматривается программой „Вольного Союза“; она выдвигаетъ, какъ основное требование, создание только областной автономии. Въ виду всего этого украинцы-націоналисты могутъ соглашаться на программу „Вольного Союза“, только идя на компромиссъ. Это тотъ минимумъ, отъ котораго украинцы-націоналисты в не-націоналисты не могутъ отступать ни шагу“ (XLIII).

Що програму „Вільної Спілки“ жадна з теперішніх партій українських не може цілком за свою взяти—це правда. Але російський „ка-де“, навіть із симпатіями до українства, не може собі й у голову тієї надто простої річі взяти, що е чесів, коли ту програму складено, ми таки поступали наперед і через те питання автономії, як його поставлено в програмі „Вільної Спілки“, найменше

нас вадовольняв. Коли Драгоманов складав „Вільну Спілку“, про питання національної автономії можна було говорити тільки теоретично, воно було ще вовсім не розроблене, і нічого дивного нема, що такий тверезий, практичний політик, як Драгоманов, зупинився на половині дороги, щоб не вдаватися, як тоді здавалося, в утопію. Інша річ тежв. Автономія для всіх недержавних народностей,—українці тут не повинні лишись винятком бути,—це вже цілком практичний постулат, і українські політичні діячі не можуть виставити иншого домагання, хоч би тут довелось проти себе мати й авторитет Драгоманова та нарікання за „націоналістичність“, які раз-у-раз чуємо від заступників російських партій. Нічого „моргати“ на якоесь „совершенно (1) животное чувство культурно-національного самосохраненія, порождающее національний шовінізм“, як говорить д. Б. К. трохи згодом, бо домагання автономії України виставляють українські партії, виходючи з тих самих загально-людських ідеалів, на яких стояв і Драгоманов. Тільки, що сучасні наступники Драгоманова, відповідно до обставин часу, можуть і повинні йти далі, ніж ішов він, і це вовсім річ нормальна. Вимагати, щоб розвиток політичної думки зупинився на одному місці, хоча б його визначив і такий дужий розум, як Драгоманова, може тільки завзятий доктринер, якому більше вагнуть бумажні формули, аніж домагання живого життя. Тим часом усіякі програми лиш стільки мають ваги, скільки в їх справжнє життя одбивається, і сучасні українські „націоналісти“, беручи термин д. Б. К., мусіли ясніше поставити справа національної автономії як-раз через те, що життя все виразніше ту справа висуває. І коли хочете, вони вовсім тут не розходяться і з Драгомановим, бо він не принципіально, а тільки в практичних міркувань обстоював свою „обліскую“ автономію. Коли життя обставини змінились, то цілком натурально, що й українці мусіли змінити свої домагання, засновуючи їх проте на тих самих ідеалах загально-людського поступу і справедливости та йдучи тим самим „путем федералізма“, яким увесь час і Драгоманов ішов.

Ще мнеше пощастило второві передмови з характеристичною громадсько-політичних поглядів Драгоманова, а його захода зробити з останнього якогось спеціального теоретика лібералізму, поставивши серед сучасних російських „ка-де“, просто двиними здаються, не вживаючи свільнішого слова. Ввзначаючи Драгоманову

місце серед інших діячів визвольного руху, д. Б. К. не дуже довго, очевидно, морочив собі голову, коли одразу ввіривши, що „въ этой славной традиции русского общества значение М. П. вполне определено выдвигается, какъ *первого русского конституционалиста-демократа*, творца первой русской конституционной теоріи“ (стор. XXXV), Зрештою же ясно, що саме хотів цим сказати д. Б. К., але сучасний російський читач на підставі такої характеристики міг би уявити собі Драгоманова чимсь на зразок сучасних російських „ка-де“. А тим часом Драгоманов не був ні „ка-де“ спеціально, ні навіть конституціоналістом взагалі, бо він був чимсь далеко більшим і гавшим.

Сам Драгоманов так говорить в передмові до листа Бєлівського про одну з своїх праць, на яку він положив силу своєї евергії та виходів: „Главная цѣль уривскаго сборника „Громады“ (La Commune)—*приможение идей европейскаго федеральнаго социализма къ Украинѣ или Малороссіи*“ („Собр. полит. соч.“, т. II, 236). Беручи цю фразу ширше, можна сказати, що то була мета цілого життя й усієї діяльності Драгоманова, в якій він ніколи не сходив і якої міколи не відщурився. Справді своїми громадськими поглядами цю був гавбоко переконалим, науково вихованим соціаліст, який завжди і скрізь пропагував ідеї соціалізму, і вже через одне це назвати його „конституціоналістом-демократомъ“ більше, ніж помилна. Правда, від російських соціалістів того часу він дуже відрізнявся і саме тим, що шляхом до соціалістичного устрою вважав політичне перебудовання російської держави на основах політичної волі. Іменно—політичної волі, а не конституційного устрою, бо, кажучи далі власними Драгомановими словами—„это не одно и то-же: политическая свобода—это вначетъ, прежде всего, свобода лица, его вѣры, равно какъ и невѣрія, его національной жизни, его слова, его группированія съ другими, а самодержавный парламентъ, известный образомъ составленный, можетъ всего этого не дать, какъ и самодержавный государь, и даже по большей части не даетъ, особенно въ централизованыхъ государствахъ“ (II, 248). Драгоманов розумів, що без непохитних прав особистих та самої найширшої децентралізації „для невеликорусскихъ народностей в въ конституционной Россіи жизнь остается такъ же невыносима, какъ невыносима она и въ Россіи царскаго самодержавія“ (ib., 249). Звідси

вступає друга характерна риса його політичного світогляду—федералізм. *Український соціаліст-федераліст*—так можна назвати Драгоманова і всяка інша характеристика буде глибоко несправедливою. Тим більше несправедливо прикладати до його такий епітет, що тепер має своє спеціальне значіння, як партійна фірма, яка зовсім не додержує основних рис громадсько-політичної програми Драгоманова—соціалізму й федералізму. Певач річ, з Драгоманова був і консеквентний конституціоналіст і глибокий демократ, але у його це було тільки додатком до соціалістичного світогляду, бо він різ-у-різ обстоював ту думку, що соціалізм може справдитися в житті тільки на ґрунті широкій політичній волі й глибокого демократизму та що без цих обставин не може навіть бути успішної пропаганди ідей соціалізму. Ясний політичний світогляд та розуміння політичних обставин відрізняли його від тогочасних російських соціалістів, що здебільшого цілком політичну працю відкидали. Але ще більша безодня лежить між Драгомановим та сучасним „ки-де“, як політичною партією. І приточувати до українського соціаліста-федераліста російську централістично-ліберальну партію—це зайве цілком і непотрібне баламуцтво, якого нічим виправдувати не можна.

Зовсім не той ґород, в якому сидять російські „ки-де“, батьківщиною був Драгоманову, і коли вони з науки цього великого вивчателя де-що й засвоїли, то далеко більше мвмо. ушей пустили навіть з чисто політичної його спадщини,—про громадсько-економічну вже й не згадую.

Сергій Єфремов.

Бібліографія.

Євген Гребінки.—Українські твори. *Видавництво „Вік“*. Українська бібліотека, № 18. У Києві, 1906. Стор. 93, 80. Ц. 25 та 35 к.

Євген Гребінки належить до тих письменників, що дивилися на рідну мову, як на забавку під час „досуга“, а працювали в літературі звичайно мовою російською. А проте російські твори Гребінки не пережила свого автора, тоді як українські його пи-

сання здобули йому серед земляків чималу пошану й залюбки перечитуються і за наших часів.

Національної свідомости у Гребінни не було й сліду. Перекладаючв „Полтаву“, напр., він дає Мазепу ще гірше од Пушкіна та нахвалює Петра. Взагалі треба сказати, що це є найслабший твір з українських писаннй Гребінки. Не додержуючи точного змісту оригіналу, гребінчани переклад „Полтави“ не має ні поетичности, ні красв пушкінового твору, а натомісць одрізняється од інших писавь Гребінки нечистою, каліченою мовою, переситаною москалізмами.

Найкраще виявився поетичний хист Гребінки а його байках. Ця форма поезії у його йшла надзвичайно легко. Правда, написав він їх небагато (усіх надруковано в збірнику 27), але більшість із них—то справжні поетичві перлвни, на які не часто можна натрапити й у пізніших наших байкарів. Байки у Гребінки визначаються здебільшого дотепними й натуральними образами та порівняннями, чистою народввою мовою, легеньким, гарним віршем, плучною та зрозумілою мораллю.

П'ять поезій, надрукованих у тому ж збірнику, нелької вартости не мають. Не високої ціви також і прозаїчні проби Гребінки: „Так собі до земляків“ та „До зобачення“; поруч дотепних уступів є там немало „українофильського“ патякання.

З початку нижки додано невеличке (на 4 стор.) передє слово С. Бфремона: життєпис та коротенька оцінка гребінчаних творів.

Взагалі останнє видання „Віку“, як і попередні всі, дешево, чепурне і робить гарне вражіння. М. Павловський.

О. Павло Штокалко.—Цвїти Марії. Поезії в честь Матери Божої. Стор. 49, 80. Львів, 1906.

Перше вражіння, яке зробив на мене о. Павло Штокалко, збудило в моїм серці надзвичайну пошану та прихильність до його. Та й чи могло бути инакше? Перед мене була така гага авіс в наші часи—дуже побожна, тиха та добра людина, що може гаряче захопвтися релігійними справами з тим, щоб своїм щирим поетичним надхненням дати зневіреному сучасному читачеві „сердечні пісні“, „що людям голосять нетлінну красу“. Самий нахлв нашого автора до побожних тем ще мою пошану побільшав. Зараз ввдко чоловіка поетичної вдачі,—думилось мені. Та же ж біблійні легенди—то невичерпало джерело поезії!

Ідучи слідом за о. Штокалком, я й собі почав прославляти Пречисту Марію, обзиваючи її „ясною зіркою“, „віщуввою

сонци сходу“, „лелією“, „кедром Ліванову“ і навіть—„сонічником“, хоч ся остання рослина, здається, не аристократичної породи й серед поетів досі прихильності до себе не заробила—дарма: я люблю „нові шляхи“. Все це я робив, як і автор наш, „у покорі“: „у дарі, мовляв, покірним від мене прийми“. Я ладен був і далі йти за шанонним пан-отцем, і хоч пражала мене трошки ніби наївність його, але я розважав себе тим, що перед мене „поет, а не звичайна особа“. „Звичайна особа“ не обернулась би до *ночі*—прада, не аби-якої, а Вифлеємської—з таким поклком:

*Ти сонцем ясним засяла
На цілий світ, на людський рід* (ст. 32).

„Звичайна особа“ не някала б, може, героїні в уста такої строфи до коліскової дитини:

*Дитиночко любя,
Забудь о життєвській борбі*

„Звичайна особа“ не підняла б на себе, певне, „бремена не-удобносьмья“, як о. Штокалко, що вгадує, напр., надмірні муки Марії й питаючи з непевністю:

*Хто годен вірно описати
Твої страданя?—*

варазісенько бере самовпевнено це надзвичайно тяжке завдання на себе і, справивши його, сходять зо сцени цілком задоволений з своєї сміливости. Се навіть трохи не личило ніби тому тихому, покірливому та богобоязливому о. Штокалкові, який намалюючися був у моїй уяві з самого початку, але як він за свої хвали Марії нічого для себе не просить, а благає тільки „ласк пребільних, росу благодати на Русь“—то йому його сміливість і простити можна. І тим більше, що віршовані поганенькою мовою тропарі о. Штокалка читав зовсім не хвилюючись можна і навіть слабим на нерви давати безпечно. І тільки коли я прочтав написаву вже прозою надзвичайно сервілістично посвяту нашого автора митрополитові Шептицькому, то спокій мій геть розвіявся. Шанонний о. Штокалко і тут не забув свого улюбленого „и покорі“ і так дуже нагадав мені одного з тих, що

*Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих...*

І спало мені тоді на думку, що не такий то вже наш о. Павло Штокалко наївний собі чоловічок, як попереду удавав...

П. Є.

А. Гриневичъ, свящ.—До Бога. Евангельски наголосы. Балта, Р. Б. 1906. Стор. 32, 16^о. Ціна 5 коп.

О. Граниевич видан вевеличку кимжечку віршом ва евангельскі мотини, але васамперед з вевідповідным заголовком, бо що має значитв ваззисько: евангельскі „ударенія“ (наголоси)? Найбільша хіба в книжечці Гриневича та, що він не подбвв про чистоту мови, хоча й писав для народу—місцевим подільським варіччям з усякимв судо-подільськими формамв, як „шукалвсьта (е), „хтіли бвсьте“, „було“, „почали“, „усьо“... Тв це ще б не нелвке лво, — хвба що пошкодвало б ширшому, позв межами Поділля, росповсюдженню книжки, влв зовсім уже не гаразд та, що чвстенько й вв погавв собі місце в книжці безвздійно псується якимвевубудь цілком не українським ввсловом: „ва ползу обцую“, „при морі“, „вдрух“ (!), „ва праці похоті“ і т. в. А твм часом автор безперечно знав мову добре й міг би писати вв згірше, напр., про такі речі, які требв на селі популяризувати (господарські відомости то-що). В. Д.

Софрон Круть Записки українця з побуту між полудневими славянами. Літер.-наук. бібліотека Видавничої Спільн. ч. 106—107. Стор. IV—198, 16^о. У Львові, 1905. Ціна 1 кор. 10 сот.

Перед нами відгук досить давнього часу і своєю темою й особою самого автора. Софрон Круть—псевдонім одного українця, що своєю охотою нішов був визволята братів-слав'ян з веволі турецької під час російсько-турецької війни і вражіннями своїми поділявся потім з закордонною українською публікою. Вернувшись до Росії,—пише в передмові до книжки др. Франко,—Софрон Круть „потовув у темних хвилях життя і вмер для ввшого письменства“ (стр. II). З сього можна бвчити, що літературна діяльність авторв припинилася на перших пробах.

Можна тільки подякувати Видавничій Спільні за те, що вона видобула з старих, мало тепер кому й відомих видань літературву спадщину живого небіжчика. „Записки українця“ і самв по собі цікаві, а ще більше—як „людський документ“ до пвтології громадянського жмття „во время люте“. Твких жавих небіжчиків, як Софрон Круть, що потовули „в темних хвилях життя“, у нас гурт незлічений. Багато з їх опісля розцуралися зовсім з рідним словом і може вавіть згадували про свої перші спроби з певного роду зневгвою—„увлеченія мслодости“, мовляв,—дврма, що в тих „увлеченіях“ вилллось крашо, що було в душі'у члсоника. На жаль, вилллось мабуть цілком, і „на росплід“ нічого не лишилося, покинувши душу „опустошеною“. Тільки через те, мабуть, і сходять таві люде на ствворище жиних верців. З Софроном

Крутем сталася, як раз така подія: „Записка українця“, пенсе, до решти вичерпала запас літературних та ідейних змагань автора. Дуже звичайна у нас і занадто сумна це історія...

С. Є.

М. Драгоманів.—**Козаки.** *Літературно - Наукова Бібліотека Видавничої Спільноти, ч. 121. Львів, 1906. Стор. 50, 16⁰. Ц. 30 сот.*

Ця невеличка брошура—переклад німецької статі Драгоманова, друкованої в „Allgemeine Encyclopädie“ Ерша і Грубера 1887 року. В ствслій формі автор вясняє родовід слова „козак“ і оповідає історію козаків—українських та московських, уділяючи більше місця першим (ст. 1—36). Історію українського козацтва доведено до часів зруйнування Запорозької Січі та сформування Кубанського козачого війська. На другому плані стоїть історія московських козаків—донських та уральських. Вкінці подано огляд теперішнього стану козацького війська в Росії (аж до 1880 року) і статистичні цифри. До статі додано коротенький показчик літератур про козаків.

Статю написано дуже інтересно, з Драгоманівською простою й ясністю, і хоча се й досить давня праця, але й досі вона ще не втратила свого значіння.

Д. Д—но.

Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. Сь біографическими очерками и портретами автора. Издание редакции „Освобождения“. *Т. I, стр. VIII+376, 8⁰. Ціна 5 фр. Т. II, стр. LIX+374, 8⁰. Ціна 10 фр. Paris, 1906.*

Коли нам доводиться читати згадка людей, що брали участь у визвольному рухові за останніх 30—40 літ, нам раз-у-раз пригадується картина з „Страшной мести“ Гоголи. На березі Дніпра кладовище. Ані деревця, ані травичка не видно поміж самітніх хрестів, осіяних блідям сльвом місяця. Пустка навивас жак на серце чоловікові... Коли се захитався одва хрест, за ним другий, третій... з могил шдіймаються мерці, на лицах у їх написано страшну, невмовну муку... „Душно мені! душно мені!“—тяжким стоном розлігається голос цих мучеників. Отсим-о „душно мені“, від якого серце холоде, віє з кожної сторінки кривавих мемуарів, від кожної події, розказаної просто, без жадного натяку на Dichtung тьми, хто пережив їх. І печать сього „душно мені“ лежить на цілій епосі, що тигнеться не одви десятків літ...

В сі часи, воля сльпий „косарь“ реакції „не покоси кладе—гора“, своєю діяльністю готуючи усі коштовні придбання цілю-

витої руйни—подає свій голос М. П. Драгоманов в оборону людини, в оборону її найсвятіших прав,—„правь неприкосновенных и неотчуждаемых ни для кого и ни для чего, въ томъ числѣ и для тѣхъ наз. цѣлаго государства, которое сравнительно съ этими элементами есть фикція“ (т. II, стор. 410). В сій боротьбі за людину, за права її Драгоманову довелося змагатися на два фронти—з самодержавно-бюрократичною сваволею, з її свідомими та несвідомими прихильниками й оборонцями словом і ділом—з одного боку, та і з помилками звступників тогочасного, революційного руху—з другого. Коли з першим *справжнім* своїм ворогом Драгоманов воював без жадного жалю до його, своїм глибоким та гострим аналізом підкопуючись під самі найміцніші його підвалини, то що до революціонерів, котрі зовсім не були ворогами, а навпаки—найближчими йому товаришами в спільній боротьбі за волю та права людини, він обмежувався тим, що зазначав і підкреслював помилки їхні та всякі *qui pro quo*, що суперечили його найголовнішій меті. Кожна помилка, кожен згун невевний у визвольному хорі викликали з його боку гарячий протест, опертий до того ще на науковій підставі. Протестуючи проти помилок у заступників революційного руху, він завжди показував джерело сих помилок, ганебне джерело страшного „душно мені“—самодержавно-бюрократичний централізм—та разом і шлях проказувава, щоб спекатися їх.

В такі часи, в які довелося працювати М. П. Драгоманову, в часи перших добутих широкого, „масового“ революційного руху, коли заступникам його, здебільшого молодезі, довелося починати справу мало не з самого початку й вести її експериментальним способом,—в такі часи діло не може йти добре, як що нема людини, що могла б оглянути своїм орлиним оком усе поле діяльності, завважити на всякі помилки і вносити скрізь відповідні корективи. На таку роллю—вемов би *sensory a motum*—треба людину вільної від усього гурткового патріотизму і такої міцної духом, щоб не принизилась вона морально в атмосфері, цілком вевідповідній для нормального розвитку. Роль такого цевзора як найбільше личила Драгоманову з його гострим розумом, до глибокого аналізу й широго синтезу здатним, з його широкою освітою та докладним знаннєм визвольного руху в Європі. Тому то і був він такий користний своєю товариською критикою та порадами російським соціалістам. Устами таких видатних вступників російського революційного руху, як от Кравчинський, Волховський та Лазарев, заслуги Драгоманова в сій справі зазначаєво як найвиразніше. „Українка,—кажуть, вона,—давала намъ величайшого изъ нашихъ художниковъ слова, основателя русской беллетристики, и множество первоклассныхъ поэтовъ, артистовъ, музыкантовъ и ученыхъ, можетъ гордиться тѣмъ, что въ трудную

зною формулювання політичних партій в Росії вона видвинула одного із крупніших політичних мислителів нашого часу, який боліше кого-либо із сучасників спосібствовав виведенню російської революційної інтелігенції з того ідейного хаосу, в якому вона виходила ледь згадувати тому мазадь. Справдливо вли безсознательно, охотно или затыкая уши, русские революционеры почти всей своей массой идут по тому пути, который Драгомановъ предвидѣлъ и не переставалъ указывать съ первыхъ дней своего появления за границей* (т. I, стор. VI—VII). На чоловіка, що розуміє суть діяльностей Драгоманова, се кривання його великих заслуг в розвитку політичного світогляду революційної інтелігенції в Росії,—призивня, що виходить не від одномудців його політичного гонимця підписане, напр., Кравчинським,*) котрий не поділяв усіх поглядів Драгоманова,—ве спаде несподівано, як свіг на голову. Для такого чоловіка ноно цілком натуральне й зрозуміле.

Вся діяльність Драгоманова име цід собою непохитні наукові підвалини; його висновки, програна, пропозиції спираються на глибокий, справді науковий дослід громадського життя. Тому то всякі заборони, хоч і найпопулярніші між близькими до його людьми, хоч би в яких ідеальних принципах вони виходили й до якої святої мети провадили—зустрічався з його острым осудом. Тому то й не ллявся він самих найсумніших висновків, як що вони консеквентно випливали з наукового матеріалу. В цьому його сила, в цьому джерело його впливу навіть і на тих людей, що переконаннями своїми в значній мірі відхилялися від його.

Перед нами наслідки цієї жвавої та сміливої боротьби на два фронти—два досить великих томи політичних творів Михайла Драгоманова. Перед нами кривава історія тих часів, коли над широким ланани Росії розлигався стогін занученої людини, її скарга— „душно мені!“, ве знаходючи відповідного резонансу в серцях широких народних мас.

Ми не ставимо собі просто неможливого завдання—в звичайній рецензії ознайомити читача з тин скарбом політичної думки, який міститься в сих двох томах. Цей, скажемо не вагаючись, вичинний обов'язок свій перед читачами редакція „Новой Громади“ несабаром являє, ознайомивши їх у ширшій праці з політичним світоглядом Драгоманова. Ми тільки звертаємо увагу наших читачів на со видання, в яке увішли всі російськю моною писані політичні твори М. П. Драгоманова, що, як висловився, д. П.

*) Про відносини Кравчинського до Драгоманова див. „Далекое и недавнее. Воспоминания из жизни революционеров 1878—1881 г. О. С. Любимовича“. Былое, 1906, май, стр. 235.

Струве, „останутся навсегда въ русской политической литературѣ замѣчательнымъ памятникомъ широкой и въ то же время совершенно зрѣлой политической мысли и неоцѣненнымъ руководствомъ живой, гибкой и поэтому истинно революціонной тактикѣ“ (т. I, стор. VII).

Перший том „Собранія политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова“ складається з двох найбільшх і в принципіального блому найкоштовніших праць нашого автора: „Историческая Польша и великорусская демократія“ та „Вольный Союзъ. Опытъ украинской политико-соціальної програми“. В першій із згаданих праць Драгоманов знайомить читача з централістичними тенденціями революціонерів „історичних“ націй Росії—поляків та великоросів—показує той ґрунт, на якому тенденції ті з'явилися і зросли, а також хибні централізовані організації і небажані наслідки, які така форма організації привносить поневоленім, недержаним націям, і скільки вона шкодить самому соціально-революційному рухові. Відкидаючи геть на поживу архивним мшав усякі „історичні“ централістичні претензії—польські чи російські,—Драгоманов з свого боку пропонує організацію соціалістичної партії в Росії на принципі широкій федерації. Друга з згаданих праць є не що инше, як спроба конституційної програми, опертої на тому ж таки принципі федеративного устрою, якого гаричу авологію маємо в попередній його праці: „Историческая Польша и великорусская демократія“.

Другий том складається з дрібніших праць Драгоманова, що друковалися то окремими книжками в Женеві, то в земському органі—„Вольное Слово“ та инш. В свх працях Драгоманов користується з усякого нападку чи то міжнародного значіння, як от турецька війна 1877—1878 р. („Турки внутренніе в нищійіе“, „Внутреннее рабство и война за освобожденіе“ та инш.) чи спеціально російськими („Дѣтство, совершаемое русскимъ правительствомъ“, „За что старика обидѣли и кто его обижаетъ“, „Соловья баснями не кормятъ“, „Было бы болото, а чертв будутъ“ та инш.), щоб показати всю гнилизну бюрократичного самодержавія. Але разом з дотепною та влучною критикою усяких болячок російського політичного життя, Драгоманов завжди нагадує про той мінімум реформи (незайманість особи та хати; національна воля; воля віра, друку, зборів, спілок; широка автономія починаючи від ґранад та аж до цілих країн; державний парламент з правом контролю над бюрократією; широкі соціальні та економічні реформи, то шо), без якого не можна вдержати спокій ні в якій європейській країні. Значну частину другого тому забирають під себе кілька полемічів праці, в яких Драгоманов виступає проти централістичних тенденцій, принципу систематичного террору та ин., що панували серед тогочасних російських соціально-рево-

людейних організацій. „Іменно централізація,—на думку Драгоманова,—я ослабляє громадські сили, принижая лівую і областную ініціативу, ізолює ближчі між собою елементи, заставляя їх чекати указаній отъ далекаго центра; іменно централізація і роз'єднуєть сили, породжаєть несогласія, такъ какъ какъ ей свойственно стремиться къ подведенію всѣхъ развообразій подъ одинъ шаблонъ, возводить второстепенные вопросы въ первостепенные, смѣшувать средства и формы съ цѣлями и т. п.,—и тѣмъ вызываєть раздраженіе между силами, которыя безъ того дѣйствовали бы въ одиомъ направленіи. Всѣ сепаратизмы—порожденія децентрализаціи; всѣ несогласія между близкими по сущности и раздѣчними только по частностямъ партіями вызываються обыкновенно централизаціонными инстинктами партій, вставляющими ихъ выдавать свои частности за нѣчто общезобязательное“ (т. II, стр. 403). Тому то обов'язок кожного не тільки соціаліста, але й просто прогресивнаго громадянина в Росіі—*„подорвать принципы власти и централизации и въ практикѣ, и въ теоріи и основать свои планы и дѣйствія и до, и во время, и послѣ переворота на принципахъ противоположныхъ: децентрализации и федерации“* (ib. 402).

Як справжній федераліст і колоніст, у якого слово та діло ніколи не розбігаються в протилежні боки, Драгоманов найбільшу увагу звертає на так звані в Росіі „окрапни“, а між їми—на Україну. Україна, її культурній, громадський, політичний та економічний розвиток раз-у-раз стоять у Драгоманова перед очима. Окрім статей, спеціально присвячених українському питанню („По вопросу о малорусской литературѣ“ то-що) Драгоманов майже в кожній своїй праці з того чи иншого приходу згадує про ту націю, що „подавляється въ „русскомъ“ государствѣ, въ Росіи, и правительствомъ, а отчасти и обществомъ господствующей национальности“ (т. II, стор. 287) Взагалі з можливої сторінки обох томів „Собранія политическихъ сочиненій“ промовляє до читача український соціаліст-федераліст.

До другого тому видавці дадали досить цікавий „Краткій біографическій очеркъ в опытъ характеристики Драгоманова, какъ политическаго мыслителя“, написаний д. Б. К.

На прикінці мусимо сказати, що думка ввадати політичні твори Драгоманова саме тоді, коли широкі круги вашого громадянства так дуже зацікавилися політичними питаннями, як найбільше на часі була, тому то ми не вагаємся пророкувати видавцю українців-демократів цілковитий успіх, не вважаючи навіть на те, що йому доведеться, певно, зазнати на собі російське „по пущать“. Бажалося б мати (ми певні, що се не тільки наше особисте бажання) як найшвидче по змозі нове ввданія творів Драгоманова.

П. Є.

Українська преса.

— 27 травня в Києві почала виходити соціал-демократична газета „Боротьба“ (редактор-видавець Микола Сталовський). Редакція сповіщала, що газета спочатку виходитиме двічі на тиждень, а згодом редакція думала „довести випуск видання до шести разів на тиждень“. Але сталося не так, як думалося: перше число сконфісковано; за другий тиждень редакція випустила одно побільшено число (друге й третє вкупі), а після четвертого числа газету заборонено на весь час, поки в Києві буде військовий стан.

— В кінці травня ж почало виходити в Харькові нове періодично видання „Порада“—це „газета для крестинь и мвчанъ хлиборобивъ двотыженна на украинськѣй мовѣ“. Вийшло вкупі два числа (32 бок. 4^о). Вадає і редакує „Пораду“ д. Михайло Лободовський та, здається, сам він її й пише. Бо приваийні так він у її пише до своїх чвтачів: „Вабачайте, шановні читачі, що опівзввся з виходом газетв. Самотужкв газетна робота забарна й нелегка; нове діло ще й не обійшлось гаразд, не влаштувалось. Отим то благаю не вяслатв годової передимати до вихода № 3 „Порачи“. Кому до вподобв, то купуйте по книжквх магазвнх показаннйх. А мо нарадятв громаднє й так: як маеш погано орати, то краще ввпругати. Яка змога, така й запомога. Що не змогла сила наша, хай пробаче ласка ваша“.

Через віщось д. Лободовський друкує „Пораду“ не тим правопном, яким генер друкуютьсѣ всі українськѣ видання, а тим урядовим, яким досі українців примушувало друкувати:
з ы т а з.

Трете число „Поради“ ще не ввійшло.

— Д. Опшюков у червні випустив вкупі третє й четвѣрте числа „Зорі“. Довгий автракт між 1—2 і 3—4 числамв видавець висняє технічвми труднвдцями, яких нвмагає друконання грама-ткки д. Кримського й обіцяя далі вже ввпускати „Зорю“ регу-лярно.

— Уманська газета „Народня Польза“ друкує часом статті і дописи українською мовою.

— З обіцяних дятчих журналів („Зірка“ у Полтаві під редакцією п. Дмитрієвої і „Віничок“ у Києві під редакцією п. О. Стешенкової) ні одий досі не ввійшов. Не ввійшов досі й давню обіцяний „Голос робітника“, що має виходити в Петербурзі.

— Д. Немоловський оновіщає, що він уже друкує в Хотині дешевий місячнк для народа „Хата“. Місячнк має вийти 1-го лпнца.

— Професор А. Кримський одержав дозвіл видавати в Звнпггороді журнал „Звнпггоредешка“, првсвячений українському фольклорові. Виходитвме він четирі рази на рік.

— В Петербурзі з 21 травня виходить тижневий журнал московською мовою „Український Вѣстникъ“ під редакцією М. Славинського. Найближчу участь у редагуванні беруть проф. М. Грушевський, проф. Д. Овсянко-Кульковський і відомий статистик О. Русов. Редакція так поясняє мету цього видання: „Український Вѣстникъ“ присвячується інтересам українського народу і виясненню його політичних, соціально-економічних і культурних потреб у спільному ході перебудування державного ладу в Росії. Розуміння волі національної органічно увіходить в розуміння політичної волі взагалі; політичної волі немає там, де немає гарантій волі національностям; соціальне і культурне відродження російської держави нерозривно з'язане з новим розвитком соціальних і культурних сил народів, що в його склад увіходять; мирно жити в одній державі неоднородні народи можуть тільки тоді, коли забезпечено їм повну волю національну і ні в чому ні трохи не ламаються їх національні права; розвиток етнономічних і культурних сил Росії мусить опіратися на широкій розвиток місцевого і національно-територіального самоврядування. Вияснення цих формул що до України і являється основною метою „Українського Вѣстника“.

Таким робом „Український Вѣстникъ“ що до московської публіки грає ту ж роль, що й „Ruthenische Revue (Ukrainische Rundschau)“ для європейської, але oprіче того він науково розробляє ще й теоретичні питання, важні для національної справи взагалі і української з'особва. Журнал має також вагу для національного освідомлення тієї змосковленої частин нашої інтелігенції, яка по українському не читає.

Досі вийшло п'ять кавжок журналу.

— З початку цього року в Нью-Йорку видається духовний місячник „Пастарь“. Американські українці з чорвня мають літературно-політичну тижневу газету „Зіриця“. Видає її товариство „Руська Колегія“ в Шамокві (штат Пенсильванія).

Що є по журналах.

Вільна Україна. Ч. IV. (вийшло в червні). За пів дня. Нарис А. Шабачка. З поезій Тана. Перекл. К. Н—єя. Автономія України в світлі „соціально-демократичної“ критики. М. П. У шахті. Вірші С. Черкасєнко. Нова партія. А. І. Внутрішній огляд. (I. Перед Думою. II. Що далі?) С. Тагона. Огляд закордонного життя. (I. Алгесіраська конференція. II. Обопільні усудки. III. Катастрофа в Курієрі. IV. Страйк шахтарів у Франції. V. Страйк шахтарів в Сполучених Штатах. VI. Конгреси робітничих партій в Англії. VII. Перемога англійського пролетаріату). П. Помятка. Бібліографія: С. П—ри і П. П—ха: I. „Перемога кадетов і задачі робочої партії“. Н. Леніна. II. „Государственная Дума и рабочий класс“. П. Орлов-

скаю. III. „Нїть больше соціалъ-демократіи!“ *К. Каутскаю*. IV. „Забастовки и заработная плата“. *В. Колобаева*. V. „Хто з чого живе“. *Дікштейна*. VI. „8 годин праці!“ *М. Полуботка*. VII. „Всенародна Установча Рада“. *Ф. Д. Хроніка*: 1. Святкування першого м'яса за кордоном. *М. Г.* 2. З'їзди соціалъ-демократичних партій. 3. В справі федеративного сполучення всіх соц.-дем. партій Росії. 4. Швейцарські проф. спілки и справі 8-год. робочого дня. 5. Професіональний рух и Англії. 6. Восьмигодинний робочий день в Англії. 7. „Об'єднителний“ з'їзд Р. О.-Д. Р. П. Переписка редакції.

Зписки Наукового Товариства імени Шевченка. Кн. III. Т. LXXI. Українське питання в освітленню польського поета XVII віка. *В. Перетца*. До історії українського вертепа. Історично-літературні студії й матеріали. *Ів. Франка*. Ритміка українських народних пісень. *Ф. Колесси*. Село Мшанець старосамбірського повіта. Матеріал до історії галицького села. Акта ч. LIV—CVII. *М. Зубрицького*. З новітньої української історіографії. (А. Єфименко, Южная Русь т. I—II). Критична студія *Ів. Досиджори*. *Miscellanea*: а) Одна з українських колекцій, под. *М. Грушевський*. б) Хмельницький і сокальські бернардяни, под. *Ф. Голішук*. в) В справі відозви полк. Пятровського з 1849 р., под. *І. Кривецький*. Наукова хроніка: Етнографія в західно-європейських часописах за р. 1904, з деякими доповненнями за р. 1903. Нап. *Земон Кузеля*. Бібліографія (рецензії й справоздання в 24 працях українських, німецьких, французьких, російських, польських і чеських, що відносяться своїм змістом до української історії, літератури, філософії й етнографії).

Зоря. Ч. 3 й 4 (вийшли вкупі в червні). На дворі ранок.—Народний герой.—Сибір.—Вірші *О. Коваленка*. Кобзарь. Нарис. *А. Ф. Кауценка*. Практический курсъ для изученія малорусского языка (Практичний курс для вивчення української мови). Урокъ второй. Родъ именъ существительныхъ (якого роду бувають самостійні й неіменні?) Проф. *А. Крмиського*. Пісня орача. Вірші *В. Скрипника*. Політичний огляд. Від редакції. Ілюстрації: Знімки з малюнків Федоровича, Маливина, В. Маковського, І. Ріпина, Сергієва.

Літературно-Науковий Вістник. Кн. VI. Поезії: Сірома. *І. Радецького*. О пі, не те!.. *Козачки*. Шовк порвався. *У. Кравченко*. Що то за люди? *Х. Алчевської*. З чужих поетів: *Г. Ібсен*. I. До заплаканих втомків. II. Метелик. III. До мого друга, революційного бесідняка. *Йоган В. Гете*. I. Наперед скарга. II. Прахляничкам. III. Польова рожка. Пер. *Дж. Йосифовича*, *Фр. Прешерн*. Прошли, прошли ви, молоденькі літа... пер. *П. Грабовського*. Під дубом Т. Тассо. *П. Карманського*. На хуторі. *Н. Кибальчич*. Спомини з російсько-турецької війни 1877-1878 року. *М. Садовського*. З дороги життя. *О. Неамчука*. Стара Русь? *Ів. Франка*. По що? *Л. Толстого*. Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання. *М. Лозинського*. Мрії Каріна Вранд. *Г. Гаєршмана*. У українських посли Державної Дуни. *М. Грушевського*. Львівський „Народный Домъ“. *В. Гнатюка*. Наукові листи: VI. Обовязки виборця. *М. Гаусюфера*. Ганебний пам'яті!... *М. Грушевського*. З літератури й життя: V. Над могилою Генрика Ібсена. *М. Мочульського*. З австрійської України. *М. Лозинського*. З бжучої хвилі. *М. Грушевського*. Бібліографія: „Зписки Наукового Товариства імени

Шевченка", кн. Ш т. LXXI.—„Збірники фізіологічної секції Наукового Товариства іменн Шевченка". Т. VII.—*Левко Милчанин*. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII століт'ю.—Руська письменність. III. Теорія Маркіна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького.—Книжки надіслані до редакції:

Сьміт. Ч. 7. Мій кровавий сьміх. *В. Ячовського*. Добр. Д-ови у відповідь. Вірші *Б. Лепкого*. Кедрина буде рости, земля осяде широко, лиш чоловік загине. *М. Яцкова*. Ніоба. *О. Кобляньської*. Ходжу по-над морем Вірші *В. Ячовського*. Останні листи Якова Ортіса. *Г. Фоскольо*. Перші проби. Трое віршів *Ю. Дювнича*. Людська трагедія. *Срдяна Туціча*. Відроження бандури. *С. Людкевича*. Спомин. Вірші. *О. Луцького*. Рецензія *І. Хмарина* на книгу: „Гордон Байрон, Чайд-Гарольдова мандрівка Переклад П. Кузіш". Нові книжки. Переписка редакції.

Ч. 8. Мій кровавий сьміх. *В. Ячовського*. З поезій *О. Бурлаки*. (Двоє віршів). Ніоба. *О. Кобляньської*. Філософка. Опов. *В. Коростенської*. *Г. Фоскольо*. Останні листи Якова Ортіса. До історії взаємин Галичини з Україною. Подав *К. Ступинський*. Лист Василя Білозерського до Омелява Партицького. Генрик Ібсен. *А.* Рецензія на книгу: „Сношенія Карпатської Русі съ Россією въ 1-ю половину XIX в. Собралъ Н. С. Сидяцкій".—Нові книжки.

Українській Вѣстникъ виходить еженедѣльно подъ редакціей М. А. Славинскаго и при ближайшемъ участіи проф. М. С. Грушевскаго, проф. Д. Н. Овсяннико-Куликовскаго и А. А. Русова.

№ 1. Задача „Українскаго Вѣстника". Національний вопросъ и автономія. Проф. *М. Грушевскаго*. Что такое національность? Проф. *Овсяннико-Куликовскаго*. По вопросу объ автономіи и равноправіи національностей. Проф. *Бодуанъ-де-Курменз*. Имперія народонъ. *М. Славинскаго*. Позорной памяти... Проф. *М. Грушевскаго*. Соціалъ-демократія и українскій вопросъ. *А. Г.* Украинскій Вѣстникъ. *С. Русовой*. На пути освобожденія. *Spectator*. Замѣтки: Два памятникя Шевченку *Ш. С.* Слово Боже подъ спудомъ. *К. Лотоцкаго*. О союзѣ автономистовъ. *И. Шран*. Украинскій парламентскій клубъ. *Билоусенка*.

№ 2. Вопросъ дня. Проф. *М. Грушевскаго*. Что такое національность? Проф. *Д. Овсяннико-Куликовскаго*. Паблонъ и жизнь. *А. Лотоцкаго*. Украина въ государственномъ бюджетѣ Россіи. *Н. Стоколова*. Украинскій Пьемонтъ. Проф. *М. Грушевскаго*. Изъ крестьянскихъ настроеній на Украинѣ. *М. Мошлянскаго*. Современныя школьныя нужды на Украинѣ. *С. Русовой*. На Украинѣ. *Spectator*. Замѣтки.

№ 3. Единство или распаденіе. Проф. *М. Грушевскаго*. Голосъ объ автономіи. *А. Г.* Два момента. *В. Доманицкаго*. Аграрные процессы на Украинѣ. *М. Мошлянскаго*. Австрійскій кризисъ. *Ів. Франка*. Украинская пресса. *Д. Д.* На Украинѣ. *Spectator*. Библіографія.

№ 4. О зрѣлости и незрѣлости. *М. Грушевскаго*. Памяти М. П. Драгоманова. *М. Мошлянскаго*. Націоналізація землі и выкупъ. *М. Тушань-Барановскаго*. Нѣсколько словъ о территоріи и населеніи Украины. *А. Русова*. Украинскіе депутаты о земельной реформѣ. 1) Рѣчь *В. Шемета* въ Госуд. Думѣ. 2) Мнѣніе *Г. Зубченка*. На Украинѣ. *Spectator*. Украин-

ская трибуна въ Европѣ. *Д. Дорошенко*. Тарифное недоумѣвіе. *П. С.* Приложение: Карта разселенія украинскаго народа. Сост. *А. Русовъ*.

№ 5. Наши требованія. Проф. *М. Грушевскаго*.—Что такое національность. *III.* Проф. *Д. Овсяннико-Куликовскаго*.—Формы землевладѣнія и землепользованія на Украинѣ. *А. Русова*.—Изъ украинскихъ провинцій Веврїи. *В. Гнатюка*.—На Украинѣ. *Spectator*.—Одѣсская „Просвіта“. *Просвітлянина*.—Украинцы на съѣздѣ учителей *С. Русовой*.—Инициатива украинскихъ депутатовъ.

Ukrainische Rundschau. № 5. Das Opfer der Wahlreform. Von *Wolodymyr Kuschnir*. Autonomie der Polen in Russland und der Ruthenen in Oesterreich. Von *J. F.* Der Feldarbeiterstreik in Ostgalizien. Von *B. Jaworskyj*. Die jüdische Frage in Galizien und die österreichische Sozialdemokratie. Von *M. Lozynskyj*. Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zur ukrainischen Frage. Von *M. Lozynskyj*. Die ukrainische Literatur (1796—1905). Von *M. Motschulskyj*. Briefe aus Tschernigow. Von *Lewko Schram*. Ihr Gelächter. Eine Skizze. Von *M. Kocjubynskyj*. Das Programm der ukrainischen demokratisch-radikalen Partei. Die Reichstumsawahlen in der Ukraine *Rundschau*. Bücherelauf.

Нові книжки.

Баран С. Многострадальний народ. Огляд історії українського народу. Видавництво ім. А. Бончевського. Читальня. Ч. 23-24. Спрентон, Па., 1906. З друкарні „Свобода“. 48 бок. 8°. Ц. 20 центів.

Будзиновський В. Козацькі часи в народній пісні з замітками *В. Будзиновського*. Львів, 1906. 327 бок. 8°. Ціна 3 кор., а гарній оправі 3 кор. 50 сот. Зміст книжки: I. Пісні і думи про боротьбу з татарами і турками. II. Про боротьбу козацтва з Польщею. III. Про знищеня Запоріжжя.

Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині. На підставі матеріялу зібраного і обробленого д-ром *С. Томашівським*, написав *В. Будзиновський*. Львів, 1906. 48 бок. 8°. Ц. 30 сот.

В Державній Думі. Маніфест 17 жовтвя р. 1906. Тривна промова. Відповідь Думи на тривну промову. Декларація міністерства. Промови членів Думи. У Києві, 1906. 49 бок. 16°.

Гребітка Е. Українські твори. Видавництво „Вік“, № 18. У Києві, 1906. 93 бок. 8°. Ц. 25 та 35 коп.

Дзєрович Ю. Цариця Мая, Марія. 31 наук на місяць май уложили сьвяц. Юліян Дзєрович, катиххт женської відіжової школи в Бродях. Жовква, 1906. З печатні Оо. Василян.

Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладкв *М. Павлик*. Том III. (Вийшов яко VII-й том „Збірника фільмологічної секції Наукового Товариства імекк Шевченка“). У Львові, 1906. 6 $\frac{1}{2}$ -362 бок. 8°.

Заклинський Р. Поясмене одного темяго місця в Слові о полку Ігоревім. Передрук з „Діла“. Львів, 1906. 46 бок. 8°.

Карманський П. Ой люди, смутку. Ліричні поезїї Петра Карманського. З портрет. автора. Львів, 1906. 80 бок. 8°. Ціна 1 коп. 20 сот., а в гарній оправі 1 кор. 60 сот.

Коваленко Г. Як ми боронилися від хоцери. Опов. Грицька Коваленка. Стрий, 1906. Накладом Ради Попітової. 34 бок. 8°.

Кузель Зеном. Угорський король Матвій Корвин в славянській усній словесности. Розбір мотивів звязаних з його іменем. (Відбитка з „Записок“ т. 67—70). Львів, 1906, 154 бок. 8°. Ц. 2 кор.

Лопатинський Я. Вставай, Україво! Пісня на мішаний хор в супроводі оркестри або фортепіано. Партитура. (Слова С. Яричевського). Ляпск, 1906. 16. бок. 4°. Ц. 6 кор. (3 карб.).

Лудький О. В такі хвили. Поезії (1902—1906) Остапа Лудького. З портр. автора. Львов. 1906. 55 бок. 16°. Ціна 90 сот. а в гарній оправі 1 кор. 20 сот.

Марта Борецька. Історичне оповідане. (Видане Руського товариства педагогічного. Ч. 82). У Львові, 1906. 72 бок. 8°. Ц. 64 сот.

Маячанець Левко. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII століттю. (Літературно-Наук. Вібліотека. Ч. 130). Львів, 1906, 64 бок. 16°. Ц. 35 сот.

На млягу. Літературний альманах, виданий академічним товариством „Союз“ в Чернівцях в пам'ять 30-тих роковин його заснованя. Чернівці, 1906. 102+2 бок. 16°. Ц. 2 кор.

П. І. Як збираються і куди повертаються народні гроші. Видавництво „Праця“. Пет., 1906. 16 бок. 16°. Ц. 3 коп.

Переход на гурторі. (Від Гайсинської Земської Управи). Гайсин, 1906. 26 бок. 16°.

Руска письменність. III. Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николі Устияновича, Актана Момильницького. Вид. Товариства „Просвіта“. У Львові, 1906, 624 бок. 8°.

Семака Є. Село Гортони. Опов. Після др. Гросса прикладів для народу Є. Семака. (Видання „Рускої Бесіди“ в Чернівцях ч. 184—185). Черн. 1906. 69+3 бок. 8°. Ц. 40 сот.

Статут Товариства „Просвіта“ у Київі, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка. У Київі, 1906. 14 бок. 16°.

Тексти дум та пісень. З концерту Гната Хоткевича. У Львові, 1906. 20 бок. 8°. Ц. 20 сот.

Франко Ів. Святий Климент у Корсуні. Причовок до історії старохристиянської легенди. Написав Іван Франко. (Відб. з 46, 48, 56, 59, 60 і 68 т. „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“). У Львові, 1906. XVIII+308 бок. 8°. Ціна 5 корон.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Вип. II. Ч. 26. Справоздавня за місяці січень-дзигень. Львів, 1906, 26 бок. 8°. Ціна 30 сот.

